

Vol. XXVI., No. 2]

[July. 1984

पुराणम्
PURĀṆA

(Half-yearly Bulletin of the Purāṇa-Department)

*Published with the financial assistance from the Ministry of Education,
Government of India and Indian Council of Historical Research, New Delhi*

VYĀSA PŪRṆIMĀ NUMBER

आत्मा पुराणं वेदानाम्

**ALL-INDIA KASHIRAJ TRUST
FORT, RAMNAGAR, VARANASI**

Annual Sub.—Inland Rs. 50/-

Foreign £ 5

सम्पादक-मण्डल

डा० रामकरण शर्मा

सह शिक्षापरामर्शदाता, शिक्षामन्त्रालय तथा कुलपति, सम्पूर्णानन्द संस्कृत-
विश्वविद्यालय, वाराणसी

डा० रामचन्द्र नारायण दाण्डेकर

भण्डारकर प्राच्यशोधसंस्थान, पुणे

EDITORIAL BOARD

Dr. R. K. Sharma

Joint Educational Advisor (Skt.), Govt. of India and Vice-
Chancellor, Sampurnanand Sanskrit University, Varanasi.

Dr. R. N. Dandekar

Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune

EDITOR

Ram Shankar Bhattacharya

(M.A., Ph.D., Vyakaranacharya

ASSOCIATE EDITORS

Ganga Sagar Rai, M. A., Ph. D.

Giorgio Bonazzoli, M. A. (Milan), M. Th. (Rome)

Shrish Chandra Datta, M. A., Dip. Ed. (Edin.).

लेखेषु प्रतिपादितानि मतानि लेखकैरेवाभ्युपगतानि; न पुनस्तानि
सम्पादकेन न्यासेन वाभ्युपगतानीति विज्ञेयम् ।

Authors are responsible for their views, which do not
bind the Editors and the Trust.

Authors are requested to use Devanāgarī characters in
writing Sanskrit ślokas and prose passages. They are also requested
to follow the system of transliteration adopted by the International
Congress of Orientalists at Athens in 1912 [ऋ=r; च्=c; छ्=ch
ट=t; श्=ś; ष्=ṣ; म्=m].

Traditional Sanskrit scholars are requested to send us articles
(i) dealing with the religious & philosophical matters in the
Purāṇas and (ii) explaining the obscure & difficult passages in the
Purāṇas.

पुराणम्—PURĀṆA

Vol. XXVI., No. 2]

[July 12, 1984

Contents—लेखसूची

	Pages
1. व्यासस्तोत्रम्, [Eulogy of Vyāsa] (Compiled with Notes) By <i>Dr. Ram Shankar Bhattacharya</i>	81-85
2. शिवस्तोत्रम्, [Eulogy of Śiva] with Notes (Compiled with Notes) By <i>Dr. Ram Shankar Bhattacharya</i>	86-96
3. Manifestations of the Divine in the <i>Bhāgavata Purāṇa</i> [भागवतपुराणे भगवतोऽभिव्यक्तयः] By <i>Dr. Daniel P. Sheridan</i> ; Associate Professor, Loyola University, New Orleans, Louisiana U. S. A.	97-112
4. Some Observations on the Variant Readings in the Purāṇic Texts and their Imports for Critical Editions [पुराणेषु पाठान्तरविषयको विवेचनं तस्य पाठसमीक्षित- संस्करणेषु प्रभावश्च] By <i>Dr. Giorgio Bonazzoli</i>	113-133
5. The Bhāgavatā Mahāpurāṇa : An Enlargement of the Ur-Bhāgavata [भागवतमहापुराणम्—मूलभागवतपुराणस्योपबृंहणम्] By <i>Dr. Maheshwari Prasad</i> ; Reader in ancient Indian History, Culture and Archaeology B. H. U., Varanasi-221005	134-141

6. The Pretakalpa of the Garuḍa Purāṇa
(A Preliminary Report of its Different versions) 142-195
[गरुणपुराणस्य प्रेतकल्पः—विविधपाठसंप्रदायानां
प्रारम्भिकं विवेचनम्]
By *Dr. Giorgio Bonazzoli*
7. Is Śaṅkara's Assertion of the Purāṇic View
About Naraka valid ? 196-202
[नरकविषयकपौराणिकमतस्य शंकराचार्यकृतोल्लेखः किमुचितम्]
By *Dr. Ram Shankar Bhattacharya*
8. The Magian Priests and their Impact
on Sun-worship 203-205
[मगपुरोहितास्तेषां सूर्योपासने प्रभावश्च]
By *Dr. C. D. Pandey*;
Ancient History, Culture and Arcaology
Deptt. University of Allahabad
9. Paijavana or Pailavaka : A Śūdra Yogin 206-208
[पैजवन पैलवको वा शूद्रजातीयो योगी]
By *Dr. Jyotirmoyee Bhattacharya (Misra)*
B 38/8 Hauz Katora,
Varanasi-221001
10. **Reviews and Short Notes** 209-212
—Greg Bailly, The Mythology of Brahmā
Reviewed by Dr. James H. Nye Gustavus
Adolphus College, University of Wisconsin,
Madison—U. S. A.
11. Activities of the All-India Kashiraj Trust 213-220

संस्कृतखण्डः

- आङ्गलभाषानिबद्धानां लेखानां संक्षेपाः 1-5
सर्वभारतीय-काशिराजन्यासस्य कार्यविवरणम् 6-12

Suppliment

- मानसखण्डः** (अध्यायाः ११-२०) 61-140
Edited by *Dr. Ganga Sagar Rai*

व्यासस्तोत्रम्

अमरचन्द्रसूरिप्रणीत-बालभारतकाव्यगतम्*

[प्रतिसर्गारम्भे सूरिणा व्यासमहिमसूचकः कश्चिच् श्लोकः पठ्यते; एषां श्लोकानामिह संग्रहः प्रस्तूयते]

आदिपर्व

सतां परब्रह्मविलोकमार्गमपङ्किलं दूरितकण्ठकं यः ।

^१श्रीभारत ब्रह्म ततान शाब्दं स श्रेयसे सत्यवतीसुतोऽस्तु ॥११

द्वैपायनः पातु जगन्ति दूरमुद्यत्-पुराणामृतबिन्दुवृन्दः^२ ।

यन्मान^३सज्ञानसुधासमुद्रे वाग्देवताया जलकेलिरासीत् ॥२१

सुकृतस्य खड्गमिव तारतीव्रता-

व्रतधारमाश्रयत कृष्णयोगिनम् ।

यदि वो दिवानिशपराभवोद्यत-

भ्रमदन्तरारिभयभङ्गुरं मनः ॥ ३१

पाराशरमकूपारमिव पुंरूपिणं स्तुमः ।

येनोद्गीर्णाः सुधासिकमुक्तावद्भारतोक्तयः ॥ ४१

पाराशरो मुनिपतिः स मुदे हृदायं

लक्ष्मच्छलेन कलयन् हरशेखरोऽपि ।

तद्रच्यमा^४नजगदिष्टपुराणवाणी-

गर्भाद्रिलद्भिरमृतैरमृतांशुरासीत् ॥ ५१

अन्तर्धृतानाममलेन धाम्ना बहिर्महाभारतजैर्यशोभिः ।

तमस्त्विषां येन तनुत्वगेव पदं ददे कृष्णमुनिमुदेऽसौ ॥ ६१

* काव्यमालायां (४५ संख्याकायाम्) प्रकाशितमिदं काव्यम् ।

१. श्रीभारतं ब्रह्मेति युक्ततरः पाटः, तथैव पठ्यते शल्यपर्वगते व्यास-
महिमपरके श्लोके ।

२. वृन्दा (पाठा०) ।

३. मानसे (पाठा०) ।

४. तद्गद्यमान (पाठा०) ।

सेवध्वमध्वरभुजामपि सेवनीयं

पाराशरं मुनिमवाप्तयदङ्गसंगः ।

वर्णः शुचित्वमसितोऽपि तदाप केश-

व्याजेन येन शिरसा ध्रियते न कैः कैः ॥ ७।१

अहो महत्त्वं वचसामगोचरं प्रपञ्चयन् कृष्णमुनिः पुनातु वः ।

भवार्णवोऽप्येष विशोषमेति यत्पदद्वयीरेणुकणैरपि क्षणात् ॥ ८।१

कृष्णमानमततं महामुनिं यत्पदद्वयनखांशुभासुरः ।

भुक्तिमुक्तिरमणी शिरोमणीभावमावहति को तु कोविदः ॥ ९।१

दुष्टकर्मफणिदष्टजनाली-दोषमोषकृतयेऽङ्कमिषेण ।

यः सुधात्विषि विवेश सुधार्थं स श्रिये भवतु भारतकारः ॥ १०।१

कृतवसतिरजस्रं साधुहृत्पञ्जरान्तः

किमपि किमपि वक्ता सत्पुराणोक्तिसूक्तोः ।

भवतु भुवनचित्रप्रीतये ज्ञानलक्ष्मी-

कुतुकशुकविहङ्गः सत्यवत्यङ्गजन्मा ॥ ११।१

समुदे पराशरसुतः सुतरां भवतोयराशितरणैकतरी ।

प्रससार भारतमिषेण मुखे खलु यस्य निर्मलवितानपटः ॥ १२।१

सभापर्व

चन्द्रायमाणाः सुकृताम्बुराशेः

सूर्यायिताः साधुहृदम्बुजानाम् ।

स्फारं त्रिलोकीदुरितान्धकारं

पाराशरस्याङ्घ्रिनखाः क्षिपन्तु ॥ १।१

शुद्धज्ञानसुधाम्भोधिघनं द्वैपायनं स्तुवे ।

योऽवर्षद् विश्वहर्षाय श्रीभारतसुधारसैः ॥ २।१

अस्तु वस्तुषु पराशरात्मज^५ज्ञानदुग्धजलधिः स शुद्धये ।

नीयते बत यदेकबिन्दुना भारतेन विलयं भवानलः ॥ ३।१

ज्ञानप्रदोपपात्राणां सर्वेषामुपरि स्फुरन् ।

पायाद् द्वैपायनो विश्वजनमञ्जनमञ्जुलः ॥ ४।१

शितिद्युतिः सत्यवतीतनूजः पुनातु सूर्येन्दुविलोचनो वः ।

बभौ महाभारतशब्दनाम्ना गुणेन संक्षिप्तमिवाम्बरं यः ॥ ५।१

आरण्यकपर्व

रामादपि श्लाघ्यगुणः श्रियेऽस्तु व्यासो मुनिः श्रीदयितावतारः ।
विनिर्मितो येन परार्थमेव भवार्णवे भारतसेतुबन्धः ॥ १११

कनीनिकीभवन् ध्यानदृशि दर्शयतां सताम् ।
संसारपारावारस्य पारं पाराशरो मुनिः ॥ २११

सूत्रधार इव मुक्तिपुरैक-द्वारभारतकृतौ कृतकृत्यः ।
श्रेयसेऽस्तु स मुनिर्महनीये स्वात्मधामनि सुखेन निषण्णः ॥ ३११

दृशोराधाय यत्कायकान्तिसिद्धाञ्जनं जनः ।
द्राक् त्रिलोकीविलोकी स्यात्तं सेवे कृष्णयोगिनम् ॥ ४११

विराटपर्व

कर्ता जगत्पापविषाहृतीनां स्तात् स श्रिये सत्यवतीसुतो वः ।
जगन्चमत्कारकमुज्जगार श्रीभारतं नाम सुधारसं यः ॥ १११

स पराशरनन्दनो मुदे रिपुनारीनयनाञ्जना शनैः ।
असिभिर्ब्रततीव्रताजितैरिव यः कान्तिमिषान्निषेव्यते ॥ २११

सुस्वादुशीतविशदः सुधारसो यद्वक्त्रपद्मगतिसारसौरभः ।
कर्णप्रियोऽप्यजनि भारतीभवन् कृष्णं तमानमत योगिनं जनाः ॥ ३११

मुदेऽस्तु वः कृष्णमुनिर्यदीयभास्वद्वपुर्दन्तनखप्रभाभिः ।
विचित्ररत्नाभरणा न के के विमुक्तिकान्तासुभगीभवन्ति ॥ ४११

उद्योगपर्व

संसारवारिधिद्वीपं द्वैपायनमुनिमुंदि ।
मध्यस्थोऽप्याश्रिताञ्शास्त्रैर्यः प्रीणात्यमृतोपमैः ॥ १११

अप्रमेयमहिमा हिमाचलश्रीः पराशरसुतः श्रियेऽस्तु नः ।
यस्य विश्ववल्यैकपावनी स्वधुनीव विससार भारती ॥ २११

धराधृतिद्वेषिहृतिप्रतिष्ठितावतारसंभारसमुद्भवश्रमः ।
शामामृते विश्रमधीविवेश यः स पातु पाराशरविग्रहो हरिः ॥ ३११

अमृतवृष्टिरिवाजनि हृष्टिदा जगति यस्य पुराणपरम्परा ।
भवदवार्तिभिदे जलदद्युतिर्न किमिवास्तु स सत्यवतीसुतः ॥ ४११

सदा हृदन्तःस्फुरितस्य विष्णोर्विस्तारणीभिर्द्युतिधोरणीभिः ।
रोमावलीद्वारविनिःसृताभि र्वासितः सत्यवतीसुतोऽव्यात् ॥ ५११

भीष्मपर्व

यत्र भात्यनपवृत्तनिवेशः कालदेशपिहितोऽपि पदार्थः ।
वैभवानि भुवि भारतकारज्ञानतत्त्वमुकुरः स करोतु ॥ १११
क्षीरोदचिरशायित्वात् पीयूषमिव संचितम् ।
स्फारयन् भारतं व्यासः श्रीकृष्णावतरः श्रिये ॥ २११

द्रोणपर्व

क्षमां दधानः स गिरिप्रधानः सिद्धयै सतां व्यासमुनिर्महोच्चैः ।
यः पुण्यकृत्पर्वशतावबद्धभास्वन्महाभारतवंशहेतुः ॥ १११
धर्मशास्त्रकविमिष्टकवित्वाद्
धत्त चित्तभुवि कृष्णमुनीन्द्रम् ।
तत्कवित्वगुणनप्रतिशब्दा
येन वक्त्रकुहरे विहरन्ति ॥ २११
छन्द^७निर्दलिता रातिकलङ्कच्छेदधोरिव ।
पाराशर्यशरीरेण तपस्यन् पातु वो हरिः ॥ ३११
केशान्तभूतजीमूतविद्युद्दीप्त्यैव पिञ्जरम् ।
जटाजूटं वहन् व्यासः पायादवतरो हरेः ॥ ४११

कर्णपर्व

अगोचरं वागधिदेवताया वाचामपि स्वं चरितप्रपञ्चम् ।
वक्तुं जगत्तारणकारणेन व्यासीभवन् पातु स वो मुरारिः ॥ १११

शल्य-सौप्तिकपर्वणी^८

[१११ श्लोकः खलु आदिपर्व १११ श्लोक एव; अत्र श्रीभारतम् इति पठ्यते;
श्लोकोऽयं संपातायात इति प्रतीयते]

७. छल (पाठा०) ।

८. शल्य-सौप्तिक-पर्वद्वयमत्र एकमेव पर्व । उक्तं च ग्रन्थकृता सौप्तिकपर्वपुष्पि-
कान्ते—‘अनयोरेकसर्गेण शल्यसौप्तिकपर्वणोः’ इति । यतः पर्वद्वयमत्र
एकपर्वरूपेण पठितम्, अतो द्वौ व्यासपरको श्लोको पठितौ—इति व्यक्तमेव
प्रतीयते । बालभारतस्य मुद्रिते संस्करणे शल्यपर्व नवमम्, सौप्तिकं च
दशममिति दृश्यते ।

यद्भारतीभारतपानलीलाः सुधाभुजां धाम न कामयामः ।
समुक्तिकानां परिलोभनानि ज्ञानानि नः कृष्णमुनिस्तनोतु ॥ ११२
युष्माञ् शमसुधाम्मोधिः पायाद् द्वैपायनो मुनिः ।
शर्मशास्त्रैर्न^१ कस्तापं यस्योर्मिभिरिव त्यजेत् ॥ ११३

स्त्रीपर्व

छलयुद्धहताहितो हरिस्तपसे मुक्तकलत्रपुत्रकः ।
अविशच् छुचि यन्मनस्तपोवनमृद्धयै^{१०} स पराशरात्मजः ॥ १११

शान्तिपर्व

ओंकारो यः सदाद्यैकवर्णो^{११}ऽपीशस्त्रयीमयः ।
^{१२}व्यास निश्वसितान्^{१३} वेदान् पायाद्^{१४} व्यासमुनिः स नः ॥ १११

अनुशासनपर्व

पाराशरः पातु स मां तमालशितिद्युतिर्देत्यभिदोऽवतारः ।
वाच्याय विश्वैकहिताय देवी वागेव जिह्वाजनि यन्मुखाब्जे ॥ १११

अश्वमेधपर्व

^{१५}भवाकूपारपारदुः^{१६}, पाराशर्यमुनिर्ददे ।
नैति यद् भारतीगुच्छस्तुच्छभाग्यस्य भोग्यताम् ॥ १११

[आश्रमवासादि-स्वर्गारोहणान्तेषु पर्वसु व्यासपरकाः श्लोका न पठ्यन्ते]

आस्तीकपर्व

यद्भारतीभारतपानलीनः^{१७} सुधाभुजां धाम न कामयेऽहम्^{१८} ।
स मुक्तिकान्तापरिलोभनानि ज्ञानानि^{१९} मे^{२०} कृष्णमुनिस्तनोतु ॥ १११

९. पापतापं न कः शास्त्रैर्यस्यो (पाठा०) ।
१०. वृद्धे (पाठा०) ।
११. यदाप्येकः कर्णो (पाठा०) ।
१२. व्याप (पाठा०) ।
१३. विश्वासिभाचेदान् क्यन् (पाठा०) ।
१४. न्यश्यन् व्यासमुनिमुदे (पाठा०) ।
१५. भवकूपार (पाठा०) ।
१६. पारंगः (पाठा०) ।
१७. लीनाः (पाठा०) ।
१८. न कामयानः (पाठा०) ।
१९. शुभानि (पाठा०) ।
२०. नः (पाठा०) ।

शिवस्तोत्रम्

[पुराणोक्ता दीर्घच्छन्दोरचिता मङ्गला-
चरणरूपाः शिवपरकाः केचन श्लोकाः]

(१)

आद्यन्तमङ्गलमजातसमानभावम्
आर्यं तमीशमजरामरमात्मदेवम् ।
पञ्चाननं प्रबलपञ्चविनोदशीलं
संभावये मनसि शंकरमम्बिकेशम् ॥
(शिवपु० विद्येश्वर० १।१)

(२)

विश्वोद्भवस्थितिलयादिपु हेतुमेकं
गौरीर्पति विदिततत्त्वमनन्तकीर्तिम् ।
मायाश्रयं विगतमायमचिन्त्यरूपं
बोधस्वरूपममलं हि शिवं नमामि ।
(शिवपु० रुद्र० सृष्टि० १।१)

(३)

वन्दे वन्दनतुष्टमानसमतिप्रेमप्रियं प्रेमदं
पूर्णं पूर्णकरं प्रपूर्णनिखिलैश्वर्यैकवासं शिवम् ।
सत्यं सत्यमयं त्रिसत्यविभवं सत्यप्रियं सत्यदं
विष्णुब्रह्मानुतं स्वकीयकृपयोपात्ताकृतिं शंकरम् ॥
(शिवपु० रुद्र० कुमारखण्ड १।१)

(४)

यो धत्ते निजमाययैव भुवनाकारं विकारोज्झितो
यस्याहुः करुणाकटाक्षविभवौ स्वर्गापवर्गाभिधौ ।
प्रत्यग्बोधसुखाद्वयं हृदि सदा पश्यन्ति यं योगिन
स्तस्मै शैलसुताञ्चितार्धवपुषे शश्वन्नमः श्रेयसे ॥
(शिवपु० कोटिरुद्र० १।१)

(५)

कृपाललितवीक्षणं स्मितमनोज्ज्वक्त्राम्बुजं
 शशाङ्ककलयोज्ज्वलं शमितघोरतापत्रयम् ।
 करोतु किमपि स्फुरत्-परमसौख्यसच्चिद्वपु-
 र्धराधरसुताभुजोद्वलयितं महीमङ्गलम् ॥
 (शिवपु० कोटिरुद्र० ११२)

(६)

यो धत्ते भुवनानि सत्त्वगुणवान् स्रष्टा रजःसंश्रयः
 संहर्ता तमसान्वितो गुणवतीं मायामतीत्य स्थितः ।
 सत्यानन्दमनन्तबोधममलं ब्रह्मादिसंज्ञास्पदं
 नित्यं सत्त्वसमन्वयादधिगतं पूर्णं शिवं धीमहि ॥
 (शिवपु० उमा० १११)

(७)

ललाटे त्रैपुण्ड्री निटलकृतकस्तूरितिलकः
 स्फुरन् मालाधारः स्फुरितकटिकौपीनवसनः ।
 दधानो दुस्तारं शिरसि फणिराजं शशिकलां
 प्रदीपः सर्वेषामरुणगिरियोगी विजयते ॥
 (स्कन्दपु० माहेश्वर० अरुणाचल० पूर्व० १११)

(८)

विविधगुणविभेदैर्नित्यमस्पृष्टरूपं
 जगति च बहिरन्तर्वा समानं महिम्ना ।
 स्वमहसि विहरन्तं वाङ्मनोवृत्तिदूरं
 परमशिवमनन्तानन्दसान्द्रं प्रपद्ये ॥
 (स्कन्दपु० ब्रह्मा० उत्तर० २२।१३६)

NOTES ON THE ŚIVASTOTRA

(Verse 1) Śiva (Śaṅkara) is all-auspicious; there is none that equals him; he is noble, powerful, self-shining and bereft of decay and death; he has five faces and five natural powers; he is the husband of Ambikā.

Śiva is called *maṅgala* since he destroys all misfortunes and calamities and creates prosperity and good fortune.¹ For *ajātasa-mānabhāva*, cp. Śvetāśvatara-up. 6.8 (न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते). The word *ārya* (venerable) is very rarely applied to Śiva; in the Śivagītā Śiva says 'I am *ārya*' (6.15) which means '*pūjyatama*' (see the comm.). It may also mean 'taintless'.²

Ātmadeva may be analysed as आत्मना दीव्यति (self-shining) i.e., self-revealing, *svaprakāśa*; cp. Śiva's names आत्मसहाय (Anuśāsana-p. 17. 120) and आत्मलिङ्ग (Tai. Ār. 16. 16).

The five faces of Śiva represent his five forms, namely Sadyojāta, Vāmadeva, Aghora, Tatpuruṣa and Īśāna (Kālikā-p. 51. 11). Kālikā-p. 107-108 inform us that these faces are to be worshipped by five *mantras* called Sammāda, Sandoha, Nāda, Gaurava and Prasāda.

The expression *pañcavinodaśīla* seems to refer to five eternal functions (*kṛtya*) of Śiva, namely *śṛṣṭi*, *sthiti*, *saṁhāra*, *anugraha* (or *āvīrbhāva*) and *nigraha* (or *tirobhāva*).³ It may also refer to his five

1. Cp. अशुभानि निराचष्टे तनोति शुभसन्ततिम् । श्रुतिमात्रेण यत् पुंसां ब्रह्म तन्मङ्गलं विदुः ॥ (Viṣṇu-p. quoted in the Bhāṣya on the Lalitāsahasranāma, p. 193; it is however not found in the printed editions of the Purāṇa).
2. Cp. आराद् याता पातकेभ्य इत्यार्यः (Tātparyatikā 1. 1. 7); cp. उदेति योगयुक्तानामत्र केवलमार्यता (Yogavāsiṣṭha 1. 126.53).
3. पञ्चविधं तत्कृत्यं सृष्टिः स्थितिसंहृती तिरोभावः । तद्वदनुग्रहकरणं जगतः सततोदितस्यास्य ॥ (Bhoja's Tattvaparakāśa quoted in Lalitāsahasranāma-bhāṣya, p. 81). सृष्टिः स्थितिश्च संहारस्तिरोभावोऽप्यनुग्रहः । पञ्चैव मे जगत्कृत्यं नित्यसिद्धमजाच्युतौ ॥ सर्गः संसार-संरम्भः तत्प्रतिष्ठा स्थितिर्मता । संहारो मर्दनं तस्य तिरोभावस्तदुत्क्रमः ॥ तन्मोक्षोऽनुग्रहस्तन्मे कृत्यमेवं हि पञ्चकम् । (Śiva-p., Vidyēsvara. 10.1-4a).

powers, namely *cit* (intelligence), *ānanda* (bliss), *icchā*, (will), *jñāna* and *kriyā* (creative power) (Tantrasāra, Āh. 1; Paramārthasāra 14). On account of these powers Śiva is described in the Liṅga-p. as *svaśaktyā pañcadhā sthitaḥ* (quoted in the Bhāṣya on the Lalitā-sahasranāma, p. 74).

The word Śānkara (one conferring prosperity, शं मङ्गलं करोति)⁴ is conventionally used for Śiva (यथा शङ्करशब्दोऽयं महादेवोऽवतिष्ठते, a purāṇa-vacana quoted in the Śivārkaṇḍīpikā on Br. Sū. 1. 2. 9). The word has however been explained (rather fancifully) in the sense of 'the dispeller of all doubts' by Nilakaṇṭha (शङ्करानां समूहः शङ्कः, तस्य र इव रः शङ्करः सर्वसंशयदाहकः, comm. on Anuśāna-p. 17. 102). For Ambikeśa, cp. अम्बिकापतये नमः (Tai. Ar. 10. 18; see also 10. 22).

The form सभावये is from the root भू प्राप्तौ आत्मनेपदी वा (Curādi-gaṇa 232), which is used here in the sense of *cintana*. It may also be derived from the root भू अवकल्कन taking the root as ātmanepadin.⁵

(Verse 2) Śiva is the sole cause of origination, subsistence and dissolution of the world; he is the husband of Gaurī, the knower of reality, the abode of *māyā* and is devoid of *māyā*; he possesses unlimited fame; he is inconceivable, is bereft of all blemishes; his essential nature is awareness.

The view that Śiva is the sole cause is to be found in many Purāṇic passages;⁶ cp. एको हि रुद्रो न द्वितीयोऽय तस्थुः (Śvetāsvatara-up.

4. शं करोमि सदा ध्यानात् परमं यन् निरामयम् । भूतानामसकृद् यस्मात्ते नाहं शंकरः स्मृतः ॥ Skanda-p. quoted in the Trikāṇḍacintāmaṇi comm. on Amarakośa, p. 25).

5. Cp. भुवोऽवकल्कने, अवकल्कनं चिन्तनमित्युक्तम् । (Virarāghava's comm. on Uttararāmacarita); see also 'भावय चिन्तय, भू शुद्धिचिन्ताभिश्चरणेषु चुरादिः परस्मैपदी' (Rasikapriyā comm. on Gitāgovinda, ch. 1).

6. एक एव यतो लोकान् विसृजामि सृजामि च । विवासमामि गृह्णामि तस्मादेको ऽहमीश्वरः ॥ (Śivagītā 6. 37). Śivagītā is said to belong to the Uttarakhaṇḍa of the Padma-p. (see the colophon); it is however not found in the printed editions of the Purāṇa.

3. 2). In *viditatattva*, *tattva* seems to have been used in the Śaiva sense.⁷

Since *māyā* is regarded as *māheśvarī śakti* (Śiva-p. 7. 15. 20), Śiva is rightly called *māyāśraya*. In his own form Śiva is *cidrūpa* and as such he is free from *māyā*.

Anantakīrti—cp. *Mahāyāsa*—a name of Śiva in *Anuśāsana-p.* 17. 35 and 17. 85. *Acintyarūpa*—*Acintya*, a name of Śiva, is read in *Anuśāsana-p.* 17. 147. Since Śiva transcends *prakṛti* he is beyond comprehension (प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्, *Bhīṣma-p.* 5. 12); cp. अचिन्त्यं... शिवम् (*Kaivalya-up.* 6).

Śiva—The word signifies purity; विशुद्धिः शिवना मता (Śiva-p. 7. 1. 5. 20).⁸ The word is usually derived from the root *vaś* (वश कान्तौ शिवः स्मृतः). The essential nature of Śiva as shown in Śiva-p. 7. 2. 12. 18 is worth noticing (आदिमध्यान्तनिर्मुक्तः स्वभावविमलः प्रभुः । सर्वज्ञः परिपूर्णश्च शिवो ज्ञेयः शिवागमे ॥)

(Verse 3) Śaṅkara (Śiva) is dear to those whose minds are satisfied on account of performing worship; he bestows love and truth; he is infinite and is the abode of all lordly powers; he loves truth, his greatness consists of three truths; he is extolled by Brahmā and Viṣṇu; he assumes various bodies and forms through his grace.

Vandanatuṣṭamānasamatiprema-priya has to be analysed as वन्दनतुष्टमानसमतीनां यत् प्रेम तत् प्रियं यस्य. The Śiva-p. says that as a

7. आप्रलयं यत् तिष्ठति सर्वेषां भोगदायि भूतानाम् । तत् तत्त्वमिति प्रोक्तम् (तत्त्वप्रकाश 6. 3); आमहाप्रलयस्थायि सर्वप्राण्युपभोगकृत् । तत्त्वमित्युच्यते तज्ज्ञैर्नशरीरघटाद्यतः ॥ (quoted in Jayaratha's comm. on *Tantrāloka* 9. 5); तस्य भावस्तत्त्वमिति भिन्नानां वर्गीकरणनिमित्तं यदेकमविभक्तं भाति तत् तत्त्वम् ; यथा गिरिवृक्षपुरप्रभृतीनां नदीसरःसागरादीनां च पृथिवीरूपत्वम् अवरूपत्वं च (प्रत्यभिज्ञाविमर्शिनी 3. 1. 2). The Śiva-purāṇa contains the list of *tattvas* in 7. 1. 33. 12-15.
8. अनादिमलमंश्लेषप्रागभावात् स्वभावतः । अत्यन्तपरिशुद्धात्मा शिव इत्यभिधीयते ॥ अथवाऽश्लेषकल्याणगुणैकघन ईश्वरः । शिव इत्युच्यते सद्भिः शिवतत्त्वार्थवेदिभिः ॥ (Śiva-p. 7. 1. 32. 29-30).

father becomes pleased with his sons etc. on account of their love, so Śiva becomes pleased with all who love him.⁹

That Śiva is the abode of lordly powers is an established doctrine of the Śaivas. There is specific mention of these powers in authoritative works.¹⁰

In Śivagītā we find Śiva to declare himself as *satya* (6. 14). For Śiva's connection with *satya* we may consider the mantra ऋं सत्यं*** which is applied to महादेवपादोदकप्राशनविधि (Comm. Śivārkaṃidīpikā on Br. Sū. 1. 2. 8) *Trisatya* (trebly truthful) seems to mean त्रिकासत्य, existing in the present, past and future; or it may mean that Śiva is truthful in thought, word and deed.

In स्वकीयकृपयोपात्ताकृति, *ākrtis* are the incarnations of Śiva (mentioned in the Purāṇas; vide Liṅga-p. 1. 7; 1. 24; Kūrma-p. 1.52; Śiva-p. 7. 2. 9) with a view to bestowing divine knowledge or performing glorious deeds.

'*Viṣṇu-Brahma-nutam*' refers to those Purāṇic stories in which Śiva was extolled by Brahmā and Viṣṇu for his greatness, majesty and lordly powers.

(Verse 4) Śiva, though untouched by changes, assumes the form of the world through his own *māyā*; heaven and emancipation

9. यथैव पुत्रपौत्रादेः प्रीत्या प्रीतो भवेत् पिता । तथा सर्वस्य संप्रीत्या प्रीतो भवति शंकरः ॥ (Śiva, 7. 2. 3. 31).

*10 ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः । स्रष्टृत्वमात्मसंबोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च । अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे ॥ (quoted in Śivārkaṃidīpikā 1. 2. 9 as a Paurāṇiki bhaṇiti); vide Vāyu-p. 10. 65-66; Kūrma-p. 1. 10. 40-41; Brahmāṇḍa-p. 3. 2. 218-219; Saura-p. 23. 16-17; द्रष्टृत्वम् and आत्मसंबन्धम् are read in some Purāṇas in the place of स्रष्टृत्वमात्मसंबोधः; see also सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वान्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः । अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥ (A Yāmala-vacana according to the Tantrasāra of Kṛṣṇānanda, ch. 2; Vāyu-p. 12. 33; Śiva-p. 1. 18. 12; स्वच्छन्दता is sometimes read in the place of स्वतन्त्रता; according to Bhāskara's bhāṣya on Lalitāsahasranāma this verse belongs to the Devībhāgavata (p. 102).

are said to be attained through Śiva's grace; yogins in their hearts perceive Śiva who is *tejas*, non-dual and is characterized by internal awareness and bliss; half part of Śiva's body is covered by Pārvatī.

It is the established doctrine of the Śaivas that Śiva in his own form is immutable and it is his *māyā* which is the material cause of the world. The doctrine of grace (*prasāda*) is one of the peculiar doctrines of the Śaivas.¹¹

The word *pratyak* (stem *pratyac*) is usually explained to mean either 'what underlies everything' or 'the knower of opposites', or 'that which is in the interior'. It is the last sense which suits the context well.

The *advaya* aspect of Śiva has aptly been described in the Śivagītā (13.10). It is well known that *advaitadr̥ṣṭi* (not necessarily the same as is found in the school of Śaṅkara) has been propounded in the Śaiva Āgamas : शिवागमेषु चाद्वैतं बभाषे परमेश्वरः (Brahmagītā, ch. 9).

The expression *śailasutāñcitārdhavapus* refers to the *ardhanārīśvara* form of Śiva. Śiva's name Śveta-piṅgala (read in Anuśāsana-p. 17. 138) shows the same idea;¹² cp. the epithet Umādehārdhadhārin in Śivagītā 12.27.

-
11. *Prasāda* is accepted as one of the five means (Gaṇakārikā, p. 7). योगेन तु परा भक्तिः प्रसादस्तदनन्तरम् । प्रसादान्मुच्यते जन्तुमुक्तः शिवसमो भवेत् ॥ (Śiva-p. 7. 1. 3. 40); प्रसादात् सर्वपाशेभ्यो मुक्तिः (Śiva-p. 7. 2. 7. 32).
12. Nilakaṇṭha observes 'अर्धनारीनटेश्वरः दक्षिणार्धे कर्पूरगौरो वामार्धे कनकपिङ्गलः'; see Mahimnaḥstotra 23. Cp. पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् in Tai. Ār. 10. 12 on which Sāyaṇa remarks : दक्षिणे नटेश्वर-भागे कृष्णवर्णः, उमाभागे वामे पिङ्गलवर्णः. According to Nil. this explanation is however untenable. "तत्र या सा महाभागा शङ्कस्यार्धकामिनी । कायार्धं दक्षिणं तस्याः शुक्लं वामं तथाऽसितम् ॥ (Vāyu-p. quoted in Lalitāsahasranāma-bhāṣya, p. 103). For a charming Purāṇic ardhha-nārīśvara-stotra, see Śiva-p. 7. 1. 15. 16-30.

The use of the word *hrd* as the place of perceiving Śiva is significant. Śiva is said to exist in the heart¹³ in the form of *bālāgramātra* (the hundredth part of the point of a hair) (Saura-p. 2. 47).

The word *añcita* (derived from the root *añc*) is highly significant. It shows that the female part has rendered the body highly glorious.¹⁴

(Verse 5) Śiva is prayed to bestow *maṅgala*; his gazing is attractive on account of grace; his lotus-feet is charming on account of smiling; his body is shining as he holds the digit of the moon; in him the three-fold miseries have come to an end; his transcendental body is full of manifestedly highest felicity; he is embraced by Pārvatī with her hands.

'*Kṛipālalitavikṣaṇam*' suggests the *anugraha śakti* of Śiva (See *Ahīrbudhnyasaṁhitā* 14.35 for this *śakti*). Most of the *dhyānas* of Śiva (as stated in Tāntric works) describe the smiling face of Śiva by using the words like *smeravaktra*, *smitamukha*, *cāruhasa* etc. Since Śiva's body¹⁵ is transcendental, it is rightly regarded as *parama-saukhya-sac-cid* (*saukhya* stands for *sukha* i. e. *ānanda*).

In many of the *dhyānas* of Śiva as given in Tantra works we often find the description which is similar to the epithet *dharādharasutābhujodbalayitam*.¹⁶

The three kinds of *tāpa* (miseries) are vividly described not only in the works on philosophy, but also in the Purāṇas. They are *ādhyātmika* (arising within one-self), *ādhibhautika* (inflicted by

13. Cp. प्रसिद्धं च पुराणागमेषु शिवस्य लिङ्गरूपेण हृदि सन्निधानम् (शिवाकर्मणिदीपिका 1. 3. 24).
14. Cp. अञ्चु विशेषणे—अतिशयः । अञ्चयति अर्थान् व्यक्तीकरोतीत्यर्थः (क्षीरतरङ्गिणी 10. 188).
15. In connection with the *vapus* (body) of Śiva the following passage is to be noted : त्रिविधं परमशेष्य वपु लोकेप्रशस्यते ॥ निष्कलं प्रथमं चैकं ततः सकलनिष्कलम् । तृतीयं सकलं चैव नान्यथेति द्विजोत्तमाः ॥ (Līṅga-p. 1. 75. 30-31).
16. "हस्तेनाश्लिष्टदेहं मणिमयविलसद् भूषणायाः प्रियायाः"; "वामोरुह्यस्तपाणेररुणकुवलयं सन्दधत्याः प्रियायाः", "वृत्तोत्तुङ्गस्तनाग्रे निहितकरतलः".

some other creatures) and *ādhidaivika* (through natural calamity); vide Viṣṇu-p. 6 5.1-42; Nāradya-p.1.46; Liṅga-p.1.86; Śiva-p.5.23 etc.

(Verse 6) Śiva, on account of possessing the *sattva*, *rajas* and *tamas guṇas*, sustains, creates and destroys the world respectively, though in reality he transcends *māyā* (the *guṇas*); it is he to whom the names *Brahmā* etc. are given; he is truth, bliss, taintless, infinite and eternal; he possesses limitless awareness; he is realized through such means as are dominated by *sattva*; we meditate on him.

The printed reading is सप्त गुणवान्. Apparently the reading *sapta* seems to be valid, for the Purāṇas often speak of seven *lokas*. But since the verse mentions the names of the *rajas* and *tamas guṇas* and since it speaks of the three functions by using the words *dhatte*, *sraṣṭā* and *samhartā*, it is quite natural that the verse must mention the *sattva guṇa* also which is connected with creation (cp. the word *sraṣṭā*). The word *sattva* is to be compounded with the word *guṇavān*.

Since *māyā* is said to be identical with the three *guṇas*,¹⁷ the word *guṇa* in *guṇavatīm* (qualifying *māyā*) signifies *sattva*, *rajas* and *tamas*. Śiva's transcending *māyā* is an established doctrine of the Śaivas. Śaivas take *ānanda* in the sense of *svātantrya* (Tantrasāra, Āh. 1).

That Śiva is called by the names (*saṃjñās*) like Viṣṇu etc. is expressly stated in the Purāṇas.¹⁸

In *sattvasamanvaya*, *sattva* means either the *sattvagūṇa* or the *buddhi*. It is difficult to construe *samanvaya* with *sattva* in these senses. The context shows that *sattvasamanvaya* is to be taken in the sense of *sattva-śuddhi* and the like; cp. Chāndogya-up. 7.26.2 (सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः....विप्रमोक्षः).

17. सा मूलप्रकृतिर्माया त्रिगुणा (शिव० 7. 2. 4.16).

18. शिवो महेश्वरश्चैव रुद्रो विष्णुः पितामहः । संसारबन्धुः सर्वज्ञः परमात्मेति मुख्यतः ॥ नामाष्टकमिदं तस्य प्रतिपादकमीशितुः । (Śiva-p. 7. 1. 12. 23-24a ; quoted by Nil. on Anuśāsana-p. 17. 54); तमसा कालरुद्राख्यो रजसा कनकाण्डजः । सत्त्वेन सर्वगो विष्णुर्नेगुण्येन महेश्वरः ॥ (Liṅga-p. quoted in the bhāṣya on Lalitāsahasranāma, p. 68).

(Verse 7) Śiva has the *tripuṇḍra* mark as well as the *tilaka* mark made of musk on the forehead; he holds a shining wreath and wears a *kaupīna* wrapped or worn round the loins; he has on his head the king of the snakes and the digit of the moon; he is the illuminator of all and resides in the Aruṇa hill with his excellence.

The *tripuṇḍra* mark is the three oblique lines.¹⁹ This mark is highly eulogized in the works on Śaivadharmā and Śaiva Upaniṣads.²⁰ The mark is mentioned in the Gṛhyasūtras also (see the Āhnikā section in the Smṛtimuktāphala). The *tilaka* mark is made either with musk or with sandalwood paste as is stated in sectarian works. Like *niṣāla niṣāla* is also used in the Purāṇas; *vide* D. Bhāg. 7.31.38. Śiva's holding a wreath is stated in the Mahimnaṣṭotra (24) also.

Śiva wearing a *kaupīna* shows his beggar form. On account of holding the moon Śiva is sometimes called Candramauli or Candrārdhamauli.

Pradīpa is not a lamp, but flame.²¹ Since Śiva illuminates the hearts of all beings i. e. since he shows the way of acquiring self-knowledge or *mokṣa* he is called 'flame'; cp. ज्ञानप्रदीपो हरः in the first verse of the Vairāgyaśataka. Since Śiva bestows divine knowledge to the embodied beings so that they can get rid of sufferings he is said to be *bheṣaja* (medicament; cp. भेषजं भवरोगिनाम् Liṅga-p. 1.27.51). The hill known as Aruṇācala is regarded as one of the seats of Śiva. It is situated in the South Arcot district in Tamil Nadu.

In *vi Jayate*, the root *ji* does not mean 'to conquer' but to 'exist with majesty or glory (विजयते = सर्वोत्कर्षेण वर्तते).

-
19. भ्रुवोर्मध्ये समारभ्य यावदन्तो भवेद् भ्रुवोः ।
मध्यमानासिकाङ्गुल्योर्मध्ये तु प्रतिलोमतः ।
अङ्गुष्ठेन कृता रेखा त्रिपुण्ड्राख्याभिधीयते ॥; See also Kalki-p. 1. 4. 20-21. Padma-p. 6. 253.
20. त्रिनेत्रं त्रिगुणाधारं त्रयाणां जनकं प्रभुम् ।
स्मरन् नमः शिवायेति ललाटे तत् त्रिपुण्ड्रकम् ॥ (बृहज्जाबाल उप. 4.34).
21. निविडावयवं हि तेजोद्रव्यं प्रदीपः (शारीरकभाष्य 2.3. 26); रूपविशेषस्यैव हि संस्थानं प्रदीपः (Śaṅkara on Br. Up. 2. 4. 11).

(Verse 8) Paramaśiva is untouched by the modifications of the (three) *guṇas*; he, through his greatness, exists inside and outside the world equally; he is beyond speech and the function of the mind; he is nothing but infinite bliss.

The Śaivas usually speak of three *rūpas* of Śiva, namely *sthula*, *sūkṣma*, and what is beyond the *sūkṣma-rūpa* which is eternal or nondual.²² It is this third aspect which is untouched by the modifications of the *guṇas*.

The *aspr̥ṣṭarūpa* of Śiva is vividly described in Liṅga-p. 2. 9. 36a-41a. Here Śiva is shown to be untouched by the five afflictions (*kleśas*), *karmans* with their results and the latent impressions.

Jagati ca bahirantar—This suggests the *aṣṭamūrti* aspect of Śiva which is said to pervade the world (अष्टमूर्तेर्जगद् व्याप्य स्थितस्य परमेष्ठिनः, Liṅga-p. 2.13.2).²³

In *anantānadasāndra sāndra* signifies that Śiva is but infinite bliss; *sāndra* means the same as the word *ghana* in the Upaniṣadic words *vijñānaghana*, *prajñānaghana*. (*Ghana* excludes everything belonging to a different species).²⁴

The verb *prapadye* suggests *prapatti* or *ātmanivedana* (self-surrender); cp. the following verse showing self-surrender to Śiva found in the Purāṇas : नमः शिवाय शान्ताय कारणत्रयहेतवे । निवेदयामि चात्मानं त्वं गतिः परमेष्ठिन ॥ (Bṛhaddharma-p. 1.10.71; Kālikā-p. 43.98)

—R. S. Bhattacharya

-
22. The mūrtis are : भूम्यम्भोग्निमरुद्ध्योमक्षेत्रज्ञार्कनिशाकराः (शिव० 7. 2. 3. 19).
23. तदिदं त्रिविधं रूपं स्थूलं सूक्ष्मं ततः परम् । अस्मदाद्यमरैर्दृश्यं स्थूलं सूक्ष्मं तु योगिभिः । ततः परं तु यन्नित्यं ज्ञानमानन्दमद्वयम् । तन्निष्ठैस्तत्परैर्मन्त्रैर्दृश्यं तद्ब्रतमास्थितैः ॥ (Śiva-p. 7. 1. 3. 27-28 quoted in the comm. Śivārkamaṇḍipikā 1.4. 22 with slight variations).
24. For this aspect of Śiva, see the Āgamic passage सदा प्रेमास्पदत्वतः । आनन्दरूपः शिवसंज्ञितः (Śaivāgama quoted in the bhāṣya on Lalitāsahasranāma, p. 28).

MANIFESTATIONS OF THE DIVINE
IN THE *BHĀGAVATA PURĀṆA*

By

DANIEL P. SHERIDAN

In the history of Bhāgavatism and Vaiṣṇavism *Bhāgavata Purāṇa*, although a late piece of literature, gives a conclusive resolution to the problem of the personality of the Supreme Deity for all those schools of Vaiṣṇavism which regard it as authoritative. The Deity of later Bhāgavatism had an inclusive quality which enabled him to absorb many local deities and cults. It did this through the doctrine of the divine manifestations (avatāras) to which is to be attributed much of Bhāgavatism's popularity. "The syncretism effected through this doctrine," in the words of S. Jaiswal, "was sometimes brāhmaṇical and sometimes popular in character, but to a great extent it was the reconciliatory attitude of Vaiṣṇavism which gave the country a kind of cultural unity and succeeded in establishing the same kind of social structure all over India."¹ The *Bhāgavata Purāṇa* played an important role in this process. Further, the character of its Deity and his appearances, its non-dualism, and the fervor of its devotion, give the *Bhāgavata* its singular importance.

For the *Bhāgavata*, which is inclusive of popular deities, who the Deity is and what his name signifies is of decisive importance. Undoubtedly L. Shinn is correct when he says that as "one reads the *Bhāgavata* he may be confused about the divinity which lies somewhere behind all the names given to him."² But as one reads further in the *Bhāgavata*, especially in its climactic tenth canto, there is little doubt who Bhagavān is, namely Kṛṣṇa, although the relationship between all the manifestations, deities, and Bhagavān's many titles and epithets is far from clear, as would be expected

-
1. Suvira Jaiswal, *The Origin and Development of Vaiṣṇavism* (Delhi : Munshiram Manoharlal, 1967), p. 132.
 2. Shinn, "Kṛṣṇa's *Līlā* : An Analysis of the Relationship of the Notion of Deity and the Concept of *Samsāra* in the *Bhāgavata Purāṇa*," p. 94.

in the Purāṇic genre. It becomes clear that the personality of Bhagavān Kṛṣṇa subordinates to itself the titles and identities of Viṣṇu, Nārāyaṇa, Puruṣa, Īśvara, Vāsudeva, Janārdana, etc. The pervasive theme, then, of the *Bhāgavata Purāṇa* is the identification of Bhagavān with Kṛṣṇa.

The history of the gradual assimilation by Viṣṇu of the characters of Nārāyaṇa and Vāsudeva-Kṛṣṇa is obscured and much disputed by scholars. The title 'Bhagavān' originally was associated with Nārāyaṇa and through him became connected with Viṣṇu.³ The meeting of Bhagavān Viṣṇu-Nārāyaṇa with the personality of Vāsudeva-Kṛṣṇa resulted in the doctrine of the divine manifestations, which centered on the manifestations of Kṛṣṇa. At least one redactor of the *Mahābhārata* brought to the fore the Kṛṣṇa manifestation of Viṣṇu. With the *Harivaṃśa* and the *Viṣṇu Purāṇa* the stories of the child and cowherder Kṛṣṇa are introduced into the literary tradition, enhancing his personality, but there is still no doubt in these books that the manifestation of Kṛṣṇa is a descent (avatāra) of the Supreme Deity Viṣṇu. By the time of the writing of the *Bhāgavata* in the ninth century, their roles have been reversed and Bhagavān no longer refers primarily to Viṣṇu but to Kṛṣṇa. Viṣṇu becomes one of the appearances of Kṛṣṇa in the transcendent realm. An examination of the text of the *Bhāgavata* will illustrate this transformation, which is one of the foundations for the rise of emotional devotion in later Hinduism.

The Four Ages

In the eleventh canto there is a description of the roles of the Deity in the four ages : "Keśava in the ages of Kṛta, Tretā, Dvāpara, and Kali assumes colors, names, and forms, and is worshipped in different modes."⁴ In the first stage the Deity is

3. Jaiswal, *The Origin and Development of Vaiṣṇavism*, p. 38. This is contrary to the common assertion that the title 'Bhagavān' associated with the Vaiṣṇava deities was originally a title of Kṛṣṇa Vāsudeva. See H. C. Raychaudhury, *Materials for the Study of the Early History of the Vaiṣṇava Sect* (New Delhi : Oriental Books Reprint Corporation, 1975 (1920), p. 60 ff. and Jitendra-nath Banerjea, *Paurāṇic and Tantric Religion (Early Phase)* Calcutta : University Press, 1966), p. 21.

4. XI. 5. 20.

known as Haṁsa, Suparṇa, Vaikuṅṭha, Dharma, Yogeśvara, Amala, Īvara, Puruṣa, Avyakta, and Paramātman. These are the titles of Viṣṇu, though they could be applied to any deity. In the Kṛta age the Deity has a white complexion and four arms. In the Tretā age he has a crimson hue and appears in the form of the sacrifices. Pious persons worship with the Vedic forms and Hari is the embodiment of the gods. In the Dvāpara age the Lord has a dark complexion, wears the Kaustabha gem and the Śrīvatsa curl. Worship is both through the Vedic and the Tantric rituals and seeks the Supreme Reality in a human form with the marks of a king. In the Kali age the *Vedas* are neglected and Bhagavān is worshipped by the Tantric practices of chanting and singing his name.⁵ Even though Kṛṣṇa lived in the Dvāpara Age, there is a special blessing for those born in the Kali age, which begins at Kṛṣṇa's death. As the world runs down in the various ages, each succeeding age is in greater need of the Supreme Deity's presence. While these ages are a traditional device to show that the universe is running down, the *Bhāgavata* uses them to show the value and importance of the Supreme Deity in his Kṛṣṇa aspect, who is more and more present as the universe degenerates.

In the Kali age, which begins with Kṛṣṇa's death, people delight in sin. Sin could not enter the world until Kṛṣṇa had left it; the two are incompatible. But as Kṛṣṇa's physical presence departs his memory takes on a new importance. "Indeed there is one great quality in the Kali age, which is a store house of faults, since by chanting about Kṛṣṇa attachment is loosened and a person reaches the Highest."⁶ What was attained in the other ages by meditating on Viṣṇu, by sacrifice, or by worship, in the Kali age is attained through chanting and singing. The remembrance and celebration of Bhagavān Kṛṣṇa is as important for liberation and final beatitude as his physical presence as an avatāra, perhaps more so. Kṛṣṇa's death and departure is the blessed occasion for the appearance of the *Bhāgavata*, which "benefits those who have been blinded in the Kali age."⁷

5. Cf. XI 5. 24-26

6. XII. 3. 51.

7. I. 3. 44a.

The special revelation of Bhagavān's glories and activities among humans in the different ages made to the sages in the *Bhāgavata* enables them to love and devote themselves to Bhagavān in a way more intense than ever before possible. The *Purāṇa* of the devotees of Bhagavān, the *Bhāgavata*, extends his presence in the Kali age and functions as an avatāra on behalf of people oppressed by the absence of Bhagavān. Indeed the *Bhāgavata Māhātmya* from the *Padma Purāṇa* identifies Bhagavān and the *Bhāgavata* : "The sages come to regard the holy book of the *Bhāgavata* as a form of Bhagavān (bhagavadrūpam) in the Kali age and capable of conferring the reward of speedy access to Vaikuṅṭha by being read or heard."⁸ Later on the *Māhātmya* describes the *Bhāgavata* as consisting of Brahman (brahmātmaka).⁹ If the singing and hearing of the stories of Bhagavān in all his manifestations is conducive to liberation, it must be necessary that the primary subject of those stories be the Supreme Being. There is little doubt that this is the intent of the redactor of the *Bhāgavata* when he narrates the stories of Kṛṣṇa or the stories of Viṣṇu's descents which are related to Kṛṣṇa. In effect he so identifies Kṛṣṇa with Viṣṇu as to replace Viṣṇu with Kṛṣṇa as the primary personality of the Supreme Deity. This conversion of Viṣṇu into Kṛṣṇa by the *Bhāgavata* has had great influence on the nature of the devotional life of Vaiṣṇavas ever since.

The Questions of the Sages

In the first canto the sages ask Sūta questions the answers to which comprise the *Bhāgavata*. Four of those questions or requests have a bearing on the problem of the relation between Viṣṇu and Kṛṣṇa. The first question the sages ask Sūta is to draw out the essence of the Scriptures from the confusion of differing assertions which perplex the sages. They seek their true import. The second question seeks the purpose "for which Bhagavān, the Lord of the Sātvatas, was born of Devakī, Vasudeva's wife."¹⁰ The son of Devakī was Kṛṣṇa, thus identifying Kṛṣṇa with Bhagavān. The third question seeks to know the story of the noble actions, which have been told by the great seers, of him who for sports assumes forms (kalā)."¹¹ This question refers to the various appearances

8. *Bhāgavata Māhātmya* I. 20.

9. Cf. *Bhāgavata Māhātmya* III. 74.

10. I. 1. 12.

11. I. 1. 17.

of Bhagavān, traditionally thought of as the manifestations of Viṣṇu. The fourth question centers again on Kṛṣṇa : "O wise one, therefore describe the auspicious stories of Hari's manifestations, who performed sports of his own by means of his creative energy."¹² The sages are never sated with hearing stories of Kṛṣṇa. Thus all the questions and requests are related to Kṛṣṇa who is the source of the various manifestations of the Supreme Deity. Further by asking a separate question about the biography of Kṛṣṇa, the sages indicate that there is a distinction between the descent of Kṛṣṇa and the other descents. The distinction, as we see in Sūta's reply, is that Kṛṣṇa is the perfect manifestation and revelation of Bhagavān, the Supreme Deity¹³ : "This inquiry refers to Kṛṣṇa by whom the self is purified. That certainly is the highest duty of men from which follows devotion to him."¹⁴

A little later Sūta uses the concept of the three forms of the Deity (trimūrti) to subordinate Hari-Viṣṇu to Kṛṣṇa-Vāsudeva : "The one Supreme Person is joined to the qualities of primal nature, that is, being, action, and inertia. He accepts for the maintenance, creation, and destruction of the universe the forms of Hari (= Viṣṇu), Viriñci (= Brahmā), and Hara (= Śiva). The supreme good for humans is derived from the body of being (sattva = Viṣṇu)."¹⁵ In spite of Viṣṇu's former preeminence, he is here treated as a manifestation of Bhagavān whom Sūta has shown to be Kṛṣṇa. Sūta says that the *Vedas* ultimately imply Vāsudeva. The sacrifices aim at him. The disciplines of Yoga lead to him. All penance is done for him. All virtue is for the purpose of realizing him and all destinies converge on Vāsudeva.¹⁶ Viṣṇu is identified merely with the quality of being (sattva), but Kṛṣṇa is Bhagavān himself beyond the qualities. Finally all the other manifestations are his subordinates : "These are parts and portions of the Person but Kṛṣṇa is indeed Bhagavān himself."¹⁷

12. I. 1. 18.

13. This is not clear to some scholars; cf. David R. Kinsley, *The Sword and the Flute : Kālī and Kṛṣṇa, Dark Visions of the Terrible and the Sublime in Hindu Mythology* (Berkeley: University of California Press, 1975), p. 67, n. 19.

14. I. 2.5b-6a.

15. I. 2123.

16. Cf. I. 2.28-29.

17. I. 3.28

Bhagavān Kṛṣṇa

We have thus seen that one of the chief themes of the *Bhāgavata* is that Kṛṣṇa is the primary bearer of the title 'Bhagavān', that he is the Supreme Being. The identification can be seen in the many passages where the *Bhāgavata* identifies Kṛṣṇa with Viṣṇu-Nārāyaṇa. Its approach is to show that Kṛṣṇa is Viṣṇu's equal or his superior, thereby replacing him as the highest identity of God. In canto ten Arjuna and Kṛṣṇa journey to the highest heaven of Viṣṇu, searching for the lost sons of a Brahman. There they behold the Supreme Person, who pervades everything with his infinite powers, resting on the serpent Śeṣa. Kṛṣṇa "bowed to infinite Acyuta, who was himself." Arjuna was awe-struck at the sight and bowed also. The highest Person, Viṣṇu, addresses the two of them : "You are the sages Nara and Nārāyaṇa."¹⁸ Here Kṛṣṇa bows to himself in the form of Viṣṇu, the former preeminent Deity, and is called Nārāyaṇa by that form. Also it is indicated that Arjuna too, is a manifestation of Kṛṣṇa. The two set an example to the whole world. Arjuna, "seeing the realm of Viṣṇu, was much astonished. He realized that what is human in men is due to the compassion of Kṛṣṇa."¹⁹ He now understands that the two, Viṣṇu and Kṛṣṇa, are identical and that Viṣṇu has adored his companion, giving him preeminence. The two are one, Viṣṇu displaying his glory in heaven and Kṛṣṇa sporting on earth for the sake of virtue.

In canto twelve there is a Tantric meditation, presumably derived from a Pāñcarātra source. Śaunaka asks Sūta how those who follow the Tantras meditate on Viṣṇu. In reply Sūta describes Bhagavān Viṣṇu as the sun-god who manifests himself in the forms (vyūhas) of Vāsudeva, Saṃkaṛṣana, Pradyumna, and Aniruddha. In conclusion, Sūta addresses Viṣṇu in terms appropriate for Kṛṣṇa, identifying the two. He calls Viṣṇu the 'jewel of the Vṛṣṇis', "Govinda, whose prowess is celebrated by the cowherd girls of Vraja."²⁰ Thus Viṣṇu is praised in terms of his divine splendour and then identified with Kṛṣṇa, who fights alongside of Arjuna and who is the beloved of the cowherd girls. The *Bhāgavata* is describing Viṣṇu in terms of Kṛṣṇa rather than vice versa.

18. X. 89.58a, 60a.

19. X. 89.63.

20. XII. 11.25b.

Similarly in canto eleven, Kṛṣṇa recommends to Uddhava a yogic meditation in which he is to visualize within himself the beautiful form of Kṛṣṇa, described in terms formerly used to describe Viṣṇu. Kṛṣṇa is to be conceived as having a symmetrical form with a handsome face, four arms, a graceful neck and bright smiles. He is wearing the brilliant, alligator shaped earrings of Viṣṇu : the conch, discus, mace, lotus, and the Kaustubha gem. Kṛṣṇa tells Uddhava to come to him through his Viṣṇu-form and "thus with his mind established in me, he will see me in himself and himself merged in me, the Self of all, like the light of a fire."²¹ The form of Viṣṇu is no longer that of the Supreme God but a means for Uddhava to realize his own non-duality with Kṛṣṇa, the Supreme Deity. While there are other passages in the *Bhāgavata* relating to Viṣṇu, some of which do not explicitly subordinate him to Kṛṣṇa, the general import of the work subordinates Viṣṇu to Kṛṣṇa. Nowhere is this more clearly seen than in the *Bhāgavata's* treatment of the divine manifestations among humans (*avatā ras*).

Manifestations of the Divine : the Avatāras

The theory of the divine manifestations (*avatāras*) of Viṣṇu among humans has been traced to the amalgamation of the deities Viṣṇu-Nārāyaṇa with Vāsudeva-Kṛṣṇa, the latter being understood as an incarnation of the former.²² When it refers to the divine manifestations, the *Bhāgavata* several times alludes to this *Ṛg-Veda* passage : "Who can exhaust the powers of Viṣṇu ? Not even one capable of counting the particles of the dust on earth can do it."²³ Thus in canto eleven it says that "he who seeks to count the infinite qualities of the infinite has the mind of a child; it is easier to count the particles of dust on the earth than all the powers of the Lord."²⁴ Relying on his infinite powers, Bhagavān expands himself in ways quite beyond the capacity of humans to understand. The importance of these manifestations in Vaiṣṇavism, and especially in the *Bhāgavata*, can hardly be stressed enough. The *Purāṇa*, as we have seen, begins with the questions of the sages about Kṛṣṇa's manifestations and it also concludes on

21. XI. 14.45.

22. Jaiswal, *The Origin and Development of Vaiṣṇavism*. p. 118.

23. *Ṛg Veda* I. 154. 1a

24. XI. 4.2.

this note. In canto twelve Sūta tells the sages : “Thus I have answered, O best of the twice-born, what you asked about the play manifestations which have been related here in all their bearing.”²⁵

The word *avatāra* is itself rather late in the history of Vaiṣṇavism. It does not occur in the *Bhagavad Gītā* nor in the *Nārāyaṇīya* of the *Mahābhārata* nor in the *Harivaṁśa* where such words as *janman*, *sambhava*, *sṛjana*, and *prādurbhāva* are employed.²⁶ The early tendency seems to have been to subordinate different deities in different localities to Viṣṇu by recognizing them as earthly manifestations of the Supreme Deity. The word *avatāra* introduces a note of systematization into the *Purāṇas*. It “implies the intrinsic superiority of the principal deity Nārāyaṇa-Viṣṇu who does an act of condescension by incarnating himself in a particular form.”²⁷ The original nucleus of divine manifestations was : the boar (*varāha*), the man-lion (*narasiṃha*), the dwarf (*vāmana*), and the Man who is Kṛṣṇa (*mānuṣa*), to which were later added Rāma Bhārgava and Rāma Daśaratha, and then the goose (*haṃsa*), Hayagrīva, etc.²⁸ The number of ten *avatāras* was fixed soon after the *Mahābhārata*, but the names vary with the particular text, not achieving standardization before the eighth century A. D.

The *Bhāgavata* does not mention the conventional list of ten manifestations. However lists of manifestations are mentioned in six places in the text : (1) I.3.38 where twenty-two manifestations are listed; (2) II.7.1 where twenty-four are listed; (3) VII.9.38 where seven are mentioned; (4) X.2.4 where in a celebration of the conception of Kṛṣṇa eight manifestations are mentioned; (5) X.40.17 where fourteen manifestations, including the four presiding manifestations (*vyūhas*), are listed; and (6) XI.4.18 where twenty-one are listed. The *Bhāgavata*, in accord with its teaching of non-dualism, usually associates the manifestations of the Deity among humans with the creation of the universe. “The widest concept of Incarnation,” as S. Bhaṭṭācārya comments, “envisaged

25. XII. 12.45.

26. Jaiswal, *The Origin and Development of Vaiṣṇavism*, p. 120

27. *Ibid.*

28. Cf. *Mahābhārata* XII. 337. 36,

by the *Bhāgavata* here, apparently embraces all expressions of Bhagavān—immanent and transcendent, sentient and insentient—all integrated by the law of Divine Sport into the grand unity of *Bhagavān*.²⁹

The avatāra, however, is a particular immanent form of the Supreme Deity within his non-duality, the transcendent becoming immanent with the phenomenal which is ultimately not other than the Deity.

The descents of the Lord are infinite in number. As Sūta says in canto one : “As thousands of streams flow from inexhaustible waters so from the storehouse of the pure being (*sattva*) of Hari flow innumerable manifestations (*avatāras*).”³⁰ The sages, the Manus, the gods, those who are powerful are all portions of Hari. Again in canto ten, Kṛṣṇa says that his own “births, actions, and names number in the thousands, and cannot be counted by me because they are infinite.”³¹ Recalling the *Ṛg-Veda* Kṛṣṇa says that “someone in the past might have been able to count the particles of dust on the earth through many lives, but one could never count my qualities, actions, names, and births.”³² The births (*janma*) and the manifestations (*avatāras*) of the Divine are infinite in number and manifest the infinite power of Bhagavān to express himself, yet they, in spite of their non-duality with him, are but partial expressions of his infinite power.

The *Bhāgavata* in different places in the text classifies the divine manifestations differently. Thus the first canto says that the manifestations are “either parts (*aṁśas*) or portions (*kalās*) of the person.”³³ In addition to the part and portion manifestations there is a hybrid of the two types (*aṁśa-kalā*). The part manifestations (*aṁśas*) are parts of God’s omniscience and omnipotence which enter the phenomenal process on behalf of men. For instance in canto eight Śuka says that, when Aditi received the gift of giving birth to a manifestation of Hari, she waited upon her husband

29. Bhāṭṭācārya, *The Philosophy of the Śrīmad-Bhāgavata*, I, 176.

30. I. 3.26.

31. X. 51.37.

32. X. 51.38.

33. I. 3.28a.

Kaśyapa. Kaśyapa meditated and saw "a part (*aṁśa*) of Hari entering his self. He then placed his long conserved seed in Aditi."³⁴ In this manner Bhagavān entered the human race in the form of Kapila, who was thus a part manifestation of Bhagavān. The part manifestation can take place by Bhagavān possessing a person in a unique way; it is a displacement of normal human processes by God. On the other hand, the portion manifestations (*kalās*) are God-filled persons. In canto one the gods are described as portion manifestations.³⁵ Among humans Vyāsa, Gaya, Datta, and Kumāra are portion manifestations of Hari, persons who are filled with God. The hybrid type of manifestation (*aṁśa-kalā*) is part man and part god. For example the avatāra Rṣabha is of this type. In the fifth canto Bhagavān decides to "descend through Nābhi (Rṣabha's father) exhibiting a part-portion of my own."³⁶ This type of classification is, however, only used sparingly in the *Bhāgavata*, though it would find currency in the systematics of those who hold the *Bhāgavata* as authoritative.

The Cosmic Manifestations (guṇāvatāras)

Since creation in the *Bhāgavata* has the purpose of forming a realm for the playful sports of Bhagavān, Bhagavān manifests himself to superintend the different phases of his creation by means of the cosmic manifestations (guṇāvatāras). In the process of creation from the unmanifest primal nature (avyakta prakṛti) there emerge the three constituent qualities (guṇas), the pure being (sattva), action (rajas), and inertia (tamas). In canto one Sūta describes the qualities which are assumed for the maintenance, creation, and destruction of the universe. The Highest Person accepts for this purpose the forms of Hari, Viriñci, and Hara.³⁷ Here the name of Bhagavān's manifestation varies according to the mission of the particular quality. Again in canto three Vidura asks Maitreya to "kindly recount the glorious activities of him who is the abode of Śri and of him who creates, destroys and maintains the universe through the cosmic manifestations."³⁸ The doctrine of the cosmic

34. VIII. 17.23ab.

35. Cf. I. 3.27.

36. V. 3.18a.

37. Cf. I. 2.23.

38. IV. 7.54,

manifestations or the trimūrti of Bhagavān coordinates each of the three great gods of Hinduism with the one quality to which he is suited and thereby subordinates them to the Supreme Deity, Bhagavān Kṛṣṇa, who is ultimately beyond the process of creation while these gods are not. Thus Viṣṇu is the pure being (sattva), Brahmā is action (rajas), and Śiva is inertia (tamas). In canto four the *Bhāgavata* emphasizes the unity and inter-relatedness of the cosmic manifestations : “He who sees no difference between the three of us who are identical and the selves of all beings attains peace.”³⁹ The cosmic manifestations are thus the mediators of reality from the absolute reality of Bhagavān to the relative reality of each individual being. Actually they are identical with Bhagavān and an expression of his non-duality. The equation of Viṣṇu, however, with the quality of pure being (sattva) is in accord with his preeminence, in the minds of Vaiṣṇavas, over Brahmā and especially over Śiva. The *Bhāgavata* in the first canto recalls that formerly Viṣṇu was worshipped as the preeminent God : “Formerly sages worshipped Bhagavān Adhokṣaja, who is pure being.”⁴⁰ But in the Kali age now that Kṛṣṇa has appeared and made himself known the true identity of Bhagavān as Kṛṣṇa and the subordination of Viṣṇu to him is apparent.

The Presiding Manifestations (vyūhas)

The former supremacy of Viṣṇu and his current subordination to Kṛṣṇa is further illustrated in the *Bhāgavata's* absorption of the Pāñcarātra doctrine of the presiding manifestations (vyūhas) within its teaching about the avatāras. There is a definite downgrading of the role and place of the presiding manifestations in the *Bhāgavata* in contrast to the Pāñcarātra literature. They play only a peripheral role in the *Bhāgavata's* teaching, being used chiefly as titles and epithets. However, three passages give some emphasis to the presiding deities. In canto four the presiding manifestations are given a cosmological function :

Praise to Vāsudeva who has a lotus sprung from his navel, who is the Self of the senses and the subtle elements, who is tranquil, immutable, and self-luminous.

39. IV. 7.54.

40. I. 2.25.

Praise to Saṃkarṣaṇa, who is subtle, infinite, who brings the end (of the universe), and to Pradyumna who is the highest knowledge of the universe in the interior Self.

Praise, praise to Aniruddha, the self of the mind, presiding over the senses.⁴¹

There is a Vedāntic cosmological teaching here, which contrasts with the Sāṃkhya of the *Bhāgavata's* usual teaching. However, as the following two passages show, consistency is lacking in the *Bhāgavata* use of the presiding manifestation doctrine. In canto three Kapila, in the midst of his teaching about Sāṃkhya, connects that doctrine with the doctrine of the presiding manifestations (vyūhas). Kapila correlates the cosmic intelligence (citta) or great principle (mahat) with the presiding manifestation Vāsudeva. The threefold ego (ahaṃkāra) is connected with Saṃkarṣaṇa and mind (manas) is joined to Aniruddha.⁴² Strangely there is no mention here of the third presiding manifestation, Pradyumna, and only Aniruddha can be correlated with the functions described in the previous passage. Finally in canto twelve there is a description of Tantric teaching, which is closely related to the Pāñcarātra. Here the four presiding manifestations are compared to the four states of the empirical ego : the waking state, dreaming, deep sleep and the fourth state of self-realization. Each presiding manifestation presides over a state, Vāsudeva over the fourth state, Saṃkarṣaṇa over deep sleep, Pradyumna over dreaming and Aniruddha over the waking state.⁴³ There is no mention in canto twelve of any cosmological significance for the presiding manifestations. The inconsistency of these three passages about the presiding manifestations (vyūhas) can be seen in the following chart :

IV. 24. 34—36	III. 26. 21—28	XII. 11. 21—23
Vāsudeva-transcendent	—intelligence	—self-realization
Saṃkarṣaṇa-destroyer	—ego	—deep sleep
Pradyumna-cosmic knowledge		—dreaming
Aniruddha-over the senses	—mind	—waking state

41. IV. 24.34-36a.

42. Cf. III. 26.21, 25, 28.

43. Cf. XII. 11.21-23.

Thus we can see that the presiding manifestation (vyūha) doctrine so elaborately developed in the *Pāñcarātra Samhitās* remains peripheral to the theology of the *Bhāgavata*. In so far as it is used at all, it is inconsistent. The fact that it has been included in the *Bhāgavata* is probably due to the eclectic tendency of the *Purāṇa*.

The Play Manifestations (līlāvatāras)

What is usually understood by the term *avatāra* or manifestation is described in the *Bhāgavata* as the play manifestation (līlāvatāra) of Bhagavān in the world of humans. The play manifestations are the main subjects of the *Bhāgavata's* narrations. In canto one Sūta says that Bhagavān creates the different worlds and appears for sport (līlāvatāra) in the guise of gods, human beings and animals. His purpose is to protect me by means of his quality of pure being (sattva).⁴⁴ Hearing about this kind of manifestation "dries up the impurities of the ears and is pleasing to the heart and to be relished."⁴⁵ The cosmic manifestations are concerned with the universe and the presiding manifestations with the states of a person's mind; the play manifestation (līlāvatāra) is Bhagavān come to dwell among men in his different forms—man, animal, fish, etc. Bhagavān's main purpose is the protection of the universe and of his creatures. As Prahāda says in canto seven: "In this way you protect the world and pervade the worlds through the manifestations as man, sages, gods, and the goose, O Great Person; you maintain the religious status (dharma) prevalent in the golden ages."⁴⁶ Bhagavān also comes to earth "in deference to the wishes of the devotees."⁴⁷ The devotees would be bereft of their innermost self without Bhagavān. He assumes a human form in order to win the confidence of men and to show them the glory and splendour of the Divine Being. While one purpose of a manifestation is to rid the earth of demons, "the human manifestation of the Lord is really for the instruction of mankind."⁴⁸ Because he comes to teach men how to live and to follow the highest religious teaching, the Lord performs actions which are paradigmatic or examples which reveal the meaning of life. For instance, the Lord, who is satisfied in his Self, sported in the form of Rāma with Sītā. The

44. Cf. I. 2.34.

45. II. 6.45b.

46. VII. 9.38.

47. X. 59.25b.

48. V. 19.5a.

purpose of this manifestation is to instruct men in the hidden inner meaning of life.⁴⁹ The intensity of the Lord's separation from her is to teach men what happens when they are attached to worldly pleasures. In addition it illustrates the importance of a woman's fidelity.

Another motive for Bhagavān's manifestations is to show men the way to liberation : "The self is caught in the cycle of death and rebirth (saṃsāra) and does not know how to achieve liberation from the body, the source of evil; so you kindle the lamp of your glory by means of the play manifestations."⁵⁰ Thus Kṛṣṇa is the greatest source of inspiration because he attracted the people with his words and freed them from the effects of their actions. He retired to his abode because now the singing of his fame and spreading of his renown suppresses the darkness.

While the *Bhāgavata* includes Kṛṣṇa in its lists of the manifestations, it also identifies him in a special way with the Bhagavān who so manifests himself. In canto ten the *Bhāgavata* says that it is Kṛṣṇa who manifests himself through the manifestations (avatāras) in order "to relieve to burden of the earth....having descended in the form of a fish, horse, tortoise, manlion, boar, goose, king, Brahman, and God."⁵¹ The *Bhāgavata* also describes Kṛṣṇa as a part manifestation (amśa) when it says that Bhagavān entered the mind of Kṛṣṇa's father "with all his divine potencies constituting part manifestations of his being."⁵² In another place Kṛṣṇa is described as a portion manifestation (kalā) : "You have appeared on earth with your portion manifestations for protecting religion (dharma)."⁵³ It has been seen that all the manifestations are consubstantial with Bhagavān, though they may only partially manifest his being. This accords with the *Bhāgavata's* non-dualism. The Kṛṣṇa manifestation, however, stands out. The original questions of the sages singled out the Kṛṣṇa story and Sūta's reply to those questions affirmed Kṛṣṇa's singular identification with Bhagavan. While listing Kṛṣṇa among the twenty-four part and portion manifestations (amśakalā) of Bhagavān through the Person (puruṣa), Sūta definitively states : "Kṛṣṇa indeed is Bhagavān

49. Cf. V. 19.5b.

50. X. 70.39.

51. X. 2.40.

52. X. 2.16b.

53. X. 89.59.

himself.”⁵⁴ Śrīdhara in his comment on this text emphasizes Kṛṣṇa’s uniqueness : “Kṛṣṇa is perfect (pūrṇa) because all potencies are seen to be in full swing in this Descent. Though the other Descents like the Fish and the Tortoise do emanate from the same reality, i. e. Bhagavān, yet all the potencies are not brought into play in the case of the other Descents.”⁵⁵ Thus the same context describes Kṛṣṇa as both part (amśa) and full (pūrṇa) manifestation. Yet the meaning is clear. The *Bhāgavata* is emphatic in describing Kṛṣṇa as Bhagavān, and in its total import subordinates every other manifestation to that of Kṛṣṇa. Perhaps as Śrīdhara suggests, the *Bhāgavata* allows the ascription of a partial character to the Kṛṣṇa manifestation as a concession to the partial nature of the perception of the observer.

Kṛṣṇa is the complete (pūrṇa) manifestation. The first nine cantos describe his earlier manifestations, the tenth deals with his life and activities exclusively. The first nine cantos form a prologue, teaching indeed about Bhagavān Kṛṣṇa, but only in order to show forth his full glory and splendor in the tenth canto. The *Bhāgavata* never describes Kṛṣṇa as merely a man. He is always the Supreme Deity, but all the same definitely a man. Thus at his birth to Devakī, Vasudeva, his father, saw an extraordinary sight. Kṛṣṇa was beheld in all his divine nature with four arms holding the accoutrements of Viṣṇu, the conch, mace, and discus. He was wearing the Śrīvatsa curl and the Kaustubha gem.⁵⁶ Thus his birth as a human is also a divine epiphany. Whenever he hid his divine nature, an exquisite human beauty was beheld by his friends in Vṛndāvana : “Dark of hue, he had on a golden piece of silk, adorned with a garland of forest flowers, peacock feathers and leaves; painted with minerals, he had the appearance of an actor; he put one hand on the shoulder of a companion and had a lotus in the other; he wore water-lilies from his ears, a smile on his face, and curls on his cheeks.”⁵⁷ Such is the perfect young boy in his rustic garb that the cowherd girls beheld and yearned for. The place of his boyhood becomes diaphanous with his transcendence. The *Bhāgavata*’s description of

54. I. 3.28a.

55. *Bhāgavata Bhāvārtha Dīpikā* on I. 3.28 quoted in Bhaṭṭācārya, *The Philosophy of the Śrīmad Bhāgavata*, I, 88.

56. Cf. X. 3.9-10.

57. X. 23.22.

Vṛndāvana oscillates between heaven and earth. Vṛndāvana by Kṛṣṇa's presence becomes a paradigm of heavenly existence. Thus Brahmā exclaims that his greatest fortune would be to be born "in Gokula bathing in the dust of its inhabitants' feet, whose life and all is completely Bhagavān Mukunda; indeed even now the *Vedas* seek the dust of his feet."⁵⁸

This Kṛṣṇa is the Self of all living beings. For the good of the world and its inhabitants he descends by means of his creative energy in the form of a human. If one knows him, then he knows everything that can be known. Everything becomes a manifestation of him, who is the cause of everything.⁵⁹ The *Bhāgavata* repeatedly affirms the non-dual meaning of the Kṛṣṇa manifestation. He dwells in the hearts of all his created beings the way fire resides in wood. Everyone is equally dear to him; he is the same to all. He has no mother, father, wife, nor children; no action is his, "but for the sake of sport he is born in the real, the unreal, and the mixture of the two, in order to protect the virtuous."⁶⁰ Although he is beyond the qualities, he assumes the qualities for the sake of men. "Nothing is seen or heard, which has happened, is now, or is to come, which is immobile or mobile, large or small, should be named apart from Acyuta; he is everything, the highest meaning of all that is." Here Kṛṣṇa is clearly identified as the Supreme Being. He assumes the titles of Viṣṇu, who becomes a mere cosmic manifestation. As the complete (pūrṇa) manifestation of the Supreme Being he has entered his own creation for the purpose of play (līlā). Kṛṣṇa, when he sported among the cowherd girls, perfectly manifested the being and splendor of the Supreme Deity and he perfectly revealed his ultimate purpose and his divine nature. He is one, non-dual, above all qualities, yet these qualities are contained in him. The *Bhāgavata* describes Kṛṣṇa from a difference-in-identity (bheda) viewpoint. He is non-dual with qualifications (saviśeṣādvaita). Without grounding this position philosophically to the extent the later Vaiṣṇava ācāryas would attempt, the *Bhāgavata's* redactor, as a Bhāgavata devoted to Kṛṣṇa, appealed to the non-dualism of Vaiṣṇavism and Vedānta, within a Sāṃkhya framework, since Kṛṣṇa was really active and involved in his creation.

58. X. 14.34.

59. Cf. X. 14.55-57.

60. X. 46.39.

61. X. 46.43.

SOME OBSERVATIONS ON THE VARIANT READINGS IN
THE PURĀNIC TEXTS AND THEIR IMPORT
FOR CRITICAL EDITIONS

By

GIORGIO BONAZZOLI

Summary

1. Mistakes of Transmission and Scribal Errors
2. Peculiar Variants in the Purāṇas
 - a. Voluntary Changes of Syllables or Words.
 - b. Additions and Omissions.
 - c. Variations on a Theme.
 - I. One Version summarizes the Other
 - II. One Version reshapes the Other
 - III. The Same Content is narrated in Different Ways
3. Variant Readings in the Purāṇas

All the works composed in the past are somewhat corrupted when they are handed over from generation to generation. The science of critically editing texts aims exactly at reconstructing the 'original' works as they were at the beginning. The importance of such reconstruction is evident in the case of a text produced by one author, but it becomes even clearer when the work to be reconstructed is a religious and authoritative text.

The Purāṇa-s are ancient works, which have been considered authoritative by innumerable generations and on which was based and is still based the faith of millions of individuals. It is well known on the other hand that the printed editions of the purāṇic texts and their available manuscript evidence present a large spectrum of variant readings¹ to the extent that in some cases—

1. Throughout this article the terms 'variant' and 'variant reading' have their technical meaning as used by philologists. S.M. Katre, *Introduction to Indian Textual Criticism*, Poona, 1954, p. 98 defines a variant 'One of several readings which can be that of the text we are constituting.'

as the Pretakalpa of Garuḍa Purāṇa,—a 'compromise' between the innumerable variations appears to be a desperate undertaking.

It is just to put order in the forest of purāṇic variations that critical editions have been undertaken by the All-India Kashiraj Trust and other institutions and individuals. Ancient authors too, like Ballālasena, Śrīdhara, Madhvācārya, Nīlakaṇṭha and many other commentators, as well as a few Purāṇa-s,² laid down rules for deciding which variants have to be chosen, but there are no conspicuous examples of such methods being applied concretely to the Purāṇa-s.³ On the other hand both the Mahābhārata and the Rāmāyaṇa as well as some Purāṇa-s have been critically edited in the last sixty years following the method developed in the last century in Europe for reconstructing the works of Greek and Latin authors. Such a western approach naturally has been adapted to fit the Indian works but the method has remained substantially the same. The declaration of scholars like Sylvain-Levy⁴ at the time of the publication of the critical edition of the Mahābhārata and M. Biardeau⁵ for the Purāṇa-s has convinced a few scholars that such critical editions are not legitimate, or they are at least suspect. The break between the two tendencies, namely, the one represented in India by the school of Poona (Sukthankar etc.) and the other whose major exponent in Europe is at present M. Biardeau, is becoming larger every year and risks to develop into an irreconcilable tension between the two parties.

The following pages will stress the importance of a study on the nature of purāṇic variant readings, i. e., the very matter with which the critical editions are prepared, as a preliminary point for deciding whether the critical editions of the Purāṇa-s

2. Especially Nandipurāṇa, Devipurāṇa, Bhaviṣyapurāṇa II. 1.7. See *Purāṇa*, XXV.2 (July, 1983), pp. 261-263.
3. 'An interesting experiment in medieval textual criticism has been referred to by Mr Gode in his paper 'Textual Criticism in the Thirteenth Century' *Woolner Commemoration Volume*, pp. 106-108.' (S. M. Katre, *Introduction*, p. 42). I could not see Gode's paper.
4. *Journal Asiatique*, Oct.-Dec. 1929, pp. 345-348; Oct.-Dec. 1934, pp. 231-283
5. *Purāṇa*, X. 2 (July, 1968), pp. 115-123; XII.1 (Jan. 1970), pp. 180-181; XII. 2 (July, 1970), pp. 286-303

are legitimate or not. Not much attention has been given to the problem, as it has been taken for granted, apparently, that the variant readings are all fruits of corruption of the text during its transmission along the centuries (school of Poona)⁶ or that they are meaningful only if they serve some purpose, to reconstruct a myth for instance (Biardeau), while no adequate study has been done on their nature. A. S. Gupta,⁷ editor of the Critical Edition of three Purāṇa-s, put forward some suggestions on this topic a few years ago, but he himself did not follow them in his critical editions. An accurate research on the kinds of variants in the Purāṇa-s, however, will prove enough to remove many misunderstandings about the possibility, or not, of making critical editions of the Purāṇa-s, and about the way of preparing them.

It has not yet been properly stressed that variants of texts composed by a specific author and variants of texts with an open tradition like the Mahābhārata and the Purāṇa-s are essentially different and that they cannot be treated in the same way. On the other hand, even open tradition works, as far as they are transmitted by means of written or oral traditions, may also have the same types of variants which any text written by a definite author usually has.

The study of variants becomes necessary, then, not only for distinguishing the different kinds of composition of texts, but also for avoiding to draw conclusions on the possibility, or not, of the critical editions from false premises.

1. Mistakes of Transmission and Scribal Errors

The current represented by M. Biardeau and a few other scholars is becoming 'popular' among purāṇic scholars. Such a school maintains that there is no need of critical editions for anonymous texts like the Purāṇa-s and the Mahābhārata. L. Rocher, for this matter, following this current, declares himself ready to forget all his preparation in classical philology 'when it comes to the Purāṇas,'⁸ and the main reason for him seems to be

6. The school, as is well known, has its best representative in V. S. Sukthankar, and derives its principles from the European classical textual criticism of the XIX Century.
7. See his Introduction to the Critical edition of the Vāmanapurāṇa, Varanasi, 1967
8. *Purāṇa* XXV. 1 (Jan., 1983), p. 72

that 'those versions [of the Matsyapurāṇa, for instance] which happen to have been written down in our manuscripts are but an infinitesimal part of what the Matsyapurāṇa tradition and, for that matter, the tradition of all the Purāṇas, has been.'⁹ But even if western classical textual criticism cannot be applied to purāṇic texts, there is still a long way to go before concluding that no critical texts of Purāṇa-s can be prepared as L. Rocher assumes. Moreover, even if the purāṇic manuscript tradition is only a small part of the purāṇic tradition, this fact should not prevent us from rebuilding, when possible, the part that can be reconstructed with the means at our disposal. It is not a sound approach to reject the part simply because we cannot have the whole.

M. Biardeau accepts the critical editions as a collection of manuscript traditions, although for practical uses she prefers, in the case of Mahābhārata at least, ancient editions to the most recent. The French author fixes her attention almost exclusively on the myths, for which any variant can be important for the understanding of the whole myth, and therefore, she cannot appreciate a critical edition which claims to discover and present the most ancient text, and considers secondary all the other variants of the manuscripts.

Even if this attitude can be considered valid, it has not to be forgotten that the Purāṇa-s, besides myths, contain also *mantra-s*, rituals, lists of kings, descriptions of places, moral precepts and dharmasāstric injunctions, technical instructions on subjects like medicine, architecture, art, etc. For such topics we have to expect in each one of the purāṇic texts a complete and accurate injunction, and we have not to wait for a later, clearer, text in order to get it, as it is in the case of myths. So, in this perspective, at least, critical editions which gather different variants and give them an order and hierarchy, are quite legitimate.

Many of the purāṇic variant readings in the MSS are due to mistakes of transmission or idiosyncrasies such as : exchange of consonants, use of different particles, haplography, and the like. Moreover, the Purāṇa-s we possess now have been composed in a written form, as was proven elsewhere,¹⁰ and so their variants are

9. *ib.*, p. 74; the bracket is mine.

10. *Purāṇa* XXV. 2 (July, 1983), pp. 257-264

very often similar to those available in texts having a closed tradition, or an author at the beginning of their transmission. Such cases, which represent a great part of the purāṇic variants, should be treated as any other variant of closed tradition. There is no reason why the principles of textual criticism should not be applied to the Purāṇa-s at least in the part of written transmission. Naturally they will have to be modified, as has been done by V. S. Sukthankar and his school for the Mahābhārata, P. L. Vaidya for the Harivaṃśa, and A.S. Gupta for the Purāṇa-s. It is enough to go through the already published critical editions of the Vāmana, Kūrma and Varāha Purāṇa-s to be confirmed at each page that many of the variant readings in the Purāṇa-s are exactly of this kind, i e., they are variants due to mistakes of transmission or to scribal errors.

Critical editions of the Purāṇa-s, therefore, are necessary and useful, at least for the cases just mentioned, as the work already done in this line clearly proves and as everyone would confirm if only one sits for a few minutes before a collation sheet.¹¹

Criteria for selecting the text of a Purāṇa can, and have therefore to be proposed, but it is by knowing the nature of the Purāṇas, and the different kinds of variants available in them, that such criteria will be discovered. When we point out that many of the purāṇic variants belong to that class of variant readings available also in texts having a closed tradition we have not said everything on the purāṇic variants. When we have affirmed that a critical edition of the purāṇa-s can, and have to be prepared consequently by applying the principles already used in other works for similar variants, again we have not said the last word about the critical edition of the Purāṇa-s.

The problem that remains open is, what to do with other kinds of variants peculiar to purāṇic manuscript tradition, and consequently, what kind of 'critical' principles should be applied in the case of these peculiar variants. The following pages will

11. M. Biardeau herself wishes a better text for the printed Vāyupurāṇa I. 4. 46ff and she even proposes her choice in case of variants, but the selection of readings is done by her by applying a kind of higher criticism and not textual criticism.

answer mainly to the first question and will propose a few general suggestions for the second one, leaving a more accurate answer to it for subsequent writings.

2. Peculiar variants in the Purāṇa-s

The Purāṇa-s, besides variant readings produced by mistakes of transmission or by scribal errors, contain also peculiar variations due to an express will of the authors to change the text.¹² These variants are completely different from the variants mentioned in the previous pages even if, at first sight, they might appear exactly the same.

The variant readings peculiar to the Purāṇa-s, i. e., not produced by mistakes of transmission or scribal errors, can be grouped under three headings : voluntary changes of syllables or words, additions and omissions of long passages or a few *śloka*-s, and variations on a theme.

a. Voluntary Changes of Syllables or Words

We shall take a few examples, the clearest and simplest, to show how one manuscript, although equal to another in almost everything, can depart from it not because of a mistake of transmission or scribal error, but out of a clear will of changing.

—Garuḍapurāṇa (Venkateśvara Edition) II. 4.68ff affirms that after cremation and the gathering of the bones of the dead, those who are around the pyre should offer a *pretapiṇḍa*, make a *pradakṣiṇā* and starting with the youngest they should go to bathe reciting hymns :

दाहस्यानन्तरं तत्र कृत्वा सञ्चयनक्रियाम् ॥ 68 cd ॥

प्रेतपिण्डं प्रदद्याच्च दाहार्त्तिशमनं खग ।

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा चिताप्रस्थानवीक्षकाः ॥ 69 ॥

कनिष्ठपूर्वाः स्थानार्थं गच्छेयुः सूक्तजापकाः । 70ab ।

MS 143 (Poona), which is a copy of the first ten *adhyāyas* of Garuḍapurāṇa II of Venkateśvara edition, reproduces the two *śloka*-s, word by word except for 4.66cd (=Venk. 69 cd) which is :

12. It might not be out of place to remind that the Purāṇa-s have been composed and compiled by several 'authors'. The work of each one of such authors has to be accepted as a purāṇic composition.

ततोऽप्रदक्षिणं मुक्त्वा चितां प्रष्टानवेक्षकाः ॥

‘Then those who attend the pyre having left it from left ...’ The expression ततोऽप्रदक्षिणं of the MS for ततः प्रदक्षिणं of Veṅkaṭeśvara in the previous *śloka-s* is not a mistake but a voluntary change. The *avagraha*, very rarely used in MS 143, even when it would be necessary to make the text clear, is here put to stress, no doubt, the will of changing the text in its author. A marginal note of the MS, apparently by another hand, interprets अप्रदक्षिणम् as वामतः, i. e., from left. Also MSS 14731 and 15469 (SSVV), containing the same ten *adhyāya-s*, follow MS 143 on this point. This seems to confirm that there were different customs about the way of leaving the pyre place after cremation. The MS tradition witnesses to them, and so, the change of प्रदक्षिणं into अप्रदक्षिणं is a voluntary one.

—G. P. (Veṅk.) II. 4.60cd says :

दाहमृत्योरन्तराले विधिः पिण्डस्य तं शृणु ॥

‘Now hear about the *piṇḍa-vidhi* which takes place between death and cremation.’

The text does not present any difficulty of interpretation at first sight, but its meaning does not fit well into the context, because the following *śloka-s* describe the ritual of cremation and not of *piṇḍa*. Yet *piṇḍa* offerings were described in the previous *śloka-s* and a *piṇḍa* offering is prescribed during cremation itself.

MS 143 (Poona) 5.58cd as well as MSS 14731 and 15469 (SSVV) 5.60 have the following *śloka* in its place :

दाहमृत्यन्तराले यं विधिर्दाहस्य तं शृणु ॥ (sic)

The word पिण्डस्य of Veṅkaṭeśvara edition has been substituted with दाहस्य (cremation). The change of the word seems to be intentional so as to make the meaning of the *śloka* fit better with the context which, as we have said, describes cremation. But the word दाहस्य does not fit properly with the immediately preceding expression दाहमृत्यन्तराले (between death and cremation). So the change of पिण्डस्य into दाहस्य has not removed the difficulty of the text. In fact, it is hard to know whether MS 143 corrects the Veṅkaṭeśvara edition or vice versa, but whatever is responsible for

the substitution there seems to be no doubt that it was done purposely. The change is a voluntary one, not a mistake.

—G. P. (Venk.) II. 8.3 addresses Garuḍa with the appellative *khaga* (bird) as the Purāṇa does in many other places, while MS 143 (Poona) 8.57 calls him here *nrpa* (King). Whether *nrpa* is applied to Garuḍa, as the King of the birds, or to a King of men, showing, in this way, that the *śloka* has been quoted from another text, is less important. Whether the change is from *nrpa* to *khaga* or viceversa, it is, however, certainly a voluntary one, and not a mistake.

—G. P. (Venk.) II. 3.18 has :

शीतार्तास्तत्र बध्यन्ते नरास्तमसि दारुणे ।
परस्परं समासाद्य परिरम्याश्रयन्ति ते ॥

‘There (in the Atiśīta Hell) men suffering out of cold are tied in deep darkness. Meeting together and embracing one another they find rest.’

MS 143 (Poona) 3.18 has exactly the same words but modifies बध्यन्ते (are tied) into घातन्ति (run) which makes more meaning in the context. The change was most probably effected by MS 143 to simplify the meaning of बध्यन्ते which represents here the *lectior difficilior*. The fact also that MS 14731 (SSVV) 3.18, at least, has the same variant as Venkaṭeśvara (in fact it has बध्यन्ति for बध्यन्ते) might prove that MS 143’s variant is secondary, but whatever was the process that brought such a change it is without any doubt that the substitution was voluntary, not accidental.

—G. P. II. 3.59 (Venk) says that he who sells or blames the Veda falls into Mahājvāla Hell, but the two Sanskrit sentences expressing this idea are one in passive and the other in *ātmanepada* :

वेदो विक्रीयते यैश्च वेदं दूषयते तु यः ।

MS 143 (Poona) 3.59 as well as MSS 14731 and 15469 (SSVV) express the same idea but construe both the sentences in *ātmanepada* :

वेदं विक्रीणते ये च वेदं दूषयते तु यः ॥

It might be that, either Venkaṭeśvara modified the monotonous succession of the two *ātmanepada*-s with a variant of style, or our MSS wanted to make the whole half *śloka* clearer. But, again, the change, wherever it took place, was voluntary and not casual.

The list could continue indefinitely and it would only confirm that there are variant readings in the Purāṇa-s that are not mere mistake of transmission or scribal errors, but ones that have been willingly introduced by the authors of the texts. To treat both series of variants in the same way, by applying the same principles, is a basic fallacy which, if not removed, can lead to false conclusions in our research.

b. Additions and Omissions

Additions can hardly be the fruit of scribal errors, while omissions, even the longer ones, could have originated through some fault in the MS tradition. A longer version, then, is the result of the will of an author; a shorter version, on the other hand, could be the outcome of a mistake. The shorter version (*lectio brevior*) is by itself more suspect to be faulty than the longer version.

Short and long additions are not lacking in the Purāṇa-s. We can find additions of *śloka*-s, of *adhyāya*-s, or of a whole section. Should such additions be put in the critical apparatus or be kept in the main text? According to the principles applied in the critical editions published until now, they have been relegated to the footnotes or the Appendix. However, from what is known of the nature of purāṇic composition, it is apparent how incorrect it would be to remove from the main text what the authors of the Purāṇa-s wanted to be recited in their works. As the additions in the Purāṇa-s are due to the very authors of the Purāṇa-s, any addition will have to be preserved. This is so, even before or independently of any consideration whether the added passage is meaningful or not, for the reconstruction of a structure out of the text. A critical edition of the Purāṇa-s for this matter, then, has to be concerned with displaying all the additions and omissions, namely the evolution of the text and its ideas. In other words, a critical edition of the Purāṇa-s would have to show what different shapes the purāṇic text took along the centuries and in different areas. The critical edition will then appear as a collection

of parallel versions of the same text. While determining, when it is possible, the different chronological layers of a text, the critical edition need not endanger, so to say, or undermine the importance or the value a version had along the centuries or in some areas. Nobody can presume for himself the right to relegate to a secondary role, or to the rank of mistake, a variant reading simply because it is proved to be chronologically later than another or somewhat dependent on it. The real necessity is to fix a principle for determining when a text, claiming to belong to a Purāṇa, really belongs to it or not, namely if the addition or omission is due to an author or to a scribe. From the nature of the Purāṇa-s, which are religious and authoritative texts meant for 'liturgical' and public recitations, it is deducible that any text claiming to be part of a Purāṇa can be accepted provided it has been legitimately considered as such at least in a particular area or region. This *regional* acceptance of a text inside the body of a Purāṇa is enough to make it really part of a purāṇic work, whether it was composed by an individual as an expression of his personal devotion and faith, or it was laid down under the influence of a *sampradāya*. The acceptance of such a text by people of one or more regions is sufficient basis for its 'canonization', and so, nothing should induce the editor of the Purāṇa-s to relegate such an addition to the footnotes, if that operation implies a judgement on the legitimacy or importance of the text. Naturally there will be different versions, longer and shorter, of the same passage, but, as far as they have been accepted by tradition, they are all authoritative and should form the main body of the text. This is true also if we consider the purāṇic text from a mere literary point of view. A purāṇic text is complete, even as a literary composition, only if all the variants wanted by its authors are fully kept in it. The critical edition should gather all the different legitimate versions in order to display before the reader all the shades the purāṇic text and its message have assumed along the centuries. In this way, all the voices of tradition are gathered together to resound their choral melody. This is tantamount to say that a critical edition should propose the different regional versions of a purāṇic text in such a way that they may be still recognizable and readable as such without a prejudicial selection of one variant over another, even if it is older or better. If a version is not readable, or is hardly recognizable as such because its text has been broken off in the form

of variants to single words or syllables in the footnotes, it risks being lost as a regional version.

Our critical editions of the Purāṇa-s might well be quite similar to a history of the text, but that is inevitable for works that went on changing along the ages and were composed by a multitude of authors in different periods and in different places.

If can be immediately deduced logically that for preparing the critical editions of the Purāṇa-s all the manuscripts, not only a selection of them, are to be collected and collated. Moreover, a great role has to be played in such editions also by the *testimonia*, like the purāṇic texts found in the Nibandha-s, especially those whose *śloka*-s have not been identified. They should not be relegated to the Appendix, as it has been done in the Purāṇa-s printed until now; they should constitute, as far as possible, the main text. All this is far from being a tendency towards eclecticism or inclusiveness; it is rather the only possible way to show the richness of a tradition in all its developments, and to do justice to the purāṇic text and authors. The few examples given below, taken from the Varāha purāṇa, will show, hopefully, that such that a way of selecting the text to be put in the main body of the Purāṇa, being based on the principle of regional acceptance, is perfectly in tune with the nature of the Purāṇa-s and is really a critical one.

—After Varāhapurāṇa (Crit. ed.) 98.53ab (= Venk. 99.55ab) MSS ३₁₋₃ representing the Bengali version, ३₁ from Tanjore. ३₁ in Grantha and ३₁ Malayalam add about 20 *śloka*-s describing a *pūjā* to Graha-s. So, at least three regions, the Bengali, the Grantha and the Malayalam¹³ have an addition to the text. This is sufficient reason for inserting the *śloka*-s in the main text. But in this case the editor of the Varāhapurāṇa relegated them to the footnotes.¹⁴ Even if these *śloka*-s add nothing to the general understanding of the text, or even if they were repetitions of something already described before, they have been considered as belonging to the text by people in different parts of the country; they cannot

13. We leave apart ३₁ of Tanjore for its composite nature, as it represents the Southern version although it is written in Devanāgarī.

14. See *Varāhapurāṇa*, Crit. Ed. by A. S. Gupta, Varanasi, 1981

be removed, as the will of the authors has been confirmed by many people to the point of creating a tradition in different regions, which in this case is easily recognizable by the different scripts. These *śloka*s have become an integral part of one Eastern and at least two Southern versions of the Varāhapurāṇa; to remove them would mean to mutilate the text. Naturally such additions have to be treated in the critical text in such a way as to make them easily recognizable as additions, in order to make the evolution immediately apparent in the text itself. The same thing is valid for the so-called omissions.

—Varāhapurāṇa (Crit. ed.) 98.60–66 (=Veñk. 99.61–65) are not available in the Bengali version (MSS ब₁₋₃), neither in three Southern versions (द₁, ग₁ म₁), while *śloka*-s 98.53–55 (=Veñk. 99.55) are not available in the whole Devanāgarī area (MSS दे₁₋₁₁) and in the Telugu region (MSS ते₁, त₁). In both these cases of omission⁵ the editor thought it proper to insert the *śloka*-s available in one or two regions in the main text, indicating the scarcity of MSS evidence by putting them into square brackets. If these *śloka*-s, although represented only in one or two areas, have been accepted in the main text, why have the *śloka*-s of the previous example, which were also represented in two or three regions, not been put in the main text? There seems to be no sufficient reason for the different treatment in the two cases. The editor, in the latter case, has rightly accepted the passage in the text, while he has relegated the addition of the former cases to the footnotes, although even in those cases the MSS tradition was equal, and even more abundant than in the other case. In neither place, moreover, has the author succeeded in preserving the readability of the individual versions. The fragmentation of the text in the critical apparatus makes it impossible to understand the different nature of the various versions. By putting one version in the body of the Purāṇa and relegating the others to the footnotes, moreover, the editor gives the false impression that the version of the Purāṇa is only one and all the others are somewhat its corruptions. In

15. The distinction between addition and omission is here based pragmatically only on the quantity of MSS which have or do not have a passage. Further elaboration of the concept is purposely avoided in this article.

this way the whole regional MSS tradition is completely destroyed or it is considered secondary, or even false. It is like reducing a beautiful tridimensional reality to a flat bidimensional reproduction.

c. Variations on a Theme

The danger of flattening the whole tradition of a text and of doing injustice to the authors is even bigger through another kind of variation found in the Purāṇa-s. Such variations do not touch only one syllable, one word, or one *śloka*, neither are they, properly speaking, new additions or omissions; they are, rather, a total revision, or renarration of the text. They can be rightly defined, taking the term from music, as variations on a theme.

These variants are most astonishing and are such that their utilization in a critical edition appears at first to be impossible. It might seem, indeed, that the variants due to omission or addition can somewhat enter in the kind of variants described in the beginning of this article, i.e., they may be considered variants produced by mistakes of transmission. It is difficult on the contrary to make the variations on a theme enter into the critical editions as they have been understood until now. This kind of variation on a theme is but a peculiar case of the variations willed by the authors examined before. They were accepted by people in different times and in different places throughout many centuries. The critical editor cannot remove them; he has rather to give them their due emphasis and he has to find a practical way to do it in his edition.

Such variations on a theme have different shapes varying from place to place or from time to time. Here, a few examples are given from the Pretakalpa of the Garuḍapurāṇa. If these instances are proposed to be considered here it is because they seem to be exemplary and so they have a bearing on understanding the nature itself of such variations.

All the printed versions and the MSS of Pretakalpa consulted until now have a clear reference point which seems to be a version of the Pretakalpa closer to the actual version in 32/35 *adhyāya*-s.¹⁶

16. See, 'The Pretakalpa of the Garuḍapurāṇa. A first Report of its Different Versions', in this issue.

Yet, the relation between each one of the versions, or MSS, and this ideal version is not one of derivation, but of variation from case to case and, as it will appear soon, it is closer to the musical variations of a *rāga* than to any other kind of relation. Everything proceeds as though there was a set of themes which could be dealt with in different ways, the sequence of which was variable at will or at least not rigidly fixed. The variations on such 'original' themes were easily multipliable as the text of the Pretakalpa had to be used for the benefit of the deceased or for prescribing rituals: both these circumstances constitute by themselves a continuous incentive towards adaptation to places and people, or situations. The variations, therefore, could be innumerable, but always ideally linked to a definite group of themes or to a field of topics.

The relations between the several Pretakalpa-s can be reduced to the following three models :

I. One Version Summarizes the Other

MS TR 777 (Adyar) contains the whole Pretakalpa in 18 *adhyāya*-s. The MS's first fifteen *adhyāya*-s follow very closely Pretakalpa 1—15 (Jivānanda Edition). MS TR 777, *adh* 16 end, 17 and 18 summarize very briefly the remaining 17 to 30 *adhyāya*-s of Jivānanda Edition. The table below gives the few *śloka*-s which are common in both texts from this latter section.

<i>MS (Adyar) TR 777</i>		<i>Jivānanda Ed.</i>	
16.	49	17.	50
	50—53	18.	4—8
17.	4	19.	10
	7		22
	16	20.	16
	20	21.	4
	22		8
	33 ff.	23.	29 ff.
18.	1 ff.	25.	29 ff.
	5		45
	24	26.	34
	25		37
	30—45	30.	44—60

A critical edition which puts the variant readings of the different MSS in the footnotes would relegate the variations of TR 777 to the critical apparatus. One would find the readings of TR 777 mixed up with several other MSS variants without having any chance left to grasp the text represented by TR 777. A piece of regional tradition would be missed, lost among all the variants, sacrificed, as it were, to a 'scientific' method of reconstructing texts. On the other hand, it would be uselessly expensive to print separately TR 777 and it would not even be 'scientifically' correct. It does not seem, in fact, that at present such a text is still used even in that region in which or for which it was composed, and moreover the relation between the 18 *adhyāya* version and the 32/35 *adhyāya* version, which is self-evident in the comparison shown in the above table, would be missed. The critical editor has to find the solution of representing such 'summary-version' in the text itself of the Purāṇa.

II. One Version Reshapes the Other

Reshaping a text can be done by an author in different ways. Only a couple of examples are given below. The first example is the comparison between the version of the Pretakalpa in 32/35 *adhyāya*-s and a version in 10 *adhyāya*-s available in few MSS of the same Pretakalpa. As the two versions have been printed one after the other in a unified text by the Veṅkaṭeśvara Press in 1906, we compare them putting Veṅkaṭeśvara 1-10 (representing the 10 *adhyāya* version) and Veṅkaṭeśvara 11-49 (representing the 32/35 *adhyāya* version) against one another in the following Table :¹⁷

Veṅk. 1—10	Veṅk. 11—49
1. 29—55	28. 9—32
67	32. 84
69	11. 3
2. 1—34	29. 1—33
44—45	15. 22—23
61	46. 7
66—67	11. 5
74—85	46. 17—25

17. Only the first four *adhyāya*-s are reproduced here. The complete examination of these two versions is available in this issue elsewhere.

3.	10 91—105	31.	42 25—41
4.	7 9 12 16—17 20—22 23 26	14.	44 (=28.11; 30.13)
		18.	16 (=31.11)
		32.	97
		13.	19
		18.	17—18
			22 (=31.21)
		42.	15

The version in 10 *adhyāya*-s, which calls itself a *sāroddhāra* (epitome) in the extant MSS and so does not pretend to be the 'whole' Pretakalpa, but claims to be linked with a more extensive version, is not a summary of the version with which it is linked. In this respect, then, it is different from the case we have examined in the previous paragraph. The *śloka*-s the two versions have in common are only 18.18% and the order itself of the topics is different. Yet the relation between the two versions cannot be doubted and it is confirmed by the colophons themselves of the 10 *adhyāya* version, which affirms itself to be a Garuḍapurāṇa Sāroddhāra.

This kind of version would hardly enter in a critical edition based on the principles used until now. On the other hand, in this case also, by printing it separately, we would miss the relation between the two versions and once more a piece of cultural history would be lost. The critical editions should be prepared in such a way as to embrace this case also without altering the contribution and the richness of a regional variant reading of the text.

The second example of reshaping a previous version is derived from the just mentioned example. If we compare Veṅkaṭeśvara 1-10 with Veṅkaṭeśvara 11-49 as we did before and contemporaneously with MS143 (Poona), which is a copy of the 10 *adhyāya* version, we find some interesting points. It is immediately apparent, indeed, from the Table given below that Veṅkaṭeśvara 1-10 contains many more *śloka*-s similar to Veṅkaṭeśvara 11-49 than MS143 (Poona), although both Veṅkaṭeśvara 1-10 and MS 143 (Poona), represent the same version. This seems to suggest that the 10 *adhyāya* version which claims to be the epitome (*sāroddhāra*) of the version represented by Veṅkaṭeśvara 11-49 contains subversions in its turn. Such subversions might be the result of a reciprocal influence

between the 10 *adhyāya* version and the other one represented by Veṅkaṭeśvara 11-49. Whatever may be the reason, both the sub-versions are variants of the same set of themes and are equally important and authoritative. It is hardly possible that one is a corruption of the other; they seem, rather, to be independent variations of a similar text, and in a critical edition they should be put on the same footing. In this case, as it has already been said above, both relegating their text to footnotes, and their separate publication, would destroy their very meaning as versions, i.e., as variations on the same theme.

Table

Veṅk. 1-10	Veṅk. 11-49	MS 143 (Poona)
1. 1-23	—	1. 1-24
29-55	28. 9-32	—
57-69	—	24-25
2. 1-34	29. 1-33	—
35-73	—cf. 15.15 ff	2. 3-43
74	46. 17	44
81-85	18-25	—
89-92	—	50-53
3. 1-90	—	3. 1-91
91-105	31. 25-41	—
105cd-106ab	—	92
4. 7-23	18. 16-22	5. 1-99
49-81	15. 31-58	
82-103	—	
104-167	40. 4-64	—
168-171	—	108-111
176-184	35. 17-25	—
185	27	112

III. The Same Content is Narrated in Different Ways

This case is wellknown and it needs no long explanations. It is the case of one *kathā*, or of any other subject, which is narrated in different versions or in different MSS of the same versions with variations. In this case it is important to distinguish between the kinds of variants in the text, excluding naturally the mistakes of transmission or scribal errors. In this particular case, in fact, as the variants are very numerous and almost constantly wanted by

the authors, we have to distinguish between the variants bearing a different meaning to the content and those not modifying it but are only literary devices. These latter, even if wanted by the authors, are less important than the former and will have to be relegated to the footnotes as it would become an impossible task to represent in one printed text all such variants.

An example can be taken from the *kathā* of King Babhruvāhana which is present in all the printed editions and MSS of Preta-kalpa consulted until now. As the aim of narrating the story varies in the different versions, also the whole structure of the story changes accordingly. In this case the two or more versions will have to be given in the main text. Many *śloka-s* are equal in all the versions and MSS although they may have variants like तात in place of ताक्षर्य; शीलदारगुणोपेतो for शीलाचारगुणोपेतो etc. These variants, even if willed by the authors, may have to be put in the footnotes, accepting in the text only those variants we consider to be the most meaningful.

In this case, as well as in all the previous ones, it will be difficult to know whether a variant, available in one MS only, is the result of an individual's whim or represents a current accepted by tradition at least at a regional level. As happens always in such cases, it is left to the intuition and the cultural preparation of the editor to find the best solution in a particular case. However, it is only by knowing deeply the nature of the Purāṇa-s and the process of their development and transmission that the solutions will be worked out.

3. Variant Readings in the Purāṇa-s

The expression, 'variant reading' or its equivalent used until now is generally taken to imply that these variations are not the correct original reading and that such an original correct reading was once available and it would have to be accepted if it were known. As we do not have the 'original' text, the different variants available in the MSS help us to reconstruct the 'original' reading or to go very close to it. Such is the current understanding of "variant" in textual criticism.

Now, there are surely variant readings in this sense in the Purāṇa-s, as has been affirmed above; these variations are not pe-

cular to purāṇic texts, they presuppose a written or oral transmission which can become altered by coming down along the centuries, and so they have to be treated as normal mistakes of transmission or scribal errors

However, there can hardly be variant readings in this sense when there is no fixed 'original' text to reconstruct, as is very often the case with Purāṇa-s, and for that matter, with the so-called anonymous literature. In the case of these works, indeed, as we have already hinted above, to reconstruct a text means to finalize all the shapes a text has taken in its evolution in time and space, more than to restore the original or the oldest text.

If the variations of the text are not due to an 'accident' of transmission, can they still be called variant readings in the sense given them by the philologists? Variants of what? It is peculiar to the composition of purāṇic texts to be *arthapradhāna-s*, namely to be concerned mainly with the meaning of the text and usually not with its external shape. Attention to, and accuracy in, transmitting single words or *śloka-s* is not deemed to be very important.

Moreover, anonymous texts, as the Purāṇa-s are, contain very often 'seed' revelations, which develop along the centuries and increase in bulk, change shape, unfold, adapt themselves to different situations of time and space, for an inner exigence. Adding, reducing, omitting, substituting are used by the authors so that the text might remain consistent to its very nature while passing through different times and places. Conflation, which in the critical editions is usually predicated of texts having less value for their tendency to include passages or *śloka-s* from different sources, is one of the usual ways of purāṇic composition. The work of redactors who cut, combine, modify, mix the purāṇic text or quote from other known or unknown sources is completely legitimate: it is even the normal way in which a purāṇic text is composed.

Now, can all the differences of the text produced by this process be reasonably called 'variants' in the usual acceptation the word has among philologists? If a text grows as a tree grows, will it be wise to consider the seed, i. e., its original or most ancient shape, as the real form and relegate all the rest, i. e., its

trunk, branches, leaves, flowers, fruits to the footnotes as 'later additions' or variants? Critical editions should put in the critical apparatus the variants that are really variants, not the different parts of the same text which are equally important for the understanding of the whole work. The chapters of a book are not variants of the first chapter of the same book.

Should we have, then, dozens of slightly different editions of the same text? Even if that would be possible on the practical level, the publication of purāṇic texts in their different versions would not be enough to show their relation and inter-dependence, and the whole unity of the purāṇic text in its evolution would be lost. This loss would be unfortunate especially in texts whose nature is development. In other words, by printing separately the different versions of one Purāṇa we would miss the very essence of that Purāṇa. A Purāṇa, indeed, is both its ancient composition and its development. The so called variants of a purāṇic text, with the exception of the mistakes of transmission or scribal errors, constitute in reality the history of the text itself and have to be considered as such. So, what should be given more importance in the Purāṇa-s is, rather, their last stage of evolution, since there we find the full-fledged revelation for our generation. On the other hand, also the purāṇic changes in time and space, even if they appear to have been overcome by a subsequent evolution of the text, should also be made clearly readable. Many of the Purāṇa-s were longer or more extensive in the past than they are now.¹⁸ Some topics which were present in the ancient times in all the versions are hardly represented sometimes in one or two versions nowadays. All these changes are not marginal or sheer fruits of text corruption, they belong rather to the very nature of the Purāṇa-s, and so they have to appear clearly as parts of the text itself. Therefore these changes, which are usually considered variant readings, have to enter in the main text of the critical edition of a Purāṇa. As they are qualitatively different from the variants produced by mistakes of transmission or scribal errors, they cannot be relegated to the critical apparatus, breaking them off in the footnotes, or be treated in the same manner as the scribal errors

18. See The Dynamic Canon of the Purāṇa-s, *Purāṇa* XXI.2 (July, 1979), pp. 134-135

and following the same principles of the critical editions prepared for mistakes of transmission, even if modified or adapted. New principles have to be developed that befit the very nature of the purāṇic changes.

To consider all the differences of text in the purāṇic MSS as variants, as understood by textual critics, and prepare with them critical editions following the principles of textual criticism would be as wrong as to disregard completely any critical edition of the Purāṇa-s. The first attitude would not keep in consideration the fact that changes in the Purāṇa-s are not only mistakes of transmission or scribal errors, but also very often qualitative differences among them. The second attitude would fail to understand that the Purāṇa-s have reached us through a long chain of written MSS tradition during which mistakes of transmission crept easily in the text.

The study of the different kinds of variants in the Purāṇa-s brings us to the conclusion that critical editions of the Purāṇa-s are not only possible but necessary. However, the principles on which one must base such editions have to be completely revised to make them fitting the very nature of the Purāṇa-s and the kinds of their variants.

THE BHĀGAVATA MAHĀPURĀṆA : AN ENLARGEMENT
OF THE UR-BHĀGAVATA

By

MAHESHWARI PRASAD

The *Bhāgavata Mahāpurāṇa* is most popular among the extant Purāṇas. All over India it is recited from time to time with varied aims, such as (i) freedom from sins, disease, fear, poverty, troubles, debts or jail, or (ii) getting wealth, power, glory or victory, or (iii) attaining peace of mind, success in meditation, right knowledge, favour of God or liberation, in short, fulfilment of all desires. Its popularity attracts the attention not only of the student of sociology but also of history and religion.

The *Bhāgavata Mahāpurāṇa* drew the attention of a number of commentators such as Madhva, Śrīdharasvāmī, Vīrarāghavācārya, Vijayadhvaṇa, Jīvagosvāmī, Viśvanātha Cakravartī, and Śukadeva. Its manuscripts are numerous and distributed all over India. It has been translated into almost all Indian languages.

Burnouf published the text and translation of the major part of this Purāṇa in 1840-47. The text with the *Bhāvārthadīpikā* commentary of Śrīdharasvāmī was published in 1860 and with the *Padārtharatnāvalī* commentary of Vijayadhvaṇa in 1868. There is also an edition of this Purāṇa with extracts from eight commentaries (7 of the commentators mentioned above and 1 in Hindi). The text with the commentary of Śrīdharasvāmī has been repeatedly reprinted in India.

The early studies of the *Bhāgavata* were mostly concerned with its date, its place in the list of the 18 Mahāpurāṇas and its philosophy. The unity of the composition of the *Bhāgavata* was appreciated to the extent that it has generally been considered as the work of one hand. But to it a note of caution was also struck. In 1932 Amarnath Ray pointed out that Bk. II, ch. 3 (*Avatāras* of Viṣṇu), Bk. VI, ch. 8 (*Nārāyaṇa-kavaca*), Bk. XII, ch. 1 (account of

the future dynasties) are interpolations.¹ Finding contradictions in the passages dealing with philosophy, Dasgupta concluded that the *Bhāgavata* is a collection of accretions from different hands at different times and not a systematic whole.² It is difficult to completely agree with the opinion of Dasgupta. In comparison to the other Purāṇas the *Bhāgavata* shows much more unity of composition, language, style and ideas. My study of the *Bhāgavata* leads me to speculate that the vulgate edition is an enlarged version of the original *Bhāgavata*.

In favour of my hypothesis I wish to present three kinds of evidence: (1) the internal evidence of the vulgate edition (commented by Śrīdharasvāmī), (2) the comparison of some portions of the *Bhāgavata* with those of the *Devībhāgavata*, and (3) the comparison of the text of the Book X of the *Bhāgavata* as commented by Śrīdharasvāmī with that commented by Vijayadhvaja. As my study of the *Bhāgavata* is still in progress, what I present here is a sample study and not the complete analysis of the entire *Bhāgavata* from Skandha 1 to 12.

An analysis of Bk. II and III shows that the account of creation was disturbed in the process of enlargement of the Purāṇa. Some of the portions of this account even lost their original context and had to be artificially linked with what precedes and follows them.

In reply to the question of Parīkṣit, Śuka gives an account of the primary creation which starts with Bk. II, ch. 5.21 and continues in ch. 6. From ch. 10.10 begins again a description of creation which appears to be the continuation of the account given in ch. 5 and 6. Bk. II, ch. 5.21-34 narrates how the cosmic man was born from the mundane egg. From the verse 35 begins an allegorical description of Puruṣa with praise to him which covers several chapters. This is followed by the description of 10 characteristics of the *Bhāgavata* (Bk. II, ch. 9.39 to ch. 10.9) which has nothing to do with the account of creation that has been resu-

-
1. Ray, Amarnath, *IHQ*, VIII, pp. 253-256. R. C. Hazra accepted his views, vide *Studies in the Purāṇic Records on Hindu Rites and Customs* (Dacca, 1940), p. 57.
 2. Dasgupta, S. N., *History of Indian Philosophy*, vol. IV, pp. 1-4.

med again from ch. 10.10. The verse 10 says : “When the great Puruṣa issued out of the mundane egg, he began to think of having for himself a place of habitation.” This has direct connection with ch. 5.21-34 where birth of Puruṣa has been described. Thus the allegorical description of Puruṣa, praises to him, the characteristics of the *Bhāgavata* all belong to a period when the original *Bhāgavata* was enlarged. Probably the characteristics of the *Bhāgavata* belong to a still later period, but certainly before the composition of the *Nāradiya Purāṇa* which mentions it while giving the contents of the *Bhāgavata*. Due to the long gap and the preceding description of the characteristics of the *Bhāgavata Purāṇa*, the account of creation as given in ch. 10.10ff. has lost its context.

The account of creation of Bk. II ends with the following statement : “I shall therefore describe the gross and subtle elements of time and the characteristics and divisions of Kalpas. Do hear from me now the description of the Pādma Kalpa.”

This statement suggests that Bk. III should start with the description of the Pādma Kalpa and should also describe at the earliest the gross and subtle elements of time and the characteristics and divisions of Kalpas. But in the present edition of the *Bhāgavata* these accounts have been postponed in order to accommodate new things, and a new introduction in the form of the queries of Śaunaka has been given in the beginning of the Bk. III so that the new additions do not appear irrelevant. Śaunaka says: “O Sūta, you told us that Vidura, the best devotee of God, had severed all unseverable attachments of the dear relations and travelled over all holy places and he had at that time discussions with Maitreya on spiritual subjects. Please relate to us now all that Maitreya had said in reply to the queries of Vidura. Please relate to us also the great endeavours that he made for renouncing the affections of his friends and relations and also the way of his return amidst them.”

The account of the promised subjects comes in a rather disorganised way in ch. 10 (tenfold creation of Brahmā), 11 (the description of the gross and subtle elements and the characteristics and divisions of Kalpa), 12 (creation of Brahmā), and 20 (again creation of Brahmā). Ch. 10 ends with the promise, “Next I shall describe to you about Vamśa and Manvantara.” But the actual

description of these comes later and what follows immediately is the account of subtle and gross elements of time and characteristics and divisions of Kalpas under partly false title "the division of time and duration of Manvantaras", obviously to give an impression of the unity of the two chapters. Ch. 11 is followed in ch. 12 by the description of the creation of Brahmā. As there is a relevance for the Varāha legend, the same has been described in full details, covering chapters 13-19, due to which the account of creation which was started in ch. 12 remains incomplete and comes up again in ch. 20. But here it is torn of proper context. The redactor of the *Bhāgavata* probably himself felt it, and therefore, in order to provide it with a context, he describes in short the primary creation and the birth of Brahmā. If the Varāha legend was not so much enlarged, the account of creation of Brahmā as given in ch. 20 would have been quite in harmony with what precedes it.

There is reason to believe that the Varāha legend was shorter in its original form. We are told in ch. 13 that Varāha not only raised the earth from the ocean but also killed Hiraṇyākṣa. The story is complete in itself as presented in that chapter. But the following 6 chapters (14-19) deal with Hiraṇyākṣa. It is interesting to note that the *Devībhāgavata Purāṇa* (VIII. Ch, 1-2) contains the same story, some parts of which verbally tally with that of the *Bhāgavata*. A comparative study of this legend in both the texts shows that the *Devībhāgavata* has borrowed it from the Viṣṇuite *Bhāgavata*, but in the former it is more archaic and shorter than that of the latter which in later part is full of stylistic embellishments and exuberant details. The detailed description of Hiraṇyākṣa as found in chs. 14-19 of the Viṣṇuite *Bhāgavata* is completely missing in the *Devībhāgavata*. It may, therefore, be suggested that the Varāha legend was borrowed by the *Devībhāgavata* from the Viṣṇuite *Ur-Bhāgavata*.

According to the present scheme, the *Bhāgavata* is communicated by Sūta to ṛṣis at Naimiṣāraṇya. But he only repeats what is said to have been narrated by Śuka to Parīkṣit. But in Bk. III we have new interlocutors Maitreya and Vidura. The change in interlocutors was probably made to accommodate new materials in the *Bhāgavata*. From the introduction of Bk. III it is clear that the philosophical matters will be predominantly dealt with in this

book. It appears that the account of Kapila and his teachings, which covers ten chapters (ch. 24-33) of this book, belongs to the second period when the *Ur-Bhāgavata* was enlarged. In this long account an attempt has been made to harmonize the paths of knowledge and Bhakti.

Bk. VI, chs. 1-3 describe in detail the story of Ajāmīla but this topic has not been mentioned in the list of contents of the *Bhāgavata* as given in Bk. XII, ch. 12. The *Nārādīya Purāṇa*, however, makes a reference to this story in the contents of the *Bhāgavata*. This may suggest that the story was already incorporated in the *Bhāgavata* before the composition of the *Nārādīya Purāṇa*.

Leaving other Skandhas aside, I now wish to jump to the Skandha X which describes in detail the stories of the life of Kṛṣṇa. With the spread of the Kṛṣṇa-Bhakti this Skandha became most popular and, therefore, prone to many additions. This could lead to the development of more than one recension. I have found out that the texts as commented by Śrīdharaśvāmī and Vijayadhvaṇa represent two recensions. This can be demonstrated by a comparison of the two texts. The Skandha X is divided into two parts but the chapters of both parts have running numbers. The second part (*uttara*) of both texts shows more divergence than the first part (*pūrvā*). It is clear from the comparison of the two recensions that the text commented by Śrīdharaśvāmī represents an earlier tradition than the one commented by Vijayadhvaṇa. The Sarasvati Mahal Library of Tanjore has a number of manuscripts of both the texts and the Descriptive Catalogue of Sanskrit mss. of this library shows that the manuscripts of the commentary of Vijayadhvaṇa are only in Devanāgarī whereas the manuscripts of the text with the commentary of Śrīdharaśvāmī are in Devanāgarī, Telugu and Grantha characters. This may suggest that the text commented by Vijayadhvaṇa was enlarged in the area of Devanāgarī. But this view is subject to correction if it is not supported by the scrutiny of a large number of manuscripts preserved in other libraries as well. In some cases the additions to the text commented by Śrīdharaśvāmī can also be identified with the help of the recension represented by Vijayadhvaṇa. For the sake of convenience I shall refer henceforth to the former recension as Text Ś and the latter as text V.

In the first part Text Ś has 49 chapters whereas Text V has 48. However ch. 1 of Text Ś (69 verses) covers chs. 1-2 (together 71 verses) of Text V. Ch. 12 (on Aghāsura-vadha), 13 (on Vatsāharaṇa) and 14 (on Brahma-stuti) do not have any parallel in Text V and therefore appear to be later additions to the original *Bhāgavata*.

In the second part Text Ś has fifty chapters (chs. 50-99) and Text V 56 (chs. 49-103). A comparison of the two texts shows that Text Ś has no parallels of chapters 50, 51, 52, 56, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73 and 74 of Text V. On the other hand chapters 62, 63, 64, 65, 66, 67 and 68 of Text Ś are missing in Text V. With these large and many more minor additions in both, Text Ś (upto ch. 77) runs parallel to Text V (upto ch. 86), ch 77 of the former being equal to ch. 86 of the latter. From here the parallel threads break off and both texts describe the stories of Kṛṣṇa in different order and in different words and also sometimes in different order but almost in same words. The structure of the composition is as follows :

<i>Text Ś</i>		<i>Text V</i>
Ch. No.		Ch. No.
78	=	96
80	=	98
81	=	99
87	=	94
89, verses 1-21	=	93, verses 1-22 (ch. end here)
verses 28-65		100, verses 21-74
90, verses		103 (last ch.), verses :
28	=	1
29	=	15
34	=	20
35	=	23
50	=	41
missing		2-15

A comparison of Text Ś and Text V of the Skandha X thus shows that the account of the original *Bhāgavata* was shorter than both the texts.

Conclusion :

The foregoing study leads us to the following conclusions :

1. *Bhāgavata* Bk. XII, ch. 12, which describes in brief the contents of this Purāṇa, is an important evidence for identifying the later additions in this text.

2. *Nārādīya Purāṇa* (*Pūrvabhāga, caturtha pāda*) ch. 96 is also very useful in identifying the later additions to the *Bhāgavata* as it also presents a list of the contents of the *Bhāgavata*. But in time it is later than the enlargement of the *Bhāgavata Purāṇa*, as it mentions some topics which are not included in *Bhāgavata* Bk XII, ch. 12 but which are found in the present text of the Purāṇa, e. g., the story of Ajāmila.

3. The internal and the external evidence point out that the present *Bhāgavata* is an enlarged form of the *Ur-Bhāgavata*.

4. Even after an enlargement of the *Ur-Bhāgavata*, the Skandha X was further enlarged in order to incorporate some more stories of the life of Kṛṣṇa current during that time and to elaborate those stories which were already present in the text.

5. From the study of the material added to the *Ur-Bhāgavata* it becomes clear that the redactor was not so much interested in the accounts of creation as were handed down to him because the masses could not follow them and the learned people could challenge them on the Vedantic standpoint. In order to command the respect of the learned, the current views of Vedānta were incorporated and the accounts of cosmogony were intermixed with allegory and mysticism. Nonetheless the main aim of the redactor was to propagate Bhakti. To meet this end much more emphasis was laid on the stories of incarnations and other stories suggesting the merciful nature of God. These stories were described with elaboration, new details and much popular element.

The ideas of Bhakti naturally show sometimes inconsistency with the Vedantic passages describing reality as one and plurality as illusion (Bk. III, ch. 5.22-27; Bk. II, ch. 7.9-12). Bhakti in general admits duality of the worshipper and the worshipped. But an attempt was also made to reconcile the contradictory ideas. Bk. III, ch. 32.32 says that paths of knowledge and Bhakti lead to the same result. The follower of the first path is called Nirguṇa

Bhakta and is said to be superior to other Bhaktas, Tāmasa, Rājasa and Sāttvika, because he worships God, who is the soul of all, without any motive and distinction (Pṛthak-bhāva) (Bk. III, ch. 29. 7-24). Thus accepting Vedānta as a superior form of Bhakti the *Bhāgavata* could satisfy the learned people. For masses it preaches the simplest form of Bhakti, viz., to pronounce the name of God; this if done even unknowingly, as was done by Ajāmila (Bk. VI, ch. 1-3), leads to the highest aim.

The *Bhāgavata* has, therefore, equal appeal to the learned and the masses of India and is even today very intimately connected with the religious life of the Indian people, while many of the Purāṇas have faded in obscurity.

THE PRETAKALPA OF THE GARUḌAPURĀNA
(A Preliminary Report of Its Different Versions)

By
GIORGIO BONAZZOLI

Summary

1. Versions of the Pretakalpa

—Table No. 1

2. Relations between the versions

a. Relation between the printed editions : Venkaṭeṣvara,
Vaṅgavāsi, Jivānanda.

—Tables Nos. 2-3

b. Contents of Venkaṭeṣvara 11-49 and Jivānanda 1-35

—Table No. 4

c. Relation between Venkaṭeṣvara 1-10 and Venkaṭeṣvara
11-49

—Table No. 5

d. Relation between MS 826/5010(Allahabad), Pretakalpa
printed at Mathurā, 1884 and Jivānanda Edition

—Table No. 6

e. Relation between MS TR 777 (Adyar) and Jivānanda
Edition

—Table No 7

f. The version of ten *adhyaṅga*-s

g. The Sāroddhāra of Naunidhirāma

—Table Nos. 8-9

Conclusion

The Pretakalpa presented in this paper is the Uttarakhaṇḍa of the Garuḍa Purāṇa. It has been printed several times, either separately, or with the Prathamakhaṇḍa/Ācārakāṇḍa of the Garuḍa-purāṇa. In the former case it is often called *tout court* Garuḍa-purāṇa, a name it has also in several MSS libraries as, for instance, in the Sarasvatī Bhavan of Sāmpūrṇānanda Sanskrit Viśvavidyālaya of Varanasi, in the Tanjore Maharāja Serfoji's Sarasvatī Mahal Library of Thanjavur and in the Oriental Research Institute and MSS Library of Trivandrum. Such an identification of the Pretakalpa with the Garuḍapurāṇa is very common : the New Catalogus Catalogorum includes under the general caption 'Garuḍapurāṇa' also all the MSS containing only the Pretakalpa without usually giving any information whether the MSS contain one or the other *khaṇḍa*. Only through the actual consultation of the MS one can find out whether it contains the Ācārakāṇḍa, or the Pretakalpa. No MS has been found as yet containing all the three *khaṇḍa*-s printed by Khemraj Shrikrishnadas at the Shri Venkateshwar Press of Bombay, namely, Ācārakāṇḍa, Uttarakhaṇḍa or Pretakalpa and Brahmakāṇḍa, although the three *khaṇḍa*-s have separate MSS evidence. That means that any MS called Garuḍapurāṇa may contain any one of the *khaṇḍa*-s but never three together, neither two only. In the case of Brahmakāṇḍa, its title appears usually in the name itself of the MS. Its colophons in the Venkatesvara Press edition say : उत्तरखण्डे तृतीयांशे ब्रह्मकाण्डे, while in the MSS they have simply तृतीयांशे ब्रह्मकाण्डे or only ब्रह्मकाण्डे. In any case it is evident that the *Brahmakāṇḍa* puts itself at the third place after two preceding *aṁśa*-s.

Other names of the Pretakalpa are Uttarakhaṇḍa, Dharmakāṇḍa, Sāroddhāra or simply Garuḍapurāṇa. The colophons use these names alternatively even in the same MS.

1. Versions of the Pretakalpa

The Pretakalpa is used even nowadays for recitation at the time of someone's death for the benefit of the deceased's soul. The length of its text varies considerably from one edition to another and its variations are even more numerous in the MSS.

The list given below shows the different versions of the Pretakalpa as they appear both in printed editions and in MSS. The list does not claim to be complete as it gives stress to the MSS

found in the libraries of Southern India and not all the MSS of the Garuḍapurāṇa or Pretakalpa could be consulted yet.

1. Version in 49/45 *adhyāya*-s. This version has been edited by Khemraj Shri Krishnadas at Bombay (Shri Venkateshwar Steam Press) in 1906 in 49 *adhyāya*-s, and by Pañcānana Tarkaratna at Calcutta (Vaṅgavāsi Press) in 1314 Bengali San (=1907 A. D.). The relation between these two editions will be studied later. Until now only one MS had been found of this version, at Kathmandu, National Archives, namely MS 1159/90 in Devanāgarī which has 45 *adhyāya*-s, and is called Sārodhāra. Khemraj Shrikrishnadas in his introduction to the Garuḍapurāṇa thanks Thakur Mahan Chandra of Lahore for having given him the MS of the Purāṇa, which must have contained all the 49 *adhyāya*-s published by Venkateśvara.

2. Version in 40 *adhyāya*-s, found in one MS :
Baroda, Oriental Institute, MS N. 62/10155 –Devanāgarī.

3. Version in 37 *adhyāya*-s, found in one MS :
Varanasi, Nāgarī Pracarini Sabhā, MS N. 49/3358 –Dev.

4. Version in 35 *adhyāya*-s. Such a version is prevalent in Northern India; it has been published several times. Here only a few editions and MSS are given : namely those consulted by us until now :

Edition of Jīvananda Vidyāsāgar, Sarasvati Press, Calcutta,
1890

Edition of Paṇḍit Pustakālaya, Kāśī, 1963

Edition of Chowkamba Sanskrit Series Office, Varanasi, 1964
Sarasvatī Bhandār, Fort, Ramnagar, Varanasi, MSS N 10/
179 and No 11/179 –Dev.

Bhandarkar Oriental Institute, Poona, MS No 128/1881-95
Devanāgarī.

Ganganatha Jha Kendriya Sanskrita Vidyapeetha, Allahabad
MS No 826/5010, in Dev. and MS 525/4862 in Maithili script.

Kathmandu, MS National Archives MS 5/5361. –Devanāgarī.

Saṁpūrnananda Sanskrit Viśvavidyālaya, Varanasi, MSS
Nos 15291 and 16449 –Devanāgarī.

Varanasi, Nāgarī Pracarini Sabhā, MSS Nos 44/3673 and
58/1690 –Devanāgarī.

Ahmedabad, Gujarat Vidyā Sabhā Collection, MS No 1227/
125 –Devanāgarī.

5. Version in 34 *adhyāya*-s : it is found in a printed edition
and several MSS.

Edition of Munshi Kanheya Lal, Mathurā, 1884

Varanasi Nāgarī Pracāriṇī Sabhā MSS Nos 39/2614; 41/1036;
50/3184; 54/1373; 56/4407 –Devanāgarī.

Madras, Government, Oriental MSS Library MS No. R.
16392 –Devanāgarī.

6. Version in 33 *adhyāya*-s; available in 2 MSS :

Saṁpūrṇānanda Sanskrit Viśvavidyālaya, Varanasi, MS
No 15129 –Bengali.

Varanasi, Nāgarī Pracāriṇī Sabhā, MS No 46/725 –Dev.

7. Version in 32 *adhyāya*-s. This version is prevalent in
Southern India. It has been found in the following MSS so far :

Madras, Government Oriental MSS Library

D 2109 Telugu

R 1104 –do–

R 1176 –do–

D 16045 Grantha

Rajasthan Oriental Institute, Jodhpur Collection

1611/16056 –Devanāgarī. It is called Śaroddhāra

Thanjavur : Tanjore Maharāja Serfoji's Sarasvati
Mahal Library

D 10455–58 –Devanāgarī.

D 10460–61 –Devanāgarī.

Tiruchirapally : Śr. raṅganāthaswāmi Devasthānam
No 106 –Grantha script.

Trivandrum : Oriental Research Institute & MSS Library
MS No 11354 –Nandī Nāgarī script.

Mysore : Oriental Research Institute

P 8449 –Nandī Nāgarī

C 378 –Devanāgarī

8. Version in 30 *adhyāya-s*. It is available in the following MSS :
- Madras : Government Oriental MSS Library
R 12716 –Nandī Nāgarī
- Trivandrum : Oriental Research Institute & MSS
Library
No 8879 –Grantha
- Allahabad : Gaṅgānātha Jhā Kendriya Sanskrit Vidyā-
peetha
No 826 –Devanāgarī.
9. Version in 27 *adhyāya-s*, it is available at :
Jodhpur : Rajasthan Research Institute, Jodhpur Collec-
tion, No 1601/14170 –Devanāgarī.
10. Version in 24 *adhyāya-s*
Kazhikode : University of Calicut, Dept. of Malayalam
No 1771 –Malayalam script.
11. Version in 18 *adhyāya-s* : it is available at :
Madras, Adyar Library, MS TR 777 –Devanāgarī. (It
is a transcription)
Varanasi, Nāgarī Pracāriṇī Sabhā
No 43/3675 –Devanāgarī.
37/2171 –Devanāgarī.
12. Version in 14 *adhyāya-s* : it is available at :
Jodhpur : Rajasthan Research Institute, Jodhpur Collec-
tion No. 1608/16962 –Devanāgarī.
13. Version in 13 *adhyāya-s*. The following three MSS have
been found :
- Pondicherry : French Institute
No RE 43187 –Tulu script.
- Kazhikode : University of Calicut, Dept. of Malayalam
No 99A Malayalam
222 –do-
14. Version in 10 *adhyāya-s*. This version has been printed
as *adhyāya-s* 1-10 and *adhyāya-s* 1-11 of the Veṅkaṭeśvara
and Vaṅgavāsi editions, respectively. It is, moreover,
available in the following MSS :

Trivandrum : Oriental Research Institute & MSS Library, No 338 –Telugu script.

Tirupati : Kendriya Saṁskṛta Vidyāpīṭham
No 863 –Grantha

Poona : Bhandarkar Oriental Research Institute,
No 143 –Devanāgarī.

Varanasi : Saṁpūrṇānanda Saṁskṛta Viśvavidyālaya.
No 14731 Devanāgarī.
No 15469 Devanāgarī.

15. Version in 16 *adhyāya-s*. This version is not put in its place according to the number of *adhyāya-s*, because it is a Sāroddhāra compiled by Naunidhirāma of Jhuñ-jhunū in Rajasthan. It has been published and translated more than once. E. Abegg has done a study on it. It is nowadays the ‘Garuḍa Purāṇa’ read at the death of somebody both in Northern and Southern India. The following editions and MSS have been consulted until now.

Nirṇayasāgar Press, 1949

Tejkumar Press, Lucknow, 1952.

Sri Gopal Pustakalaya, Mathurā, 1979 and many other similar popular editions.

The Garuḍa Purāṇa (Sāroddhāra), with English translation by E. Wood & S. V. Subrahmanyam, Delhi, 1979 (repr.).

Madras, Government Oriental MSS Library.

R 5915 –Nandī Nāgarī

Pondicherry, French Institute,

RE 27607 –Grantha (Dated 1609, without era)

Mysore : Oriental Research Institute

P 5889/1–1a –Nandī Nāgarī

P 8123/11 –Telugu

C 3855/1–2 Devanāgarī

Tirupati, Oriental Research Institute, Śrīveṅkaṭeśvara University.

No 3924 –Grantha (?)

Udupi, Pejavar Math—One MS without number –Tulu,

The list of MSS given above, though incomplete, shows that the Pretakalpa has been transmitted in not less than 15 versions, which can summarily be represented in the following Table No 1:

Table 1

<i>Version</i> (Number of <i>adhyāya-s</i>)	<i>Script</i>	<i>Total MSS or Editions</i>
49/45	2 Dev.	2
40	1 Dev.	1
37	1 Dev.	1
35	13 Dev.	13
34	7 Dev.	7
33	1 Dev. }	2
	1 Be }	
30	1 Dev. }	3
	1 Gr. }	
	1 NN }	
27	1 Dev.	1
24	1 Mal.	1
18	3 Dev.	3
14	1 Dev.	1
13	2 Mal. }	3
	1 Tulu }	
10	3 Dev. }	5
	1 Te. }	
	1 Gr. }	
16	6 Dev. }	13
	3 NN }	
	2 Gr. }	
	1 Te. }	
	1 Tulu }	

	Dev.	40
	Be.	1
Total	Gr.	4
	Te.	2
	Mal.	3
	Tulu	2
	NN	4

2. Relation Between the Versions

The purpose of this section is a very practical one. When, at the Purāṇa Department of the All-India Kashiraj Trust, we began to go through the different MSS of the Pretakalpa to prepare the critical edition, it became immediately apparent to us that the versions found in the MSS were in some cases so different from one another that to collate them was very difficult and in a few cases impossible. Sometimes the whole MS presented big problems for the collation, other times only a few *adhya*-s were 'difficult' to collate, while the others were in the line of the usual variants of MS tradition. It was, therefore, thought that the relation between the different versions had first to be studied carefully in order to proceed later to establish the *ādhārapāṭha* of the text. The following notes present the work done in this line until now. Although far from being complete, the examining of the MSS material is, however, already enough to establish the trend followed by the MSS tradition in the case of the Pretakalpa. We shall give here only the facts as they appear at the examination of the MSS; the interpretation of these facts and the conclusions which can be deduced are hinted at in another article of this issue. (see pp. 113-133).

The fifteen versions mentioned above are related among themselves in different ways. Here only a few of these relations are presented.

a. Relation between the printed editions : Veṅkaṭeśvara, Vaṅgavāsi, Jivānanda

The Veṅkaṭeśvara, Vaṅgavāsi and Jivānanda editions are the three main editions of the Garuḍapurāṇa. In these editions the Pretakalpa constitutes the Uttarakhaṇḍa. Other modern editions of the Garuḍapurāṇa reproduce the text of the Jivānanda. We will not consider here the editions of the Pretakalpa printed separately from the text of the Prathamakhaṇḍa/Acāra-khaṇḍa. N. Gangadharan has already studied the relation between these three editions.

Table No. 2, given below, is derived from the concordance prepared by N. Gangadharan, *Garuḍa Purāṇa—A study*, Varanasi, 1972, pp. 125-142. A few points deducible from Table 2 are noted here.

—Although Veṅkaṭeśvara and Vaṅgavāsi represent the same version, yet many times Jivānanda and Veṅkaṭeśvara agree against Vaṅgavāsi.

—*Adhyāya*-s 1-10 of Veṅkaṭeśvara and *Adhyāya*-s 1-11 of Vaṅgavāsi are not available in Jivānanda edition. They form a separate unit which will be studied later. Table No. 2 gives only a few correspondences between Veṅkaṭeśvara 1-10 (= Vaṅgavāsi 1-11) and Jivānanda 1-35.

—Jivānanda 7 (= Veṅkaṭeśvara 17) has no correspondent in Vaṅgavāsi. Until now no MS evidence has been found for such an *adhyāya* in the collated MSS, but it is available in the MS No. 67753 of Adyar in Grantha script.

—Veṅkaṭeśvara 23 (= Vaṅgavāsi 23), 41 (= Vaṅg. 39), 48 (= Vaṅg. 45) have also no correspondent in Jivānanda edition.

—Starting from Jivānanda 27 (= Veṅk. and Vaṅg. 37) the division of the *adhyāya*-s in the three editions vary.

Table No. 3, given after, Table No 2, is derived from this one. It gives only the succession of *adhyāya*-s and their *śloka*-s. The relation between the three editions appear here in a clearer way.

Table No 2

UTTARAKHAṆḌA : ŚLOKA-CONCORDANCE

(Based on N. Gangadharan, *Garuḍa Purāṇa—A Study*, pp. 125-142).

Chowkambha Ed.	Vaṅgavāsi Ed.	Veṅkaṭeśvara Ed.
i. 1a-b	i. —	i.
2a-b	1a-b	1a-b
—	2a-23b	2a-22b
3a-6b	24a-27b (= 12.1-4)	23a-27b
7a-8b	28a-29b (= 12.5-6)	—cf 11.1-2
—	30a-34a	28a-32a
—	34b-69b	32b-69a
9a	70a (12.7a)	69b/11. 3a
9b	12.7b	11.3b
10a	—	—
10b	12.8	11.3c
10c-11b	—	—
12a-16b	12.9a-13b	11.4a-9a
17a	—	—
17a-20b	12.14a-16b	11.9b-11c

ii.	1a-7b	xiii.	1a-7a	xii.	1a-8a
	8a-b		—		8a-9a
	9a-11b		7b-9a		9b-11b
	12a-b		—		—
	13a-15b		10a-12b		12a-14b
	16a-17c		—		15a-17
	18a-b		—		18a-b
	19a-20b		13a-14b		19a-20b
	—		15a-b		21a-b
	21a-b		16a-b		22a-b
	22a-b		17a-b		23b-24a
	23a		16c		23a
	23b		18a		24b
	24a-b		18b-19a		25a-b
	25a		—		26a
	25b		19b		26b
	26a		—		27a
	26b-28a		20a-21b		27b-29a
	28b		—		29b
	29a-32c		22-26		30a-33b
iii.	1a-7b	xiv.	1a-8b	xiii.	1a-8b
	—		9a-16b (not mentioned in Gangadharan)		9a-16b (not men- tioned in Ganga- dharan)
	8a-10b		17a-18b		17a-18b
	11a-b		—		—
	12a-18b		19a-25b		19a-25b
iv.	1a-4c	xv.	1a-5a	xiv.	1a-5a
	5a-b		—		5b-6a
	6a		5b		6b
	6b-12a		—		7a-13a
	—		6a		cf. 31a
	—		6b		—
	12b-16c		7a-11a		13b-18a
	—		11b		18b
	17a-20b		12a-15b		19a-23a
	21a		—		23b

21b	—	—
—	16a-b	—
—	—	24a (not mentioned in Gandharan)
22a-24b	17a-19b	24b-27a
25	—	—
26a	20a	27b
26b (not mentioned in G.)	20b (not mentioned in G.)	28a (not mentioned in G.)
—	21a-b	28b-29a
27a-28a	22a-23a	29b-30b
	cf 6a	31a
28b	23b	31b
—	24a	32a
29a-b	—	32b-33a
30a-31b	24b-25c	33b-35a
—	26a-b	35b-36a
32a-37b	27a-32b	36b-42a
38a-b	—	42b-43a
39a	33a	43b
39b-40a (not mentioned in G.)	33b-34a (not mentioned in G.)	44a-b (not mentioned in G.)
40b	—	45a
41a-44b	34b-38a	45b-49a
45a-46a	—	49b-50b
46b-47a	38b-39	51a-b
—	40a-c	52a-53a
47b-51b	41a-44b	53b-57b
—	44c	58a
52a-53b	45a-46b	58b-59b
v. 1a-8a	xvi 1a-7b	xv 1a-8a
8b-14a	—	8b-14a
14b-8a	—	—
15a-b	8a-b	14b-15a
—	9a	15b
16a-29a	9b-21b	16a-29a
—	22a	29b

29b-31b	22b-24b	30a-32a
32a	—	33a
	25a-b (not men- tioned in G.)	
32b-38b	26a-31b	33b-39b
39a-41b	—	40a-42b
42a-45a	32a-34	43a-46a
45b-50a	—	46b-51a
50b-52b	35a-37a	51b-53b
53a-55b	—	54a-56b
56a-61a	37b-42a	57a-62a
61b-62a	—	62b-63a
62b-76a	42b-55b	63b-76b
—	56a-b	77a-b
76b-79b	57a-60a	78a-81a
—	60b	81b
80a-84c	61a-66	82a-88
85a-b	—	89a-b
86a-b	67a-b	90a-b
87a-b	—	cf 92a-b
88a-b	68a-b	91a-b
—	69a-b	93a-b
89a-b	70a-b	94a-b
90a-b	71a-b	95a-b
vi. 1a-14b	xvii 1a-14b	xvi 1a-14b
—	15a-b	15a-b
15a-21a	16a-22a	16a-22a
—	22b-23a	22b-23a
21b	—	—
22a-25b	23b-27a	23b-27a
—	27b	27b
26a-29b	28a-33a	28a-33a
—	33b	33b
30a-32b	34a-37b	34a-36b
33a-b	—	—
34a-35b	37a-38a	37a-38a
—	38b	38b
36a-b	39a-b	39a-b
—	39c	39c

	37a	—	—
	37b	40a	40a
	—	40b	40b
	38a-b	41a-b	41a-b
	—	42a	42a
	39a-50b	42b-53b	42b-53b
vii.	1a-25c	—	xvii. 1a-26b
viii.	1a-7a	xviii. —	xviii. 1a-7a
	7b-14a	1a-7b	7b-14b
	14b	—	—
	15a-25a	8a-18a	15a-25a
	25b	—	—
	25c-42b	18b-35b	25b-42b
ix.	1a-11b	xix. 1a-11a	xix. 1a-11a
	12a	—	—
	12b-13a	—	11b-12a
	13b-22b	11b-21b	12b-21b
x.	1a-3a	xx. 1a-3a	xx. 1a-3a
	3b (not mentioned in G.)		
	3c-4a	3b-4a	3b-4a
	4b (not mentioned in G.)		
	—	4b	4b
	5a-9a	5a-9a	5a-9a
	—	9b-10a	9b-10a
	9b-10b	10b-11b	10b-11b
	—	12a-b	12a-b
	11a-14b	13a-16b	13a-15b
	15a-b	—	—
	16a-24b	17a-25b	17a-25b
	25a-b	—	—
	26a-32b	26a-32b	26a-32b
	—	33a-b	33a-b
	33a-b	34a-b	34a-b
	—	36a-b	36a-b
	34a-b	38a-b	38a-b

	35a		35a (not mentioned in G.)		35a
	35b (not mentioned in G)		35b (not mentioned in G)		35b (not mentioned in G)
	36a-b		—		—
	37a-b		37a-b		37a-b
	—		39a-40b		39a-40b
	38a-40b		41a-43b		41a-43b
	41a-b		—		—
	42a-45b		44a-47b		44a-47b
xi.	1a-b	xxi.	—(1a-b) (not mentioned in G)	xxi.	1a-b
	2a-4a		2a-3a		2a-4a
	—		3b-9b		4b-10b
	4b-11b		cf xxiii. 1a-8b		cf xxiii. 1a-8b
	—		9a-10a		9a-10a
	12a-16a		10b-14a		10b-14a
	—		14b-15b		14b-15b
	16b-17a		10a-b		11a-b
	—		11a-b		12a-b
	17b-34a		11c-27a		13a-28a
	34b		—		—
	—		27b		28b
	35a-36a		28a-29a		29a-30a
	36b		—		—
	37a-39b		29b-32b		30b-34b
xii.	1a-8a	xxii.	1a-8a	xxii.	1a-8a
	8b-12a		—		8b-12a
	12b-13b		8b-9b		12b-13b
	—		10a-13b		14a-17b
	14a-24b		14a-23a		18a-27b
	25a-b		—		28a-b
	26a-36b		23b-33b		28c-38b
	36c		—		39a
	37a-48b		34a-45b		39b-51b
	49a-50b		—		52a-53b
	51a-61b		46a-56b		54a-64b
	—		57a-b		65a-b

	62a-65b		58a-61b		66a-69b
	—		62a-b		70a-b
	66a-b		63a-b		71a-b
	67a-69c		—		72a-74c
	70a-73b		64a-67b		75a-78b
xiii.	1a-b	xxiv.	—	xxiv.	1a-b
	1c-2a		1a-b		2a-b
	—		2a-b		3a-b
	2b		3a		4a
	cf. 14.1a-3a		3b-5b(cf. below)		4b-6b(cf. below)
	—		6a-b		7a-b
	3a-8a		7a-12a		8a-13a
	8b		—		—
	—		12b		13b
	9a		—		14a
	—		13a		—
	9b-12a		13b-15a		14b-16b
	—		15b		17a
	12b (not mentioned in G)				
	13a-16b		16a-19b		17b-21a
	—		20a-21b		21b-23a
	17a-b		22a-b		23b-24a
	—		23a-b		24b-15a
	18a-22b		24a-26a		25b-28a
			26b not mentioned in G.		
xiv.	1a-3a		3b-4b		4b-6b
	—		—		28b-30b
	3b-19b		27a-43b		30c-46b
xv.	1a-8b	xxv.	1a-8b	xxv.	1a-8b
	—		9a-10c		9a-11a
	9a-11a		11a-12b		11b-13a
	—		13a		13b
	11b-17a		13b-19a		14a-19b
	—		19b		20a
	17b-19b		20a-21b		20b-22b
	20a		—		—
	—		22a-23b		23a-24b

	20b-21a	24a-b	25a-b
	21b	—	—
	22a-26b	25a-29a	26a-30b
	—	29b	30c
	27a	30a	31a
	27b-31a	30b-34b	31bb-35b
	(not mentioned in G)	(mentioned in G. only partially)	(mentioned in G. only partially)
	31b	35a	36a
	32a	—	36b
	32b-36b	35b-39a	36c-40b
	37a	—	41a
	—	39b	41b
	37b	—	—
	38a	40a	41c
	—	40b	42a
	38b-41b	41a-44b	42b-45b
xvi.	1a-16a	xxvi. 1a-16b	xxvi. 1a-16b
	16b-17a	—	—
	17b-20a	17a-19b	17a-19b
	—	20a-22b	20a-22b
	20b-28a	23a-31b	23a-31b
	—	32a	32a
	28b-34b	32b-37b	32b-37b
	35a-37b	—	—
	38a-59b	38a-59b	38a-59b
	60a-b	—	—
	—	60a-b	60a-b
	61a-66a	61a-66a	61a-66a
	—	66b	66b
	66b	67a	67a
	67a	—	—
	67b	67b	67b
xvii.	1a-7a	xxvii. 1a-7a	xxvii. 1a-7a
	—	7b	7b
	7b-16a	8a-16b	8a-16b
	16b-17a	—	17a-b

17b-20b	17a-20b	18a-21b
—	21a-b	22a-b
21a-26b	22a-27a	23a-28a
—	27b	28b
27a-37b	28a-39b	29a-39b
—	—	40a-b
37c-38c	39c-40c	40c-41c
39a	—	42a
—	41-42b	42b-43b
39b-42a	43a-45b	44a-47b
—	45c	47b
42b (not mentioned in G.)	—	—
43a-48b	46a-51b	48a-53b
—	52a-54b	54a-56b
— cf. 18. 3a-b	55a-b (see selow)	57a-b (see selow)
—	56a-58b	58a-60b
49a-50a	59a-60a	61a-62a
—	60b	62b
50b-51b	61a-62a	63a-64a
—	62b-64b	64b-66b
xviii. 1a-2a	xxviii. —	xxviii. 1a-2a
3a-b	cf. 27.55a-b	cf. 27.57a-b
4a	1a	2b-c
—	—	3a (not mentioned in G)
—	1b-4b	3b-6b
4b-10b	5a-10b	7a-12b
—	—	(Cf. Veñk. 1.28-57)
—	11a-32b	14b-34b
xix 1a-11b	xxix 1a-11b	xxix 1a-11b
12a	—	12a
12b-14a	12a-13b	12b-13b
—	14a	14a
14b-15b	14b-15b	14b-15b
—	16a-b	16a-b
16a-17a	17a-18a	17a-18a
—	18b	18b

	17b	18c	18c
	18a-b	—	19a-b
	19a-20b	19a-20b	20a-21b
	21a-b	—	22a-b
	22a-32b	21a-31b	23a-33b
xx	1a	xxx 1a	xxx 1a
	—	1b-2a	1b-2a
	1b-11b	2b-10b	2b-10b
	12a-b	—	11a-b
	—	11a-b	12a-b
	13a-b	12a-b	13a-b
	—	13a-14a	14a-15a
	14a	14b	15b
	14b-c	—	16a-b
	15a-16a	15a-16a	17a-18a
	—	16b-17a	18b-19a
	16b-17a	17b-18a	19b-20a
	—	18b	20b
	17b	19a	21a
	—	19b-20a	21b-22a
	18a-25b	20b-28b	22b-30b
	—	29a-b	31a-b
	26a-29a	30a-33a	32a-35a
	29b	—	35b
	30a-48b	33b-51b	35c-53b
xxi	1a	xxxi 1a	xxxi 1a
	1b	—	—
	—	1b	1b
	2a-8a	2a-9a	2a-9a
	—	9b-10c	9b-10c
	8b (not mentioned in G)	—	—
	9a-20b	11a-22b	11a-22b
	21a	—	—
	—	23a-b	23a-b
	21b-23a	23c-25a	23c-25a
	—	25b	25b

23b-32a	26a-34a	26a-34a
—	34b-35a	34b-35a
32b	35b	35b
33a	—	—
33b-37a	36a-39b	36a-39b
37b-38a	—	—
38b-41a	40a-42b	40a-42b
41b	—	43a (no b)
xxii 1a-10b	xxxii 1a-10b	xxxii 1a-10b
—	11a-b	11a-b
11a-16a	12a-16b	12a-17a
16b	—	17b
17a	17a	18a
—	17b	18b
17b-26b	18a-27b	19a-28a
—	—	28b
27a-28a	28a-29a	28c-29b
—	29b-31b	30a-32a
28b-29a	32a-b	32b-33a
—	33a	33b
29b-30a	33b-34a	34a-b
—	34b	35a
30b-40b	35a-44b	35b-45b
41a	—	46a
41b-51a	45a-54b	46b-56a
—	—	56b
51b	55a	57a
—	—	57b-95b
cf. 19. 8a-b, 12b-13a	—	96a-97b
—	—	98
cf. 19. 6b, 22a-23b	—	99a-101a
—	—	101b-105a
52a-66b	55b-70a	105b-120 cf. 125a
67a-b	—	120b-121a
—	70b-71a	121b-122a
68a-70a	71b-73a	122b-124b(125a, cf. above)
70b-71a	73b-74a	125b-126b

71b-73a	—	127a-128b
73b-74b	74b-75b	129a-130a
—	76	130b
74c	xxxiii 1a	xxxiii 1a
xxiii 1a-32c	1b-33a	1b-33a
33a	—	33b
33b-40a	33b-40a	33c-40a
40b-c	—	40b-c
xxiv 1a-4b	xxxiv 1a-4b	xxxiv 1a-4b
—	5a-b	5a-b
5a-6b	—	—
7a-14b	6a-13b	6a-13b
15a-b	—	—
—	14a	14a
16a	—	—
16b	14b	14b
17a-22a	15a-20b	15a-20b
23a-b	—	—
24a-31b	21a-28a	21a-28a
—	28b-33a	28b-33a
32a-33b	33b-34c	33b-34c
—	35a-36b	35a-36b
34a-36a	37a-39a	37a-39a
—	39b	39b
36b-37a	40a-b	40a-b
—	41a-42a	41a-42a
37b-38b	42b-43b	42b-43b
—	44a-b	44a-b
39a-b	45a-b	45a-b
—	46a-51b	46a-51b
40a-b	52a-b	52a-b
—	52c	52c
41a-42b	53a-54b	53a-54b
—	55a-b	55a-b
43a-46b	56a-59b	56a-59b
—	60a-68b	60a-68b
47a-51b	69a-73b	69a-73b
52a-b	—	—

53a-b	73c-74c	73c-74a
—	74b	74b
54a-57b	75a-78b	75a-78b
—	79a-b	79a-b
58a-60b	80b-83a	80-83a
61a	—	—
61b-63a	83b-84c	83b-84c
—	85a-b	85a-b
63b-76b	86a-98b	86a-98b
—	99a-b	99a-b
77a-80b	100a-103b	100a-103b
—	104a	104a
81a-83c	104b-107b	104b-107b
—	108a-146b	108a-146b
xxv. 1a-10b	xxxv. 1a-10b	xxxv. 1a-10b
11a	—	—
—	11a	11a
11b-13a	—	11b-13a
13b-33a	11b-31b	13b-33b
33b	—	34a
34a-47b	32a-44b	34b-46b
xxvi. 1a-9a	xxxvi. 1a-9a	xxxvi. 1a-9a
—	9b	9b
9b	—	—
10a-25a	10-25a	10a-25b
25b	—	—
26a-b	25b-26a	25b-26a
—	26b. not men- tioned in G.)	26b(not mentio- ned in G.)
27a-37b	27a-37b	27a-37b
xxvii. 1a-3b	xxxvii. 1a-3a	xxxvii. 1a-3a
—	3b	3b
4a-5b	—	—
6a-16b	4a-16b	4a-16b
xxviii. 1a-c	17a-18a	xxxviii. 1a-2a
—	18b-19b	2b-3b
2a-14b	20a-32b	4a-16b
—	33a	17a

15a-16b	33b-34b	17b-19a
—	35a-b(see below)	19b-c(see below)
17a-b	36a-b	20a-b
18a-b	cf 35a-b	cf 19b-c
19a-24b	37a-42b	21a-26b
25a-b	—	—
26a-38b	43a-56b	27a-40b
xxix. 1a-10b	57a-66b	xxxix. 1a-10b
11a-b	—	11a-b
12b-13b	67a-68b	12a-13b
—	69a-b	14a-b
14a-15b	70a-71b	15a-16b
16a-b	—	17a-b
17a-b	72a-b	18a-b
18a	—	19a (see below)
18b	—	19b
—	73a	20a
18c	73b	cf 19a
19a-b	—	20b
		21a-b
xxx. 1a-10a	xxxviii. 1a-10b	xl. 1a-10b
10b-11a	—	11a-b
11b-16b	11a-16a	12a-17a
17a-b	—	17b-18a
18a-25a	16b-23a	18b-25a
—	23b	25b
25b-32b	24a-30b	26a-32b
33a	—	33a
33b	—	—
34a-47b	31b-44b	34a-47b
—	45a	48a
48a-51a	45b-48a	48b-51a
—	48b-49a (see below)	51b-52a(see below)
51b-52a	49b-50a	52b-53a
52b-53a	cf 48b-49a	cf 51b-52a
53b-60a	50b-57b	53b-60b
—	58a-59a	61a-62a
60b	—	62b

61a-63c	59b-62b	62c-65b
—	xxxix. 1a-13b	xli. 1a-13b
xxxix. 1a-6b	xl. 1a-6b	xlii. 1a-6b
—	7a-b	7a-b
7a-21b	8a-22b	8a-22b
xxxii. 1a-5b	xli. 1a-5b	xliii. 1a-5b
—	xlii. 1a-29c	xliv. 1a-29c
6a-b	xliii. 1a-b	xlv. 1a-b
—	2a-b	2a-b
—	3a	3a
7a	3b	3b
7b-8b	4a-5a	4a-5a
9a-b	—	5b-6a
10a-b	5b-6a	6b-7a
—	6b-c	7b-c
11a-15b	7a-11b	8a-12b
—	12a-23b	13a-24b
xxxiii. 1a-5b	24a-28b	25a-29b
6a	—	—
6b-10b	29a-34b	30a-34c
xxxiv. 1a-10b	xliv. 1a-10b	xlvi. 1a-10b
—	—	11a-b
11a-12b	11a-12b	12a-13b
13a-b	—	—
—	—	14a-16a
14a-16a	13a-15b	16b-18b
16b-17a	—	—
17b-21a	16a-20b	19a-23b
—	21a-b	24a-b
22b-24a	—	—
24b-29b	22a-27b	25a-30b
—	—	31a
30a-35c	28a-34b	31b-37b

xxxv. 1a-b	—	xlvi. 1a-b
2a	35a	2a
2b-3a	—	—
3b-15a	35b-47a	2b-15a
15b-16a	—	—
16b-30b	47b-62b	15b-30b
31a-b	64a-b	32a-b
32a-b	63a-b	31a-b
33a-42b	65a-75b	33a-43b
43a	—	44a
—	76a	—
—	76b	44b
43b	—	45a
43c	—	—
44a-b	77a-b	45b-c
—	—	46a-b
45a-47b	78a-80b	47a-49b
48a-b	—	52a-b
49a-b	cf. 45.172a-b	50a-b
50a-b	cf. 45.173a-b	51a-b
	xlvi 1a-44b	xlvi 1a-44b
	45a-154b	xlix 1a-110b
28.10a-b	155a-b	111a-b
	156a-157b	112a-113b
28.3a-b	158a-b	114a-b
	159a-180b	115a-136b
	ii 1a-14b	ii 1a-14b
	15a (cf. 29.14a)	15a
	15b-16b	15b-16b
	17a-b (cf. 29.16a-b)	17a-b
	18a-19a	18a-19a
	19b (cf. 29.18b)	19b
	19c-20a	20a-b
	20b	21a
	21a-62a	21b-62b
34.11b-12a	62b-63a	63a-b
	63b-64b	64a-65b
1.12a-13a	65a-66a	66a-67a
	66b-92	67b-92

	iii 1a-90b	iii 1a-90b
21.23a	91a	91a
21.25a	91b	91b
21.26b-29b	92a-94b	92a-95a
21.31a-32a	95a-96a	95b-96b
	96b	97a
21.32b-37b	97a-102b	97b-102b
21.38b	103a	103a
21.39b-41b	103b-106a	103b-105b
	106b	106
	iv 1a-b	
xxii 1a-4b	2a-5b	
6a-7b	6a-7b	
10a-b	8a-b	
11b-12a	9a-b	
18b-19a	10a-b	
21a-26b	11a-16b	
—	17a	
27a	17b	
—	18a-b	
28b	19a	
29b	19b	
30a-33b	20a-23b	
35a-b	24a-b	
34a-b	25a-b	
36a-b	26a-b	
40a-b	27a-b	
42b-43a	28a-b	
47a	29a	
48a-49b	29b-31a	
—	31b	
70a	32a	
66b	32b	
70b-c	33a-b	
71a-72a	34a-35a	
—	35b-72a	

xix 8a	72b	
—	73a	
12b-13a	73b-74a	
—	75a	
6b	75b	
22a-23b	76a-77b	
—	78a-82b	
	v 1a-14b	iv 1a-14b
19. 30b	14a	15a
19.32a-b	15a-b	15b-16a
	16a-64b	16b-66a
5.48a-49a	65a-66a	66b-67b
50a-51a	66b-68a	68a-69b
	68b-77b	70a-79b
5.56b-57b	78a-78c	80a-81a
—	79a-101a	81b-103a
30.3a-5b	101b-103b	103b-106a
—	104a-105b	106b-108a
30. 9a	106a	108b
—	106b-107b	109a-110a
30. 9b-10b	108a-109b	110b-112a
—	110a-113a	112b-115b
30. 14b-18b	113b-117b	116a-120a
30 20a-60a	118a-148a	120b-151a
—	148b-150a	151b-152b
30. 61b-62a	150b-151a	153a-b
—	151b-165b	154a-166b
30. 63a-c	166a-167	167a-168a
	168a-175a	168b-175b
25. 17a-18b		
19b-21b		
22b-26a	175b-184b	176a-185a
27a-b		
	185a-b	185b-c
	vi 1a	v 1a
24. 26b	1b	1b
28a	2a	2a
27a	2b	2b
—	3a-14a	3a-14a

13b	14b	14b
—	15a-53b	15a-54a
16. 13a-b	54a-b	54b-55a
—	55a-81b	55b-82a
5. 81b	82a	82b
	82b-97b	83a-98a
	98a-99a (no b)	98b-99b
5. 87a-b	100a-b	100a-b
6. 11a	101a	101a
	101b	101b
	102a-b	102a-b
5. 88a-b	103a-b	103a-b
—	104a-107b	104a-107b
5. 86a-b	108a-b	108a-b
—	109a-110b	109a-110b
—	111a-139b	111a-140a
6. 39a-b	140a-b	140b-141a
—	141a-152b	141b-154b
	vii 1a-143b	vi 1a-144b
	(Vṛṣotsarāmahātmya-story	of Vṛavahana)
	viii 1a-101b	vii 1a-102b
	(Pañcapretopākhyāna)	
	ix 1a-33b	viii 1a-33b
	(Śrāddhakartrātma Śrāddha)	
	x 1a-38b	ix 1a-38a
17.20a-b	39a-b	38b-39a
—	40	39b
17. 21a-32b	42a-51b	40a-51b
	52a-74b	52a-74b
	xi 1a-83b	x 1a-83b
8. 42 ab	84a-b	84a-b
	85a-96b	85a-96b
	(Śrāddhasya tṛptidatvādinirūpaṇa)	

Table No. 3

Uttarakhaṇḍa : Adhyāya Concordance

Veṅk.	Vaṅga.	Jiv.
i. 1-69	1-70	1-9a
ii. 1-92	1-92	—
iii. 1-106	1-106	—
—	iv. 1-82	—
iv. 1-185	v. 1-185	—
v. 1-154	vi. 1-152	—
vi. 1-144	vii. 1-143	—
vii. 1-102	viii. 1-101	—
viii. 1-33	ix. 1-33	—
ix. 1-74	x. 1-74	—
x. 1-96	xi. 1-96	—
xi. 1-11	xii. 1-16	i. 9-20
xii. 1-33	xiii. 1-26	ii. 1-32
xiii. 1-25	xiv. 1-25	iii. 1-18
xiv. 1-59	xv. 1-46	iv. 1-53
xv. 1-95	xvi. 1-71	v. 1-90
xvi. 1-53	xvii. 1-53	vi. 1-50
xvii. 1-26	—	vii. 1-25
xviii. 1-42	xviii. 1-35	viii. 1-42
xix. 1-21	1-21	ix. 1-22
xx. 1-47	1-47	x. 1-45
xxi. 1-33	1-32	xi. 1-39
xxii. 1-78	1-67	xii. 1-73
xxiii. 1-15	1-15	—
xxiv. 1-46	1-43	xiii. 1-22
		xiv. 1-19
xxv. 1-45	1-44	xv. 1-41
xxvi. 1-67	1-67	xvi. 1-67

xxvii. 1-66	1-64	xvii. 1-51
xxviii. 1-34	1-32	xxviii. 1-10*
xxix. 1-33	1-31	xix. 1-32
xxx. 1-53	1-51	xx. 1-48
xxxii. 1-43	1-42	xxi. 1-41
xxxiii. 1-130	1-76*	xxii. 1-74*
xxxiiii. 1-40	1-40	xxiii. 1-40
xxxv. 1-146	1-146	xxiv. 1-83*
xxxvi. 1-46	1-44	xxv. 1-47
xxxvii. 1-37	1-37	xxvi. 1-37
xxxviii. 1-16	xxxvii. 1-73	xxvii. 1-27
xxxviii. 1-40		xxviii. 1-38
xxxix. 1-20		xxix. 1-19
xl. 1-65	xxxviii. 1-62	xxx. 1-63
xli. 1-13	xxxix. 1-13	—
xlii. 1-22	xl. 1-22	xxxii. 1-31
xliii. 1-5	xli. 1-5	xxxii. 1-5
xliv. 1-29	xlii. 1-29	—
xlvi. 1-34	xliii. 1-34	xxxii. 6-15
		xxxiii. 1-10
xlvi. 1-37	xliv. 1-85	xxxiv. 1-35
xlvi. 1-52		
xlvi. 1-44	xlv. 1-180	—
xlvi. 1-136		
Total	2877	2808
		1372

b. Contents of Venkateśvara 11-49 and Jivānanda 1-35

Table No. 4 gives the content and the *śloka*-s of the two editions. Venkateśvara 11 and Jivānanda 1 are not given in the Table because they are rather different among themselves and present a particular problem to be studied separately. The subjects given in this Table represent the largest collection of themes on death and after death, which form the specific topics of the Pretakalpa. These *adhyāya*-s, therefore, constitute the basis for any further summary or treatment of these themes in other reshaping of the Pretakalpa.

Table No. 4

Summary of the Content of Pretakalpa

(Veñk. 12-49; Jīv. 2-35)

Note : Veñk. 11 and Jīv. 1 are not given. See the reason in the text of the article.

Veñk. 12 = *Jīv.* 2

—Different kinds of living beings *śl* 1-9a = *śl* 1-8

—Dharmadeśa, its inhabitants, importance of *dharma* *śl* 9b-33 = *śl* 9-32

Veñk. 13 = *Jīv.* 3

—Obsequial rites : *vr̥ṣotsarga*, impurity; who can perform obsequial rites *śl* 1-25 = *śl* 1-18

Veñk. 14 = *Jīv.* 4

—merits of gifts *śl* 1-13a = *śl* 1-12a

—*vr̥ṣayañña* *śl* 13b-59 = *śl* 12b-53

Note : the rite of *vr̥ṣayañña* is described upto *śl* 31; then a few *śloka*-s are added on the usefulness of this rite, gifts etc.

Veñk. 15 (= *Jīv.* 5)

—Region of Yama *śl* 1-3 = *śl* 1-3

—Rites before death and after death *śl* 4-17 = *śl* 4-17

—The path of Yama *śl* 18-29a = *śl* 18-29a

—*śrāddha*-s, *piṇḍa*-s *śl* 29b-42a = *śl* 29b-41a

—funeral and *piṇḍa*-s to get the new body *śl* 42b-76 = *śl* 41b-76a

—way to Yama *śl* 77-95 = *śl* 76b-90

Veñk. 16 = *Jīv.* 6

—Way to Yama *śl* 1-53 = *śl* 1-50

Veñk. 17 = *Jīv.* 7

(This *adhyāya* has no correspondent in Vaṅgavāsi edition)

—Glory of *Śrāvāṇa*-s, Brahmā's sons *śl* 1-26 = *śl* 1-25

Veñk. 18 = *Jīv.* 8

—Gift of lamp for the High Way *śl* 5-7a = *śl* 5-7a

—Path of Yama *śl* 7b-14 = *śl* 7b-14

—*pada*-s *śl* 15-27 = *śl* 15-27

—Results if no gift is given *śl* 28-08 = *śl* 28-38

—How one reaches Yama with a new and airy body *śl* 39-42 = 39-42

Veñk. 39 = *Jiv.* 29

—Rules about impurity *śl* 1-21 = *śl* 1-19

Veñk. 40 = *Jiv.* 30

—Accidental death, *Nārāyaṇabali* rite *śl* 1-65 = *śl* 1-63

Veñk. 41 (No correspondent in *Jivānanda* edition)

—*Vṛṣotsarga* rite *śl* 1-13

Veñk. 42 = *Jiv.* 31

—Gifts *śl* 1-21 = *śl* 1-21

Veñk. 43 = *Jiv.* 32.1-5

—Expiatory rites *śl* 1-5 = *śl* 1-5

Veñk. 44 = (No correspondent in *Jivānanda* edition)

—Accidental death *śl* 1-29

Veñk. 45 = *Jiv.* 32.6ff and 33

—On the annual *śrāddha* *śl* 1-34 = *śl* 32.6-15; 33.1-10

Veñk. 46 = *Jiv.* 34

—Results of actions *śl* 1-37 = *śl* 1-35

Veñk. 47 = *Jiv.* 35

—*Vaitaraṇī*, river and cow *śl* 1-36a = *śl* 1-36a

—About gifts, *Viṣṇu* et. *śl* 36b-52 = *śl* 36b-47

Veñk. 48 (No correspondent in *Jivānanda* edition)

About *Dharma* and *Adharma* *śl* 1-44

Veñk. 49 (No correspondent in *Jivānanda* edition)

—Method of final release *śl* 1-127

—Conclusion *śl* 128-136 (cf. *Jiv.* 35.48-52)

c. Relation Between *Veñk.* 1-10 and *Veñk.* 11-49

The relation of *Veñk.* 1-10 and *Veñk.* 11-49 (and therefore also *Vaṅga.* 12-45 and *Jiv.* 1-35) is different from the previous ones. *Veñk.* 1-10 is a kind of summary or rearrangement of *Veñk.* 11-49. We will not study here the nature of such a relation, We simply present it and note that, as it can be seen from Table No 5, the two versions have only a part of the *śloka-s* common, not many indeed. Out of 1056 *śloka-s* of *Veñk.* 1-10, 192 are available also in *Veñk.* 11-49, namely the 18.18%.

It is to be noted that the *śloka-s* which Veñk. 1-10 have common with Veñk. 11-49 are taken almost exclusively from *adhyāya-s* 28 on of Veñk. 11-49. *Adhyāya* 28 of Veñkaṭeśvara (=Vāṅga 28) is an *adhyāya* of queries, exactly like its correspondent *adhyāya* 18 of Jīvananda and would fit more at the beginning of a book. *Adhyāya-s* 11-27 of Veñk. 11-49 are rarely found in Veñk. 1-10, and among them almost exclusively *adhyāya-s* 15 and 16 are utilized.

Table 5
Comparison Between Veñkaṭeśvara 1-10 and
Veñkaṭeśvara 11-49

[1] 29	= [28]	9	
30-31		11	
32		12-13	
34-38		14-18	
40-41		20	
42		21-22	
44		23 (= 35, 27)	
45-46		24-25	
48		26-27	
49-50		27-28	
51		29	
52		30	
53-55		31-32	
67		—	32.84
69		—	11.3
[2] 1-3	= [29]	1-3	
4		4 (= 13, 18)	
5		5	
6		6 (= 34, 29)	
7		—	34.30
8-9		7-8 (= 32, 96)	
10-12		9-11	
13		—	32, 97
16-17		15-16	
20		20 (= 29, 180)	
22		20-21	

	23		21,23(=32.99)	
	24		23-24(=32.100)	
	25		—	32.101
	26-27		25-26	
	30-34		30-33	
	44		—	15.22(=15.17)
	45		—	15.23
	61		—	46 7
	66		—	11.5(=22.30)
	67		—	11.5
	74		—	46.17
	81-82		—	18-20
	84			25
	85			21
[3]	10	= [31]	42(=12.2)	
	91		25	
	92		29	
	93		30	
	94		30-31	
	96		34	
	97		34-35	
	99		36-37	
	100		38	
	101		38-39	
	103		41	
	105		41	
[4]	7			14.44(=28.11;30.13)
	9	[18]	16(=31.11)	
	12			32.97
	16-17			13.19
	20-21		17-18	
	23		22(=31.21)	
	26			42.15
	49	[15]	31	
	51		35	
	62-63		43-44	
	65-66		45-46	
	67-69		49-52	

78		34.21
80-81	57-58	
91		26.54;38.28
95		34.116
104-106	[40] 4-6	
110	10	
111	10-11	
116-118	15-17	
120	19-20	
123-126	23-26	
127-129	37-39	
130	41	
131	43	
134-136	44-46	
138-140	48-49	
143-151	52-60(=37.8; 30.13)	
153	63	
167	64	
176	[35] 17	
177	18	
178	19	
180	21	
182	23(=15.50)	
183	25	
185	27	
[5] 2	= 34.24	
19	34.43	
31	15.65	
33	15.67	
40	13.8 (=27.31)	
42	13.3	
48	34.53 (=35.27)	
49	26.15	
50-51	34.13	
54-55	26.13	
56	14.37	
65	34.128 - 129	
70	14.37	

71	34.37	
76	14.37 (=26.16)	
78	15.74	
82	15.84	
84	15.3 (=33.3)	
86	15.79 (=16.35)	
95	15.82 - 83	
96	15.85	
97	16.3	
99	16.10	
106	15.86 (=16.16)	
108	15.90	
115	16.7	
116	16.8	
126	16.28	
127	16.36	
145-146	16.47 - 48	
[6]	—	
[7] 48	22.39	
92		54
[8]	—	
[9] 6	[27] 8	
23-24	20	
32	32	
36	—	12.25
38	39	
39	22	
40-41	23-24	
43-44	26	
45	27 (=14.45)	
47	30	
48	30-31	
50-51	33	
[10] 84	18.42	
85	11.6-7	
Total \$l\$ 1056;		192 \$l\$ common, i. e. 18.18%

From what has been said until now, then, it appears that the three editions of Venkaṭeśvara (*adh.* 11-49), Vaṅgavāsi (*adh.* 12-45) and Jivānanda (*adh.* 1-35) are closely connected, while Venkaṭeśvara *adhyāya*-s 1-10 and Vaṅgavāsi *adhyāya*-s 1-11 are only loosely related to Venkaṭeśvara 11-49, Vaṅgavāsi 12-45 and Jivānanda 1-35. A few themes and a few *śloka*-s are common but their relation is rather loose. The MSS which contain Venkaṭeśvara 1-10 call themselves *sāroddhāra* (epitome) that is, they put themselves in relation to a Pretakalpa, but do not claim to be a Pretakalpa.

d. **Relation between MS 826/5010 (Allahabad), Pretakalpa, printed at Mathurā in 1884 and Jivānanda Edition.**

Table No. 6 contains a comparison between MS 826/5010 (Allahabad) which represents the recension of 30 *adhyāya*-s, the Pretakalpa printed at Mathurā in 1884, which represents the recension in 34 *adhyāya*-s and the Jivānanda edition in 35 *adhyāya*-s. Both the MS 826/5010 and Mathurā 1884 contain a great part of the matter of Jivānanda, but the division of *adhyāya*-s is different, as can be seen from the Table. Differences in content are also visible : MS 826/5010 has two *adhyāya*-s (*adh.* 8, 29) and 13 *śloka*-s (in *adh.* 10) more than Mathurā 1884. Jivānanda has *adhyāya*-s 2 and 7 more than the other two, but *adhyāya* 25 of MS 826/5010 (=31 of Mathurā 1884) and *adhyāya* 28 of MS 826/5010 (=32. 19-42 Mathurā 1884) are not available in Jivānanda.

Table No. 6

Relation between MS 826/5010 (Allahabad), Pretakalpa Printed at Mathurā 1884 and Jivānanda Edition

MS 826/5010		Mathurā 1884		Jivānanda	
<i>Adh.</i>	<i>Śloka</i> -s	<i>Adh.</i>	<i>Śloka</i> -s	<i>Adh.</i>	<i>Śloka</i> -s
1	1-39	1	1-30	} 3	2-10
2	1-59	2	1-50	} 5	1-43
3	1-31 } 35-60 }	{ 3 4	1-28	6	1-50
			1-24		

4	1-39	5	1-30	8	1-42
5	1-20	6	1-21	9	1-22
6	1-41	7	1-51	10	1-45
7	1-12 } 17-19 } 32-47 }	8	1-12 } 17-18 } 19-33 }	11	2-39
8	1-16	—	—	12	1-13 } 67-70 }
8	1-27 } 28-47 }	{ 9	1-27	{ 13	1-22
		{ 10	1-25	{ 14	3-19
10	1-13 } 14-46 }	—	—	15	1-41
		11	1-35 }		
11	1-72	12	1-60	16	1-67
12	1-32 } 45-98 }	{ 13	1-32		
		{ 14	1-51		
	1-60 } 61-74 }			{ 17	1-51
				{ 18	1-10
13	1-32	15	1-32	19	1-32
14	1-35 } 36-57 }	16	1-34 }	20	1-48
		17	1-21 }		
15	1-50	18	1-34	21	1-41
16	1-47 } 48-79 }	19	1-40 }	22	1-74
		20	1-34 }		
17	1-42	21	1-40	23	1-40
18	1-34 } 35-84 } 85-135 }	22	1-28 }	24	1-83
		23	1-40 }		
		24	1-44 }		
	136-153	25	1-17 }	—	
19	1-41		18-60 }	25	1-47
20	1-40	26	3-36	26	1-37
21	1-16	27	3-16 }	27	1-16
22	1-16 } 17-39 }		17-30 }		
		28	1-25	28	1-38
23	1-18	29	1-11 }	29	1-19
24	1-25 } 26-67 }		12-30 }		
		30	1-38 }	30	1-63

25	1-15	31	1-13	—		
26	1-22	32	1-18	31	1-21	
27	1-4	}	19-42	}	32	2-5
28	1-26				—	
29	1-30		—	}	6-15	
					33	11-0
30	1 3	33	8-10	34	1-35	
	4-42	34	1-33			
	56-72	}	19-35	}	35	2-50
	86-93		34		34-41	

e. Relation between MS TR 777 (Adyar) and Jivānanda Edition

MS TR 777 (Adyar) contains the whole Pretakalpa in 18 *adhyāya*-s. The MS's first fifteen *adhyāya*-s follow closely Jivānanda 1-15. Their collation does not present any particular problem, while MS TR 777, *adhyāya* 16 (end), 17 and 18 summarize very briefly Jivānanda 17-30. Table 7 shows the few *śloka*-s that are common in both texts in this latter section. The *śloka*-s in common are only a few, the others are different, but the themes are the same and in the same order in both the recensions.

Table No. 7

MS TR 777 (Adyar)		Jivānanda Ed.	
<i>Adhyāya</i>	<i>śloka</i> -s	<i>Adhyāya</i>	<i>śloka</i> s
1-15		1-15	
16	49	17	50
	50ff	18	4ff
	53		8
17	4	19	10
	7		22
	16	20	16
	20	21	4
	22		8
	33ff	23	29ff
18	1ff	25	29ff
	5		45
	24	26	34
	25		37
	30-45	30	44-60

The two examples brought in the previous two paras d, e show that the texts of the Pretakalpa were in some places very different from one another. On the other hand their relation with a set of common themes and *śloka*-s is always easily traceable.

f. The Version in ten *Adhyāya*-s

The version in ten *adhyāya*-s, we have already seen above, which corresponds to *adhyāya*-s 1-10 of Venkaṭeśvara and *adhyāya*-s 1-11 of Vaṅgavāsi claims in some colophons to be a '*sāroddhāra*' (an epitome) and it is in fact different from all the other versions of the Pretakalpa seen until now. Such a version has been found until now in five MSS, three of which have been consulted. Such MSS have variants of some interest which would deserve a separate study, the most relevant of which is that the three consulted MSS namely MS 143 (Poona), MSS 14731, 15469 (SSVV), have an *adhyāya* (the fourth one) more than Venkaṭeśvara Edition. Such an *adhyāya* is available in Vaṅgavāsi Edition. It seems, therefore, that this version had two subversions, one in ten and one in eleven *adhyāya*-s : Venkaṭeśvara represents the former, Vaṅgavāsi the latter.

g. The *Sāroddhāra* of Naunidhirāma

The *Sāroddhāra* written by Naunidhirāma of Jhuṅjunū (Rajasthan) at the time of King Śārdūla at the beginning of XVIII century A. D. (he reigned between 1707-1730) is the text which is recited nowadays almost everywhere in Northern and Southern India at the time of someone's death. It is called sometimes Pretakalpa or Garuḍapurāna. As its name says, the *Sāroddhāra* of Naunidhirāma is an epitome of topics referring to death and after death. It was studied a few decades ago by E. Abegg who has shown how almost each *śloka* of the *Sāroddhāra* is indebted to Garuḍapurāna or to other Purāna-s. While Table No. 8 gives the contents of Naunidhirāma *Sāroddhāra*, Table No. 9 is based on Abegg's text. By going through it one realizes that although Naunidhirāma has taken from many sources, his main inspiration is no doubt the Pretakalpa of 35 *adhyāya*-s. Yet the *śloka*-s common between the *Sāroddhāra* of Naunidhirāma and the Jivānanda edition are only 23.95%. Naunidhirāma rearranged the matter of the Pretakalpa and added *śloka*-s and passages from other Purāna-s also. The French Institute of Pondicherry has MS RE 27607 in Grantha script dated 1609, without era.

Table No. 8

Sāroddhāra of Naunidhirāma

(Contents)

- 1 *Adhyāya śl* 1-60
—Suffering of sinners in their way towards Yama town
- 2 *Adhyāya śl* 1-86
—Description of Yamamārga
- 3 *Adhyāya śl* 1-71
—Sufferings in the hells
- 4 *Adhyāya śl* 1-64
—Sins leading to hell
- 5 *Adhyāya śl* 1-57
—Fruits of the sins
- 6 *Adhyāya śl* 1-43
—Sufferings of sinners at birth etc.
- 7 *Adhyāya śl* 1-69
—Destruction of sufferings : Pretahood destroyed through *Aurddhvadehika*. Example of Babhravāhana
- 8 *Adhyāya śl* 1-117
—What should a good man do when the end is near
—Gifts
—Name of the Lord
- 9 *Adhyāya śl* 1-48
—What one should do at the moment of death
—Praise of Tulsī
- 10 *Adhyāya śl* 1-107
—Rules for cremation and *asthisañcaya*
—Rules for *yati-s*, *saṁnyāsin-s*
- 11 *Adhyāya śl* 1-42
—Rules for *Daśagotra* (10th day)
—Formation of the new body through *śrāddha-s*
- 12 *Adhyāya śl* 1-80
—Rules for the 11th day
—*Vṛṣotsarga*

- 13 *Adhyāya śl* 1-127
—*sapīṇḍīkaraṇa*
—gift of bed; gift of *pada*-s
- 14 *Adhyāya śl* 1-86
—Description of the city of Dharmarāja and of Dharmamārga
- 15 *Adyāya śl* 1-95
—The birth of the good, effects of his actions, formation of his body
—Rebirth
- 16 *Adhyāya śl* 1-121
—Means towards *mokṣa*

Table No 9

The Sāroddhāra of Naunidhirāma

(Based on E. Abegg)

I. 2

<i>Sāroddhāra</i>	<i>Pretakalpa</i> (Jivānanda Ed.)	<i>Others</i>
i. 1	i. 2	cf. <i>Bhgītā</i> xvi. 16
16	v. 4	
21-25		<i>Bhg</i> iii 30.14-18
22		cf. Vi vi. 5.29
27	v. 16	
29a	v. 17	
29b	i. 17; xxi. 25	cf. MBh. xii. 10927
32	v. 23	cf. <i>B</i> 217.6
33		cf. Mk 10. 64 Vi. vi. 5.44 Pd vi. 68.8 B 214.47, 72 ff.
34	v. 26	
36a	v. 27	
37		<i>Bhg.</i> iii. 30.21
38		iii. 30.22
39		23
43a (cf. viii. 28 ff)		cf. A 370.11

44		cf. Pd vi. 227.30,38
46a (cf. v. 57)		cf. Nār. 29. 76
46b (cf. iv. 63)		
47a (xi. 33)		
47b	v. 64	
48	v. 65	
49	v. 66	
50	v. 68	
53	cf. vi. 69f.	
54	v. 73	
55a	v. 75	
55b	v. 81	
56a	v. 3; xxiii. 3	
57	v. 77	
60	v. 78	
ii. 5a	xxiii. 5	Vi xliii. 35
5b	—	34
6a	—	34, 36
11a	xxiii. 4	
16a	vi. 25	
18a-b	xxxv. 4/5	
20	6	
21	8	
34 (cf. vi. 39; viii. 95; xvi. 12)		
35	v. 86	
37	87	
38	88	
41	89	
42	83	
44	cf. vi. 3	
45	vi. 4	
46	6	
47	7	
48	8	
50a	9	
51	10 cf. i. 59	
52	11	
53	12	

<i>Sāroddhāra</i>	<i>Pretakalpa</i>	<i>Others</i>
54a	13	
57	15	
58	16	
59	18	
60	cf. 17	
62	19	
63	20	
64	24	
67	cf. 26	
68	28	
70	30	
71	32	
72	33	
73	34	
74-80	35-41	
82	cf. viii. 38f	
84a	cf. i. 47	
(iii) 5	ix. 5	
8	cf. vi. 47f	
9	vi. 48	
11	47	
14	50 cf. vii. 20ff.	
18	cf. ix. 7f.	
20	v. 20	
21	21	
22a	cf. xiv. 15f	
29		Bd N 29.58
38		Vi xliii. 38
41	cf. xiii. 51; xi. 30	Vi III. 11,64
47a		Vi xliii. 42
49a		Vi. vi 5.46
49b	xxiii. 35, 37	Vi. 5.46
50a		Vi. 5.46
51	xxiii. 36	Vi. xliii. 35
52	38	Mk 13.34f
53a		cf. Bd N 14.12
53b		Vi. xliii. 42

54a		vi. 5.48
54b		xliii. 40
55		34
57	xxiii. 39	
66		Bhg iii. 30.28
67		Bhg 30.30
68		31
69		32
70		33
71		34
(iv) 5a	xxxv. 15	
7a	20	
14	10	
15	11	
17a	14	
b	15	
18a	16	
b	—	Mbh xiii. 1637
19a	14	
b	15	
21a	18	
b	15	
23a	14	
b	—	} Mbh xiii. 1633 } Mk 14.76
c	—	
26a	2	Mbh xiii. 1636
33	—	Mbh xiii. 1635
34	—	1646
35	—	1649
(v) 4	xxxiv. 12	
5a	11	
8	14	
9	11	
10	24	
11a	i. 13	Yāj iii. 209
11b	xxxiv. 12	214
12	18	

<i>Sāroddhāra</i>	<i>Pretakalpa</i>	<i>Others</i>
13	—	Manu 12.65; Yāj iii. 213: Vi. 44.32 etc.
14a	15	
19	12	
22a	22	
23a	21	
29	19	
31	24	
32a	21b	
b	23	
34	cf. iv. 60	
36		Yāj. iii. 208
37		212
40		Indische Spruche 2945
50	xxxiv. 27	
52	28	
54	33	
55a	—	Mk 11.31 Gheraṇḍa Samhitā I.6 Indisch Spruch 189
56	—	
(vi) 2	xxii. 18	
4	9	
5	—	Bhg iii. 31.1
6	—	2
7	—	3
8	—	4
9a	—	cf Mk ii 11.10,12
9	—	5
10	—	Bhg iii. 31.6
11	—	7
12	—	8
		cf. Vi vi. 5.10
13	—	Bhg id. 9
14	—	11
15	—	10
16-23	—	12-21

18	ii. 22	Manu iv. 240 B 270.4: Bṛd N 30 p. 374
24	—	Bhg id. 22
25	—	23
26a	—	Vi vi. 5.17
26	—	Bhg id. 24
28	cf xxii. 72	cf Mk 11.19; G 217.10; Pd ii 8.19
30-32	—	Bhg iii. 31.25-27
33a	—	28a
36	ii. 18	—
37	—	Bhg iii. 31.28-29
38a	—	29b
39	—	cf Sārod. 14.79 16.15
40	ix. 22	
42 (cf. 28)	—	
(vii) 11	xv. 29	
12	31	
13a	32	
b	38	
17-44	xvii. 5-31	
60	xviii. 3	
(viii) 7	xx. 34	
10	31	
11a	32	
19	—	<i>Bhg. vi. 3.28 f.</i>
20a (cf i. 11)	—	
33	iv. 39	
35a	xix. 17	
38	xx. 22	
39	21	
45	xix. 32	
46	ix. 4	
47	6	
58	xx. 44	
59	45	
61	45/46	

<i>Saroddhāra</i>	<i>Pretakalpa</i>	<i>Others</i>
62	iv. 2	
63	3	
65	xxi. 21	
66a	iv. 4	
b	6	
68	10	
70	xxxv. 25	
71	26	
72	27a	
73	iv. 36/xxxv. 27b	
76a	xxxv. 34	
78	31	
80	34/35	
81	xx. 47; xxxv. 32	
82	xx. 48	
88	cf. xxxv. 22	
89	23	
90	24	
93	iv. 11/12	
94	xxiii. 12; xxiv. 8	
98	xxiv 48	
99	49	
101	—	<i>Mbh.</i> xiii. 5410
102	cf. ii. 24	<i>Br.</i> 217.7; <i>Ni</i> xx. 40
103	25/26	
106a	—	<i>Vr.</i> 188.84 f.
109	30	
110	31/82	
113	xx. 19	
115	xxvi. 31	
117	32	
118	xx. 24	
ix. 5	cf. xxviii. 7	
6	cf. 9 (above viii. 6)	
7	—	<i>Pd.</i> vi. 244. 2
11	xix. 15	
12a	17	
13	19	

14	20	
15	21	
16	v. 6; xii. 11; xix. 7	
17	xix. 12 f.	
19	cf. xix. 10	
35	xxviii. 4	
37	i. 15 f.	A 370.3
39	xxi. 25/26	
40	v. 24a	
41a	24b	
43	26/27	
45	xxi. 31	
x. 9	v. 32	
14	34	
15	x. 7	
17	v. 42	
18	43	
19	44	
20	iv. 13	
21	v. 36	
22	37	
26	xxv. 17	
27	cf. 20, 25	
28	23	
31	24	
32	cf. 25	
42-45	xvi. 48-51	
47	58	
51	xxviii. 27	G 107.29
58	—	Vāj. Saṁhitā xxxv. 22 Śat. Br. xii. 5. 2, 15 etc.
59	v. 49/50	
60a	52	
b	xvi. 30	
64	xxiv. 13	
66	cf. 12	
68	36	
87a	15	

<i>Sāroddhāra</i>	<i>Pretakalpa</i>	<i>Others</i>
91		cf. G. 84.40
92	xv. 7	
94a	4	
96	xiv. 13	
97	xv. 5, 16	
98a	x. 98	
100	xv. 10	
xī. 4	v. 57	Yāj. iii. 11
6	—	cf. <i>Bhg.</i> ii. 27; Vi. xx. 29
9	—	<i>Mbh.</i> xii. 884 f.
11	xiii. 15	
13	xvi. 21	
15	23	Manu ix. 182 etc.
16	—	183 etc.
18	24	
19 (cf. above x.)	98	
28	—	Viṣṇu lxvii. 23
29	—	24
32	cf. v. 60	
37a	v. 72	
38	—	Viṣṇu 18
41	xxx. 16	
xii. 17	xxiv. 70	
31	—	Vy. ii. 21, 12
		<i>Br.</i> 220.33 etc.
39	iv. 23	
41	24	
43	13	
45	17	
50	14	
57	xv. 17	
58	cf. v. 29 f.; xxv. 34	
65	cf. xxv. 37	
73	cf. xxx. 4-9	Bhaviṣyottara (Hindi, 1659
78	xxx. 11	

<i>Sāroddhāra</i>	<i>Pretakalpa</i>	<i>Others</i>
xiii. 2	xvi. 12	
10	—	Viṣṇu xxii. 39
12	—	Manu v. 79 etc.
13a	—	Viṣṇu xx. 11.27 29
b	—	(Manu v. 69)
c	—	30
d	—	31
15a	—	Yāj. iii. 24
16a	—	Manu v. 72
16b	—	Viṣṇu xxii. 33
17	xiv. 9	Manu v. 66 etc. Viṣṇu xxii. 25
18	—	Viṣṇu xxii. 26 etc.
21	xxix. 2 f.	
23a	—	Manu v. 84
b	—	v. 93
24	xxix. 10	
27	xv. 6	
33	xvi. 14	
39	—	Viṣṇu xxi. 17
40	—	22
41	—	Manu iii. 221 etc.
42	cf. xvi. 35	
51		VI iii. 11.63 f.
57	—	VI iii. 13.21
58a	xxiv. 37	
65a	53	
69	72	
70	73	
71	58	
73	76	
77	77	
79	63	
80	66	
87	viii. 17	
88	18; xxi. 2	

<i>Sāroddhāra</i>	<i>Pretakalpa</i>	<i>Others</i>
91	viii. 20; xxi. 10	
92	21	
93	xxi. 9	
96a	xvi. 65	
b	66	
98	xxiv. 44	
99	45	
107	xvi. 17; 27 f.	
112	—	{ <i>Vy.</i> ii. 48.25 { <i>Gd.</i> 83.57; 84.25
124	xxv. 11	
125a	12	
xiv. 4	xxiii. 15	
5a	16	
7a	24 f.	
11-15	28-32	
19	19	
21	20	
74	ix. 9	
79	cf. ii. 34; vi. 39; viii. 95; xvi. 15	
84a	cf. iv. 60; viii. 104	
b		cf. <i>Mk.</i> 10.93
xv. 7	xxii. 7	
8	9/10	
10a	—	{ <i>Garbha Up.</i> iii. { <i>Manu</i> iii. 48.... { <i>Mk.</i> 24.81
10b	—	VI. iii. 11.111
10-16	xxii. 11-18	
26-29	30-34	
30	36	
32	37	
35	38	
36	40	
37	—	<i>Gheraṇḍa Samh.</i> v. 64
xvi. 15	—	cf. <i>Sāroddhāra</i> vi. 39; xiv. 79

40	—	cf. <i>Mbh.</i> xii. 6542
41	—	6536; 9940; 12116
48	ii. 20	
54	—	<i>Pd.</i> ii. 66.147
111	xxviii. 10	

=23.95% common śloka-s

Conclusion

The material presented in the above pages seems to bring us necessarily to a double conclusion. The first and most evident is that there are different versions of the Pretakalpa which are different from one another : their connection is sometimes very loose, sometimes it is rather tight, but we can hardly assume that one version copies the other, although there are cases in which a direct dependence is not to be ruled out. The hypothesis that each version reproduces in its own way a group of themes referring to death, after death and rituals seems rather sensible and abundantly sustained by the facts.

The second conclusion is that all these different versions seem to make reference, some times very loosely, yet [constantly, not only to a set of themes, which is better represented in the version of 35 *adhyāya* -s, but also, in many cases, to the words themselves of such a version. The only partial exception to this seems to be represented—from the material seen until now—by the version in 10 *adhyāya*-s. The Veṅkaṭeśvara and Vaṅgavāsi editions, by printing the two versions together, have offered the basic material with which all the other versions of the Pretakalpa can be confronted. Until now only 5 MSS of the version of 10 *adhyāya*-s have been found and no other version seems to have been derived from it. So, it appears that the basic version of the Pretakalpa as is available in the MSS evidence, is the one in 35 *adhyāya*-s.

IS ŚAṆKARA'S ASSERTION OF THE PURĀNIC VIEW ABOUT NARAKA VALID ?

By

RAM SHANKAR BHATTACHARYA

While commenting on the Brahmasūtra अपि च सप्त (3.1.15) Śaṅkarācārya observes : अपि च सप्त नरका रौरवपमुखा दुष्कृतफलोपभोगभूमि-
त्वेन स्मर्यन्ते पौराणिकैः¹.

This statement shows two points :

(i) The subject of hells has not been dealt with in the Vedānta or Upaniṣads (i. e. in the Brāhmaṇas) as may be known from the use of the word Paurāṇika (which may include the Itihāsas also).

(ii) The Purāṇas contain lists of hells which mention seven names beginning with Raurava. Since Śaṅkara does not show any alternative view it may be supposed that this view is held by all the Purāṇas.

Here we are to say nothing about the first point.² We are going to examine here the validity of the second point by showing the views of the Purāṇas. *A perusal of the current Purāṇas shows that the statement of Śaṅkara is not absolutely correct*—a fact which must be considered in determining the nature of the composition of the current Purāṇas.³

1. This sūtra has been explained in the same way by Rāmānuja, Śrīkaṇṭha and Nimbārka. The Madhva school is of the opinion that there are two kinds of hells namely *nitya* and *anitya*, and they are two and five in number respectively. In the list of the five *anitya narakas* Raurava is read in the first place.
2. For the views of the Vedic Saṁhitas and Brāhmaṇas (including Āraṇyakas and Upaniṣads) about the nature, number and names of narakas, see Hist. of Dharmaśāstra IV., pp. 154-156.
3. Since Śaṅkara expressly used the word Paurāṇika we are not concerned here with the views of Smṛtis like the Manu and Yājñavalkya. It may be noted that both Manu and Yājñavalkya recognized 21 (ekaviṁśa) hells, beginning with Tāmisra—the former mentions Raurava in the 4th place (4. 87-90), while the latter mentions Raurava in the 5th place (3. 222-224).

(1) Brahma-p.⁴—It says that there are 22 hells (214.14) and mentions Raurava in the first place (214.15-17). In ch. 215 it describes many hells beginning with Mahāvīci and says that the hells are *śatasahasrāṇi lakṣakoṭīśatāni* (215.137).

(2) Padma-p.—In 6.116.2-24 it names 7 hells beginning with Taptabāluka (Raurava is not mentioned). Each hell is said to have six subdivisions and each subdivision is of two kinds (dry, *śuṣka* and wet, *ārdra*). Thus the total number of hells comes to 84. It further informs us that the seven hells are associated with seven kinds of sins, namely *prakīrṇa*, *apāṅkteya*, *malinīkaraṇa* etc. respectively.

In 6.227.66-72 the number of hells is given as 28 crores (*koṭi* seems to mean here *prakāra*, kind; cp घोरान्ध्या प्रथमा कोटिः, 67). Twenty-eight names (Ghora, Sughora, Atighora etc.) are given here.

(3) Viṣṇu-p.—In 1.6. 41 it incidentally names seven hells beginning with Tāmisra (mentioning Raurava in the 4th place) though there is no assertion that hells are 7 in number. In 2.6.2-5 it names 28 hells beginning with Raurava and further remarks that there are many others (*इत्येवमादय*).

(4A) Śiva-p.—In 5.8.17-23 it names a few hells (beginning with Ghora) which are 28 in number. It further states पञ्च पञ्चैव नायकाः, रौरवः प्रथमस्तेषाम् (verses 24-25. (The verses are not quite intelligible).

(4B) Vāyu-p.—In 101.146-149 it names 28 hells and remarks नरका ह्येवमादयः (149). Again in 101.176-177 it says that there are seven hells beginning with Andhatāmisraka, though at the time of enumerating them it names Raurava in the first place.

(5A) Bhāgavata-p.—It says that according to some authorities hells are 21 in number (beginning with Tāmisra; Raurava

4. Since the chronology of the Purāṇas is highly controversial, we have thought it proper to mention the Purāṇas in the order in which they are mentioned in the Viṣṇu-p (3. 6. 20-24). We have however added the Vāyu and the Devībhāgavata in the list of the Purāṇas as they are sometimes regarded as the Purāṇas (often called Mahāpurāṇas).

read in the 2nd place) and that if seven more hells are added the number will be twenty-eight. (5.26.7). It further remarks एवंविधा नरका यमालये सन्ति शतशः सहस्रशः (37).

(5B) Devibhāgavata-p.—In 8.21.21 it says that hells are 21 in number though according to some they are 28; it mentions Tāmisra in the first place (Raurava being read in the 3rd place). It further remarks : एवंविधा नरकाः शतशः सन्ति सहस्रशोऽपि (8.21.27-28).

(6) Nāradiya-p.—It names many hells beginning with Tapana (Raurava read in the 4th place) though the number of hells is not given.

(7) Mārkaṇḍeya-p.—It describes (ch. 12) seven hells beginning with Raurava though it does not say that the hells are seven in number.

(8) Agni-p.—In 120.5 it simply says that there are many (*naike*) hells below the earth. In ch. 203 more than thirty hells are mentioned beginning with Mahāvici; there is no assertion about the number of hells here. In 371.13 it speaks of 28 crores of hells beginning with Ghora (*koṣi* means class or group; चोराख्या प्रथमा कोटिः, 371.14) and names 28 hells. After stating अष्टाविंशतिकोटानां पञ्च पञ्च च नायकाः । रोरवाद्याःशतं चैकं चत्वारिंशच्चतुष्टयम् (371.19) it names about 20 hells in verses 20-21 beginning with Tāmisra. (The passage is however not quite intelligible).

(9) Bhaviṣya-p.—It simply says that hells are situated below the *pātālas*; they are many crores in number beginning with Raurava (Madhyama. 1.3.22).

(10) Brahmavaivarta-p.—In 2.29 it speaks of 86 *naraka-kunḍas* beginning with Vahni-kunḍa. Though it mentions Kumbhī-pāka, Kālasutra etc. yet it is silent on Raurava.

(11) Liṅga-p.—In 1.53.44-46a it says that there are 28 hells beginning with Raurava and ending with Avici. There seem to be a few corrupt readings here and as such the passage is not quite intelligible.

(12) Varāha-p.—In 198.1-2 it states that there are eight hells and mentions Tapta in the first place (Raurava being mentioned in the 4th place).

(13) Skanda-p—(i) In Kumārikākhaṇḍa (39.10) it is said that there are 21 principal (*rājānaḥ*) hells; they are named beginning with Raurava (11-14). It is further remarked that hells are 55 crores in number. (ii) Kārttikamāsamāhātmya 29.22-29 state that seven hells are connected with seven kinds of *pātakas*, namely *prakīrṇa*, *apāṅkteya*, *malinīkaraṇa*, etc. *Pātakas* are either dry or wet and they are 84 in number. (iii) Setumāhātmya 30.3-8 name 28 hells beginning with Tāmisra mentioning Raurava in the fourth place. (iv) Venkātācalamāhātmya 12.3-7 are the same as Setumāhātmya 30.3-8. (v) Kāśikhaṇḍa 28.75-77 name 19 hells (beginning with Raurava) without mentioning their number. (vi) Revākhaṇḍa 159.101 simply says that hells are 28 crores in number (अष्टाविंशतिकोटयः). (vii) Avantikṣetramāhātmya ch. 29 names many hells beginning with Raurava without saying anything about the number of hells. (viii) Nāgarakhaṇḍa 26.18-21 say that hells are innumerable and remark that there are 21 principal hells beginning with Raurava. (ix) Nāgarakhaṇḍa 226.19 simply says that there are 21 hells.

(14) Vāmana-p.—It speaks of 21 hells beginning with Raurava (11.50-58).

(15) Kūrma-p.—It simply says that below the *pātālas* there are hells beginning with Kāla. (1.43.24).

(16) Matsya-p.—No enumeration of hells.

(17) Garuḍa-p.—In 1.57.4-7 it speaks of 28 hells without mentioning their number (beginning with Raurava). (These are said to be situated in the Puṣkara dvīpa). In 1.105 more than 12 names of hells are mentioned beginning with Mahāraurava, though the number of hells is not given.

(18) Brahmāṇḍa-p.—It says समैव नरका अन्धतामिस्रकादयः but at the time of enumerating the seven hells it reads Raurava in the first place. In the names of hells there is no mention of Andhātāmisra (3.2.179-180). In 3.2.146-150 it names 28 hells and remarks नरका ह्येवमादयः .

Since we are not of the opinion that the Upapurāṇas are inferior in character to the Purāṇas, we think it justified to give here the views of some of the Upapurāṇas about the number of hells.

(19) Narasiṁha—It simply says that the hell is situated below the *pātālas* (*pātālatāle narake*, 30. 11).

(20) Bṛhannāradiya—It names a few hells beginning with Tapana; Raurava is mentioned in the fourth place (14. 2 ff.).

(21) Viṣṇudharmottara—It names a few hells beginning with Tāmisra, mentioning Raurava in the 4th place (2.119. 2-4). The Smṛtimuktāphala quotes a passage from the V. Dh. U. which says that there are 28 crores of awful (*ghora*) hells (p. 859).

(22) Devī-p.—In ch. 12 it says that hells are 50 crores; among these 140 hells are principal (चत्वारिंशत् शतं तेषां प्रधानम्) (Avīci being read in the first place). Of these, three hells are the highest, namely Avīci, Raurava and Kumbhīpāka.

(23-25) There is no account of hell in the Bṛhaddharma, Kalki and Saura.

(26) It is interesting to note that the Mahābhārata contains no statement about the number of hells. The southern recension of the MBH. (Anuśāsana-p.) however mentions five hells beginning with Raurava (पञ्चैते नरकाह्वयाः, प्रथमं रौरवं नाम) and further remarks that there are other hells beginning with Avīci (Cr. ed. App. I. 15, p. 984; Gītā Press edition pp. 5983-84; *vide* ch. 145).

A comparison of Śaṅkara's statement with the aforesaid Purāṇic accounts of hells reveals the following facts :

(1) Śaṅkara was unaware of the view of the Purāṇas that the number of hells is 21, 28 etc.

(2) Śaṅkara was unaware of the view that in some enumerations of hells Avīci etc. were read in the first place.⁵

(3) Only a few Purāṇas speak of seven hells, though each of them does not mention Raurava in the first place.

(4) It is noteworthy that the Mārkaṇḍeya-p. speaks of seven hells beginning with Raurava. Since it does not say that the number of hells is seven it is doubtful whether Śaṅkara has based his view on this Purāṇa.

5. It is to be noted that the word *pramukha* in रौरवप्रमुख must be taken in the sense of *ādi* (read in the first place in the enumeration of hells) and not in the sense of chief (*pradhāna*), for Raurava is not regarded as the chief of hells in the Purāṇas.

(5) It is quite clear that Śaṅkara's view is not based on the Viṣṇu-p. which is usually regarded as one of the oldest Purāṇas.

(6) The two Purāṇas namely Vāyu and Brahmāṇḍa state that the number of hells is seven and mention Raurava in the first place.⁶ Śaṅkara's view is undoubtedly based on these passages. It is well known that a few verses quoted by Śaṅkara in his bhāṣyas are found in these two Purāṇas.

(7) A comparative study of the Vāyu and Brahmāṇḍa passages reveals that the names of the seven hells are : Raurava, Tapas, Kālasūtra, Apratiṣṭha, Avīci, Loha and Avidheya. The Purāṇic passages afford reasons for these names (Vāyu-p. 101.180-183; Brahmāṇḍa-p. 3.2.183-186). It may also be observed that Mahāraurava is not the name of a distinct hell; it seems to be a developed form of Raurava.

6. Since the Vāyu and Brahmāṇḍa passages of hells seem to be the oldest as well as highly authoritative they are quoted here :

भूमेरधस्तात् समैव नरकाः संप्रकीर्तिताः । १७९ ख
अधर्मसूतयस्ते स्युरन्धतामिस्त्रकादयः ।

रौरवः प्रथमस्तेषां महारौरव एव च ॥ १८०

अस्याधः पुनरप्यन्यः शीतस्तप इति स्मृतः ।

तृतीयः कालसूत्रः स्याद् महाहर्विविधः स्मृतः ॥ १८१

अप्रतिष्ठश्चतुर्थः स्याद् अवीचिः पञ्चमः स्मृतः ।

लोहः षष्ठः स्मृतस्तेषामविधेयस्तु सप्तमः । १८२

(ब्रह्माण्ड० ३।२।१७९ ख-१८२)

भूमेरधस्तात् समैव नरकाः परिकीर्तिताः ॥ १७६ ख

अधर्मसूतयस्ते स्युरन्धतामिस्त्रकादयः ।

रौरवः प्रथमस्तेषां महारौरव एव च ॥ १७७

अस्याधः पुनरप्यन्यः शीतस्तप इति स्मृतः ।

तृतीयः कालसूत्रः स्यान् महाहर्विविधः स्मृतः ॥ १७८

अप्रतिष्ठश्चतुर्थः स्यादवीची पञ्चमः स्मृतः ।

लोहपृष्ठस्तमस्तेषामविधेयस्तु सप्तमः ॥ १७९

(वायु० १०१।१७६-१७९)

After these lines the precise character of each of these hells has been shown in Brahmāṇḍa-p. 8. 2. 183-186 and Vāyu-p. 101. 180-183.

The line 'अधर्मसूतयः (or अधर्मसूनवः) ते स्युरन्वतामिस्रकादयः' presents some difficulty, for the name Andhatāmīśra or Andhatāmīśraka is not found in the list of the seven hells. Can it be surmised that there was another list of seven hells in which Andhatāmīśra⁷ was read in the first place, and that since the list became obsolete it was not reproduced by the authors of these two Purāṇas? These authors seem to refer to this list unconsciously as it was known to them. This is however a conjecture only and the significance of the aforesaid line requires to be determined. The readings in these two Purāṇic passages are corrupt in a few places.

(8) It may be surmised that Śāṅkara used the word Paurāṇika (authors of the Purāṇas) deliberately as he knew that the Mahābhārata did not contain any passage on the number of hells.⁸ It appears that the passage in the southern recension of the Mahābhārata was unknown to Śāṅkara.⁹

7. A hell called Andhatāmīśra has been mentioned not only in some of the Purāṇas but also in other works; cp. Vyāsabhāṣya : तत्रावीचेरुपरि निविष्टाः षण् महानरकभूमयो....महाकालम्बरीषरौरव-महारौरव-कालसुत्रान्वतामिस्रः। (3. 26).
8. It is to be carefully noted that the term Purāṇa signifies a particular class of literature, while the term Smṛti (used by Śāṅkara while quoting authoritative passages) includes not only the Smṛti texts but the Purāṇas, and the Itihāsās also. In most of the places Smṛti seems to have been used in the sense of 'works other than the Vedas'.
9. It is remarkable to note that Vijñānabhikṣu did not explain the aforesaid Brahmasūtra as referring to the seven hells but to the seven *pātālas* (सप्तपातालवासिनोऽपि सप्तविधा जीवाः). All the Purāṇas unanimously agree that the *pātālas* are seven in number. It appears that Vijñānabhikṣu (who was well-versed in the Purāṇas) was aware of the fact that hells were not unanimously regarded as seven in number by the Purāṇas; that is why he explained the sūtra in the aforesaid manner.

THE MAGIAN PRIESTS AND THEIR IMPACT ON SUN-WORSHIP*

By

C. D. PANDEY

There is controversy among the scholars regarding the homeland of Magian priests. Generally it is accepted that the Magas of Purāṇas were the Sun-worshipping Magi priests of Iran. Originally they were a priestly tribe of Medea who used to worship Sun and Fire-god under the name of Mithra. The faith of these fire and Sun worshipping priests of Medea was highly mixed up with Chaldean and Babylonian elements and before coming to India their ritual might have been influenced with Iranian belief and rituals.

There are references regarding the coming of the Magas in India from the Śakadvīpa with a view to accepting and performing the priesthood of Sun-temples. Magas are mentioned as one of the four castes of the Śakadvīpa in the Mahābhārata and the Viṣṇu Purāṇa. The Samba Purāṇa mentions Magas as their four castes—Maga, Mamago, Manas and Mandaga which is certainly the outcome of the influence of four varṇas of Indian origin.² Again the Samba Purāṇa refers that Magian priests were brought to Jambudvīpa from Śakadvīpa³. In Indian litera-

* Paper presented at the 44th Session of Indian History Congress, Burdwan University, W. B.

1. Moulton, The Treasure of Magi, page 9.
2. Samba Purāṇa, 26/30-31 :

गगाश्च मामगाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा
मगा ब्राह्मणभूयिष्ठा मामगाः क्षत्रियास्तथा
वैश्यास्तु मानसा ज्ञेयाः शूदास्तेषां तु मन्दगाः ॥

3. Samba Purāṇa, 26/28-29 :

मम पूजापरान् कृत्वा शाकद्वीपादिहानय
लवणोदात्परेपारे क्षीरोदेन समावृतम् ।
जंबुद्वीपात्परं तस्माच्छाकद्वीप इति श्रुतः
तत्र पुण्या जनपदाश्चानुर्वर्ण्यं समाश्रिताः ॥

ture the word Jambudvīpa has been used to denote India. An inscription at Govindpur in Gaya District dated the Śaka year 1059 (1137-38 A. D.) also supports the view that Magas were brought into the country by Samba.⁴ Their presence on Indian land is known even by Iranian features such as avyanga, udichyavesa and upanatpinaddha. All these evidences support the view that Magas highly devoted to Sun-worship, were brought into India from Śakadvīpa.

Magian priests influenced Indian Sun-worship to a great extent. Iconography and temples are two spheres where they exerted more influence. Though there might have been a tradition of image-making and temple-building of Gods and Goddesses, yet it appears that these were not popular in India before the coming of Magas as is attested by the Samba Purāṇa.⁵ The unpopularity of Sun-images might have been due to the visibility of the Sun god. The tradition of making Sun-image must have been on a very small scale as it is evidenced by the Purāṇas. Before the coming of the Magas people used to worship the Sun-god in his symbolic forms of wheel, lotus and svastik etc.

There are many features in solar iconography available right from the Kushana period to post-Gupta period and afterwards which are obviously not Indian in their origin. These features are northern dress (Udichyavesa), girdle round the waist (avyanga) and high boots. A comparative study of North Indian and South Indian Sun-images reveals that these features are limited to North Indian tradition as they are conspicuous by their absence in images of South Indian tradition. This fact reveals that Sun-images in South Indian developed on indigenous lines while North Indian tradition followed Iranian traits under the impact of the

-
4. Bhandarkar, R. G. Vaiṣṇavism, Saivism and other Minor religious Sects, p. 153.
 5. Sāmba Purāṇa, 29/2-6. It is remarkable to note that the Maga priests are not mentioned in this text as the makers of Sun-image but the Visvakarman is credited with this art. It is propounded that both Gaya, Bhaja, Lala Bhagat and Anantgumpha Sun-images represent the native features of solar iconography; Banerjea, J. N. Development of Hindu Iconography, p. 432-34.

Magas.⁶ Magas first established a sun-temple at Mulasthana (Modern Multan) in Pakistan⁷ which supports the view that the Maga-priests were responsible for introducing these traits in the solar worship and iconography. Naturally these traditions contributed a lot in popularizing the sun-worship in image-form.

It appears the Magas did not attain favourable status in social ranking during the early centuries. Foreign traditions take time in gaining popularity on Indian soil. Indians had their own tradition of Sun-worship and therefore foreign traditions were assimilated after a thorough thinking and time-lag. Indian society accepted their traditions by the 4th-5th Century A. D. on account of their immense popularity in the pre-Gupta age. Imperial Guptas were highly renowned for their assimilative views, religious toleration and syncretic tendencies, due to which Magian tradition flourished and prospered. By the middle of the 6th Century A. D. they mixed up in the Hindu society as is supported by Magianised Sun-worship in the Samba Purāṇa whose lower limit goes back to 600 A. D.⁸ A manuscript dated 550 A. D. found in Nepal propounds that Magas attained a high status equal to that of the Brahmins.⁹

Thus Magas commanded wide popularity due to their proselytising spirit. They enjoyed the support of ruling dynasties like the Indo-Greeks, Scythians and Kushanas. Maga's contribution towards Sun-iconography and temple-building of Sūrya must have allowed to extend religious privileges to women and men of lower castes also. All these factors must have popularised Magian tradition on Indian soil. Even today Magas known as Śakadvīpa Brāhmaṇas have settled in Rajasthan, Uttar Pradesh and in other parts of Northern India famous for Sun-worshipper, physician and astronomer.

-
6. Rao, Gopinatha, Elements of Hindu Iconography, p. 311.
 7. Sāmba Purāṇa 29/2, 6, 6; Bhaviṣya Purāṇa, Ch. 139.
 8. See Author's Unpublished Thesis—'Cultural study of the Sāmba Purāṇa'.
 9. Indian Antiquary, 1911, January, p. 18.

PAIJAVANA OR PAILAVAKA : A ŚŪDRA YOGIN

By

JYOTIRMOYEE BHATTACHARYA (MISRA)

The Jyotsnā commentary on the Haṭhayogapradīpikā (4.15) quotes the following verses without mentioning their source :

जैगोषव्यो यथा विप्रो यथा चैवासितादयः ।
क्षत्रिया जनकाद्यास्तु तुलाधारादयो विशः ।
संप्राप्ताः परमां सिद्धिं पूर्वाभ्यस्त-स्वयोगतः ।
धर्मव्याधादयः सप्त शूद्राः पैलवकादयः ।
मैत्रेयी सुलभा शाङ्गी शाण्डिली च तपस्विनी ।
एते चान्ये च बहवो नीचयोनिगता अपि ।
ज्ञाननिष्ठां परां प्राप्ताः पूर्वाभ्यस्तस्वयोगतः ।

These verses belong to the Viṣṇudharma (an unpublished Upapurāṇa) chap. 98¹ with the readings पैलवकादयः (for पैलवकादयः) and गार्गी (for शाङ्गी).

It can be easily noticed that while Jaigīṣavya, Asita, the Janaka kings, Tulādhāra, Dharmavyādha and others are well-known in the Purāṇic field there is apparently no mention of the Śūdra yogin Pailavaka or Pelavaka in the Purāṇic works which include the Upapurāṇas and the Mahābhārata also.

This yogin must have been well known to the Purāṇic authors as he has been referred to as an example of attaining perfection along with Jaigīṣavya and others. That is why the non-mention of this yogin in the Purāṇas is a problem which requires to be solved.

In the course of my studies I have come across the name of a high-souled Śūdra, Paijavana by name, whose life and activities

1. Vide Dr. R. C. Hazra : Studies in the Upapurāṇas, vol. I. p. 136.

have been elaborately depicted in the Nāgarakhaṇḍa of the Skandapurāṇa (chaps. 243-260). It appears that this person was referred to in the afore-quoted passage of the Viṣṇudharma and the change in the name is not without reason.

While narrating the life of Paijavana the Nāgarakhaṇḍa states at the beginning :

शूद्रः पैजनवो नाम गार्हस्थ्यत् शुद्धिमाप्तवान् ,
धर्ममार्गाविरोधेन तन्निबोध महामते । (243.1).

This shows that Paijavana the Śūdra, was a well-known person on account of his virtuousness. *Śuddhi* here means *cittatuddhi* which is the indispensable means for acquiring self-knowledge and perfection. Some statements in these chapters show the noble character of Paijavana.² It is also stated that the sage Gālava came to Paijavana and he instructed him in *dharma*, including the worship of *Śālagrāma* and the vow named *Cātur-māsyā* and the like. He is said to have lived in the *Tretāyuga* (243.2) which indicates that he flourished in the hoary past.

Paijavana has been mentioned in Śāntiparvan 60. 39 which reads : शूद्रः पैजवनो नाम सहस्राणां शतं ददौ । ऐन्द्राग्नेन विधानेन दक्षिणामिति नः श्रुतम् ॥

This shows that Paijavana usually performed such sacrificial acts as were enjoined to him.³ It is to be noted in this connection that the critical edition of the Mahābhārata shows a few variants of the name of Paijavana namely पौजवन, पौलवन etc. (60. 38). These tend to show that the names Paijavana, Pelavaka and Pailavaka belong to one and the same person though it is difficult to ascertain the original name.

A conjecture may however be hazarded about the original form of the name. Most probably Paijavana is the original name. Since this name has apparently no meaning later redactors of the

2. स्वधर्मनिरतः (243.2); न्यायागातघनः, विवेकज्ञः (243.3); विष्णुभक्ति-रतः चातुर्मास्ये (243.17).
3. Regarding a Śūdra's fitness (*adhikāra*) for performing sacrifices, see the comments of Nilakaṇṭha on Śānti-p. 60, 39, 40, 41, 42 and 44. CP स्वाहाकारवषट्कारौ मन्त्रः शूद्रे न विद्यते । तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्यजेतान्नतवान् स्वयम्, (60.31).

Purāṇas thought to change this name into a significant one. Thus the name was changed into Pelavaka (or Pailavaka) as it is an appropriate name of a Śūdra.⁴

For ascertaining the original form of the name Manuscript evidences of both the Viṣṇudharma and the Jyotsnā commentary are indispensable. Unfortunately such evidences are wanting at present.

-
4. Pelavaka may be derived from Pelava (meaning delicate, lean, thin, tender) with the suffix क in the sense of कुत्सा or अनुकम्पा (vide Pāṇini 5. 3. 74, 76); पैलवक is the same as पेलवक (अण् स्वार्थे). Thus these two words can be deemed as the appropriate names of Śūdras. The use of the suffix क in the names of Śūdras is often found; compare the names तुषजक (in Mahābhāṣya 4. 1. 33). कृपणक, शबरक (Medhātithi on Manu 2. 31) शम्बूक etc.

REVIEWS AND SHORT NOTICES

Greg Bailey, *The Mythology of Brahmā*. Delhi : Oxford University Press, 1983. Pages : xvi, 256. Price : Rs. 100.00

Gregory M. Baily has given us a solid study of the Hindu deity Brahmā. In this reworking of his doctoral dissertation from the University of Melbourne, the author's intent is to provide a coherent study of the unique place of Brahmā in Hindu mythology and to suggest the meaning of the various roles which that god assumes. His indebtedness to Madeleine Biardeau in this task is clearly acknowledged. In fact, the focal theme of the volume derives from an observation made by Biardeau in her "Études de Mythologie Hindoue" in which she states that Brahmā "is always the god of *pravṛtti*, of activity directed towards outward ventures (particularly sacrificial acts)" (trans. by Bailey, p. xiv). (In contrast, the Vaiṣṇava and Śaiva myths bear both *pravṛtti* and *nivṛtti* values.) It is this distinction which Bailey convincingly employs to give unity to the body of Brahmā myths—a body which certainly is variegated and at times even seems internally contradictory. Additionally, he persuasively illustrates "the importance of underlying 'ideologies' and value systems as interpretative keys in the study of Indian mythology" (p. xv).

The volume is divided into four major parts. Bailey argues in the first section, based on a variety of evidence, that the worship of Brahmā was more widely spread and that the god's status was much more important than has been formerly recognized. The second section contains chapters dealing with "Value systems in Hindu mythology" and "Brahmā's functional antecedents in the Vedas." Part three is given over to a discussion of Brahma's role in cosmogony. It includes analysis of his functions in *prakṛtasarga* and *pratisarga*, in creation by meditation and by offspring, and on the relationship of Brahmā to *rajas* and *pravṛtti* values. The last portion of the book treats the deity's activities in the *avatāra* myths. Throughout the book the author has drawn upon a number of texts for the sake of compiling his corpus of the major myths about Brahmā. In order of citation frequency they are : the *Mahābhārata*,

the *mahāpurāṇas*, the Vālmiki *Rāmāyaṇa*, the Pali canon, and Vedic texts.

Numerous features of the book are praiseworthy. The analytic power of the *pravṛtti nivṛtti* distinction is fruitfully displayed in a chapter on "Brahmā and the Demon Ascetics" in which Bailey has produced an intriguing exposition of Brahmā's role as *varada*, the one who grants boons. In this instance as elsewhere, motif analysis is wisely made subservient to the larger inquiry so as to reveal what is referred to, in another portion of the book as the "underlying unity of purpose" in the mythology even though there is "a variety of motifs" (p. 202).

The chapter titled "Dharma and Fate" is a lucid and perceptive consideration of the ways in which Brahmā functions as the root and upholder of *dharma* at the same time as he controls *adharmā* and fate. Examples for this discussion are drawn from the Vālmiki *Rāmāyaṇa* where Brahmā's role is pivotal.

Under the heading "Brahmā and Viṣṇu" Bailey reflects upon Brahmā as the quintessential representative of the *brāhmaṇas* and Viṣṇu who is frequently embodied as a *kṣatriya*. The author shows how the *avatāras* of Viṣṇu insert *bhakti* values into a *brāhmaṇa* world, a *samsāra* dominated by *pravṛtti*. The prevailing unity in purpose which he sees in these myths is that "the relationship between Brahmā and Viṣṇu epitomizes the cooperation which should exist between *brāhmaṇa* and *kṣatriya*" (p. 202).

There are, nevertheless, problems which attend the book. At the most basic level, it is punctuated with far too many mechanical production and typographical errors, particularly so for a book published by Oxford University Press. Page 245 in the bibliography was blank in four out of the five copies which I examined. When I called this to the attention of staff at the Press in Bombay they assured me that defective copies would be replaced if the books were returned to them. As for typographical errors, they begin on the table of contents (where the diacritics on Viṣṇu are missing) and continue through the last page of the index (where Yajñavalkya appears as Yajñavalkya.) The bulk of the errors—too many to enumerate in full—are related to diacritics in transliterated Sanskrit words. The typographical flaws which I detected appeared, on average, more than once every ten pages. The bibli-

graphy contains an entry out of alphabetic sequence and a misspelling of at least one author's name—T. Bhattacharyya appearing with one *y*. At least one abbreviation, *DRI*, which appears in the volume is absent from the list of abbreviations. (It seems to represent Jan Gonda's *Die Religionen Indiens*.) All of these are disturbing in a book which deserved better handling by the publisher.

Some other decisions about format, presumably within the control of the author, also seem questionable. One peculiarity is the use of abbreviations in place of titles or terms in the body of the text, something which is simply inelegant. As an example, on page 45 one finds "Another later *Up.*, one which reflects....." Whatever savings may exist over the use of the full term *uṇiṣad* in the typesetting of this example are easily offset by the grievance to the eye of the reader. Spelled-out titles should have been used in the body of the text with abbreviations reserved exclusively for specific citations, footnotes, and bibliographic entries. Further, items cited in footnotes on pages 82, 157, and 158 do not appear in the bibliography at the conclusion of the volume.

At a more substantive level there are also problems. The author has not always been scrupulous in quoting from other sources. On page 21 in a quotation from van Buitenen's translation of *Mahābhārata* 3.80.55, Bailey has substituted "first" for van Buitenen's "beginning" (*ādi*) without any note. Also, Bailey has walked very freely over the boundaries between literary genres. Since his intent has been to illuminate the entire mythology this may be excusable. Yet it has blurred genre-specific variations which must, at some point, be significant, even for the mythologist. As an example, the contextual function of cosmogonic narratives in various *mahāpurāṇas* is frequently different from that in the *Mahābhārata*. In all of the *Mahābhārata* examples cited by Bailey, the cosmogonies are used in a subsidiary fashion or as a means of introducing a narrative on another topic. In other words, the cosmogonies of the *Mahābhārata* tend to be secondary in nature or introductory to other narrative thrusts. All of this should, one would imagine, reflect a subtly different role for the deity. More work like the analysis of Brahmā's differing affiliations in the *Mahābhārata*, *Rāmāyaṇa*, and *Dīgha Nikāya* (p. 182) would have been valuable.

There are two books which will be compared with Bailey's. They are Tarapada Bhattacharyya's *The Cult of Brahmā* and Mohammad Israil Khan's *Brahmā in the Purāṇas*. In both instances Gregory Bailey's book stands out as clearly superior in its sophistication of approach and in its scope. *The Mythology of Brahmā* is the first concerted effort to analyze the larger corpus of Brahmā myths. The book merits a large audience. Bailey's comprehensive coverage of the mythic materials along with his lucid and compelling analysis of the deity's cultural significance demands readership of classical Indologists and scholars in the history of religions.

—James H. Nye
Gustavus Adolphus College

ACTIVITIES OF THE ALL INDIA KASHIRAJ TRUST

(January—June, 1984)

Garuḍa Purāṇa Work

1. The collation of the *Ācāra-kāṇḍa* of the Garuḍa Purāṇa continues. Untill now 7 MSS in Devanagari and 2 MSS in Newari have been collated. Two MSS in Newari and two Bengali are being collated. All efforts are being made to find MSS in Oriya script, while at least one MS in Śāradā has already been traced in B.H.U. Varanasi : we are trying to get the xeroxcopy of it. From the tour of Dr. Giorgio Bonazzoli to South India it has been confirmed that no MS of the *Ācāra-kāṇḍa* is available in any of the important libraries of South India. The following places have been visited : Government Oriental MSS Library, Madras; Adyar Library, Madras; Kuppaswami Sastry Research Institute, Madras; French Institute, Pondicherry; Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvati Mahal Library, Thanjavur; Sriranganathaswamy Devasthanam, Srirangam, Tiruchirapally; Oriental Research Institute and MSS Library, Trivandrum; Sanskrit College Trippunittura, Cochin; University of Calicut, Kozhikode; Oriental Research Institute, Mysore, Pejavar Math, Udupi; Srivenkatesvara Oriental Research Institute Tirupati; Kendriya Saṁskṛta Vidyāpīṭham, Tirupati. None of these places have the *Ācāra-kāṇḍa* of the Garuḍa Purāṇa, with exception of the Government Oriental MSS Library of Madras, which possesses an *Ācāra-kāṇḍa* in Telugu, copied in XIX Cent.. The text available in that MS is an incomplete Garuḍa Purāṇa matching very closely Jivānanda Edition I. 1-69. 4.

2. The *Pretakalpa* of the Garuḍa Purāṇa is being studied in order to find the different versions available in MS tradition. The results of the work done until now are given in this issue (pp. 158-195) in the form of a Report. Six MSS of *Pretakalpa* have been collated so far.

3. Four MSS of the *Brahmakāṇḍa* have been collated until now, all in Devanagari script. Ten more MSS, 5 complete and 5 incomplete, have been traced in different libraries of South

India. Such MSS are 2 in Telugu script, 6 in Nandi Nagari script and 2 in Devanagari.

Śivadharmā and Śivadharmottara Purāṇa-s Work

The *Adhārapāṭha* of the Śivadharmottara Purāṇa has been completed. The MS used for this purpose is a transcription in Devanagari found at the Wellcome Institute, London of a *vartula* Newari MS which appears to be very old. Two more microfilms in Devanagari have been procured from Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvati Mahal Library and are to be collated.

Mānasakhaṇḍa Work

The publication of the Mānasakhaṇḍa, which attaches itself to the Skanda Purāṇa, was undertaken in the Purāṇa Bulletin XXVI. 1 (Jan. 1984) from a single MS in our possession. Until now 10 *adhyāya-s* have been printed. Meanwhile two more MSS in Devanagari available at the National Archives, Kathmandu, Nepal, have been procured. They also will be used to establish the text of the *Khaṇḍa*.

Veda-Pārāyaṇa

The Kṛṣṇa Yajurveda Saṁhitā, Brāhmaṇas, Araṇyakas and Upaniṣads were recited by heart in the Vyāseśvara temple of the Fort, Ramnagar, from the first day of the bright half to the full moon day of the month of Māgha (January-February). The reciter or *pārāyaṇakartā* was Śrī Viresvara Dravida, the *śrotā* was Śrī Varadarāja Ghanapathi.

Purāṇa Pāṭha

The Adhyātmarāmāyaṇa was recited in the Janakpur temple of Ramnagar by Śrī Ramji Misra from the first upto the ninth day of the bright half of the month of Caitra (March-April).

Visitors to the Purāṇa Department

1. Dr. Evert H. Cousin, Fordham University, New York, General Editor of the Encyclopaedia 'World Spirituality', called on the Chairman of the Trust and saw the Purāṇa Department on 13 January, 1984. He wrote in the visitors book : 'It is a great

honour and pleasure to visit the Maharaja and the palace and to observe the outstanding scholarly work being done here on critical texts.....'

2. H. H. Ram Varma, Maharaja of Travancore, visited the Purāṇa Department on 12.3.1984. He wrote : 'I am deeply impressed to know of the great work that is being done by the Purāṇa Publications Trust under the Blessing and Direction of His Highness the Maharaja of Benares. May this contribution to the Cultural Revival grow from strength to strength'.

3. Dr. A. K. Warder, University of Toronto, Canada, author of Indian Kāvya Literature visited the Chairman and the Trust with Dr. Revaprasad Dvivedi of Benares Hindu University, Varanasi, on 20.3. 1984. Dr. Warder wrote in the visitors book : 'I am happy to have seen the project for Critical editions of the Puranas, for which I waited impatiently for many years, being actively carried forward here in Varanasi. I only wish there were more staff for such a huge project, so that it could be completed soon for the advantage of everyone interested in Indian tradition. I trust also that the project will adhere firmly to scientific text-critical principles despite the objections sometimes raised by people who fear that old texts they know will be altered. The purpose of such a project is to restore the oldest possible form of the text and to show the later additions in perspective. There can be no objection to that and all aspect of study will be benefitted from having texts whose authenticity is established. I wish all success to those working to give us critical editions of the Purāṇas.

4. Dr. R. K. Sharma, Vice Chancellor of Sāmpūrnananda Sanskrit Viśvavidyālaya, Varanasi paid visit to the Chairman of the Trust and saw the Purāṇa Department on 5.6.1984. He wrote on the visitors boak :

श्रीकाशिराजन्यासपरिचालितः पुराणविभाग एष हरति मनांसि मनस्विनाम् । 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपवह्ये'दिति सर्वेऽपि वयं स्वीकुर्मः । तथापि नान्यत्र कुत्रचिदपि सर्वाङ्गीणमध्ययनं पुराणविद्यायास्तथा व्यवस्थापितं दृश्यते यथा श्रीकाशिराजाधिष्ठतेऽस्मिन् पुराणविभागे । जयति भगवान् विश्वनाथः । जयति श्रीकाशिराजः । जयति च स्फोतायतिरेष पुराणविभागः ॥

President of India received at Nadesar Palace

On 25th of May, 1984 His Excellency Gyani Zail Singh, President of Indian Republic was received at Nadesar Palace by His Highness Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh. Tea was served in honour of His Excellency in which distinguished citizens of the city, Vice-Chancellors of the local Universities, Officials of the District and Central Minister Śrī Kalpanath Rai and Śrī Syamlal Yadava, Vice-Chairman of the Rajya-Sabha and police officials and incharge of the local Gorkha Regiment were present. Pt. Kamalapati Tripathi working President of the Indian National Congress (I), Dr. Raghunath Singh and Pt. Baldeva Upadhyaya, all three Trustees of the All-India Kashiraj Trust were also present on this occasion. Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh introduced the distinguished citizens and authorities to the President and acquainted the President of the Purāṇa publication work of the All-India Kashiraj Trust. Maharaja presented the Hindi translation of the Vāmana Purāṇa and the Silver Jubilee issue of the Purāṇa Bulletin to the President. The President was very much impressed with the reception. He also assured to go through the publications of the Trust. The President's stay in Varanasi was on 24 and 25 May, 1984. He paid visit to the various places of pilgrimage in the city.

Samāvartana Saṁskāra of Maharaja Kumar Sri Anant Narain Singh

In the month of April Maharaja Kumar successfully completed his Brahmacharyahood (celibacy). After his *upanayana* the Maharaja Kumar had entered in the *Brahmacarya āśrama* (the first stage of life or *āśrama*) and spent his time in *Vedādhyayana*. Now he has entered into the second *āśrama*. On this occasion the religious rites were performed for three days, Brāhmaṇas were fed and *dakṣiṇās* were distributed. We pray for the successful life of the Maharaja Kumar.

ACTIVITIES OF THE SISTER TRUSTS

Maharaja Banaras Vidyamandir Trust

Vasanta Maṅgalotsava

The Vasanta Maṅgalotsava is held every year for three days; it derives its name for being held in spring (*vasanta*). The celebrations take place in the evening and constitute a good occasion for

the students of music of the Benares Hindu University, Music College, to show their talent and their progress. The Chairman of the Vidyamandir Trust, H. H. Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh attends to the programmes all the three evenings; with him the Maharaja Kumar, the Maharaj Kumaris and a selected group of important persons attend the festival. Several people of Ramnagar also listen to the performing artists. A dinner was offered every evening to all those who took part in the festival.

Museum

All the tourists and pilgrims who remain in Varanasi for more than twentyfour hours do not miss to visit the Museum which is lodged in the Palace of the Fort, Ramnagar. The museum which contains palanquins, arms, vestments, ivories and several other attractions, is a source of admiration for all visitors. Among the important visitors the following wrote their impressions in the visitors book :

1. Maung Nu : On 9.1.1984 : He wrote in the visitors' book: 'I and my family visited the Museum. We saw many things which have given us much pleasure. I will come back again to see it.'
2. Dr. Narayan Menon, Chairman Sangeet Natak Akademi, Delhi : On 1.3.1984 : 'A wonderful and enchanting Museum with wide ranging interests and which is a measure of the catholicity of taste of the great collector'.
3. H. H. Rama Varma, Maharaja of Travancore : On 12.3.1984: 'It is a most interesting praiseworthy institution that we were able to see today. I have great pleasure in congratulating His Highness the Maharaja of Benares for this singular collection of historical and cultural value.'

The marble tortoise of the Museum

The exquisite specimen of carving and inlay in marble in the form of a tortoise, one of the exhibits of the Maharaja Benaras Vidya Mandir Trust, was selected by Sri Rajeev Sethi, Chief Consultant for the Aditi Exhibition in the Festival of India 1982 organized in London by the Indian and British Governments. The

Aditi Exhibition sought to demonstrate the joy of creation in Man's life and was held at the Barbican Centre in London in July-August 1982. Its theme had special emphasis on Indian Handicrafts. The 'tortoise' was returned to the museum safely after the conclusion of Festival of India.

Dhrupad Melā

For the last ten years the Dhrupad Melā has been regularly organized every year at Tulasī Ghāt, Varanasi, by the Maharaja Banaras Vidya Mandir Trust. This was the tenth year of the Melā, so it was celebrated with great momentum. This Melā is celebrated in open ground on the bank of the Gaṅgā for three nights. It starts two days before Śivarātri and concludes on the Śivarātri night. Thousand of people, including a good number of foreigners, listen to the music with great enthusiasm and keen interest. This Melā is free of charge and the general opinion of the people is that it is at par with those music programmes which charge very high for listening. This Melā is wholly financed by the Maharaja Banaras Vidya Mandir Trust. Prof. Veer Bhadra Misra, the Mahant of the Akhara Tulsidas spairs no pains to make it a success and gives all possible help for it.

This year the Melā was held on 27th, 28th and 29th of February. 29th of February was Śivarātri day. In the evening of 27th for the first time Maharaja Kumar Śrī Anant Narain Singh inaugurated the Melā. In his inaugural speech Maharaja Kumar traced the history of Dhrupad Melā and pointed out the attempts being made by the Government and other bodies to hold this musical programme at different places of the country. Maharaja Kumar expressed his good wishes for the fair and expressed his desire for the bright future of the Dhrupad style of music. On this occasion Pt. Kamlapati Tripathi, working President of the Congress, who was presiding over the inaugural function and was the chief guest, thanked Maharaja Kumar for his speech and stressed on the role the house of the Maharaja Banaras has for patronage and protection of the Indian culture and artists. To mark the special importance of the 10th year Melā Smt. Kapila Vatsyayana, Additional Secretary in the Ministry of Education and Culture, and Śrī Narayana Menon, Secretary of the Sangeet Natak Academy

were also invited. They expressed their high appreciation for the Mela. On this occasion it was announced that three awards of Rs. 3000/- each will be given every year to distinguished artists of Dhrupad style. Of these three awards two will go to vocal artists of Dhrupad and one to instrumental style. This year only one award of Rs. 3000/- was given to Pt. Siya Ram Tiwari.

On this occasion a seminar was also organized on Dhrupad style, of music in the Music Faculty of the Benares Hindu University, which was inaugurated by His Highness Kashinaresh, Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh, in which Smt. Kapila Vatsyayana and Sri Narayana Menon also participated. The Seminar was conducted by Prof. Smt. Premlata Sharma and Smt. Rajan gave all possible help for the success of it.

MAHARAJA UDIT NARAIN SINGH MANASA PRACARA NIDHI

Navāhna Pārāyana

In the month of Vaisākha (April-May) from the first day of the bright half to the ninth the usual Rāmāyana *navāhna* took place in the Sarasvatī temple at Chakiya. *Pāṭhakartā* was the pujāri of Thakur Ji. The *pravacanakartās* were Śrī Sivanarayana Vyasa, Ramprasad Avasthi, Sant Kumar of Navab Ganj, S. D. Sri Vaisnava of Chakiya. The discourses were held in Kālī temple. The Chairman of the Trust, H. H. Dr Vibhuti Narain Singh, attended the *navāhna pārāyana* daily.

Maharaja Kashiraja Dharma Karya Nidhi

Under this Trust various religions rites are celebrated during the whole year. Besides, this Trust also conducts three educational Institution—Maharaja Balwant Singh Degree College, Maharaja Manasa Ram Law College and Maharani Ram Ratna Kunwari Sanskrit Paṭhasālā.

पुराणम्

(भाग:-२६; अङ्क:-२)

PURĀNA

(Vol. XXVI. 2)

संस्कृत-खण्डः

संस्कृतविद्वांसोऽभ्यर्थन्ते यत्ते पुराणपत्रिकायां प्रकाशनार्थम्
(१) पुराणगत-दर्शनशास्त्र-धर्मशास्त्रविषयपरान् लेखान् (२)
पुराणोक्त-दुरूहार्थकास्पष्टार्थकवचनव्याख्यापरान् लेखांश्च प्रेष-
येयुरिति ।

आङ्ग्लभाषानिबद्धानां लेखानां संक्षेपाः

भागवतपुराणे भगवतोऽभिव्यक्तयः

MANIFESTATIONS OF DIVINE IN THE
BHĀGAVATA PURĀṆA

DR. DANIEL P. SHERIDAN

श्रीमद्भागवतमहापुराणे भगवतः श्रीकृष्णस्य चरितं प्रधानप्रतिपाद्यं वर्तते । भगवान् श्रीकृष्णः भगवतो विष्णोः पूर्णावतारोऽत एव स्वयमेव सर्वोच्च-नियामको विष्णुर्ब्रह्मा वा - कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् । अधर्मप्रावत्ये सति भगवतो-ऽतारग्रहणं प्रथितमेव । वैष्णवानां भक्तिसम्प्रदाये भगवतः श्रीकृष्णस्य चरितं मुख्यमेव प्रतिपाद्यं वर्तते । अत्रास्मिन् निबन्धे विदुषा लेखकेन भगवतो गुणावतार-अंशावतार-लीलावतार-कलावतार-पूर्णावतारादिविधावताराणां सम्यक् विवेचनं विधाय प्रतिपादितं यद् भगवान् श्रीकृष्णो भगवतो विष्णोः पूर्णावतारः अत एव स्वयमेव भगवान् ।

पुराणानां पाठान्तरस्य विवेचनं तेषां पुराणानां

पाठसमीक्षित-संस्करणेषु प्रभावश्च

SOME OBSERVATION ON THE VARIANT READINGS
IN THE PURĀNIC TEXTS AND THEIR IMPORTS
FOR THE CRITICAL EDITIONS

DR. GIORGIO BONAZZOLI

पुराणेषु पाठपरम्पराक्रमजन्या लेखकप्रमादजन्याश्च बहवो दोषा दृश्यन्ते । तेषां दोषाणां निरासायेदमावश्यकं यत् पाठसमीक्षासिद्धान्तानामुपयोगः प्राचीनतम-पाठनिर्धारणाय भवेत् । एषां सिद्धान्तानामुपयोगः पुराणैतरग्रन्थानां संपादने प्रयुज्यत एव । अत्र लेखकमहोदयेन प्रतिपादितं यत् पुराणेषु यानि बहूनि पाठान्तराणि पाठपरम्पराक्रमजन्यानि लेखकप्रमादजन्यानि वा न वर्तन्ते, तादृशानि पाठान्तराणि मुख्यतया त्रिप्रकारकाणि वर्तन्ते—

१. अक्षराणां शब्दानां स्वेच्छया परिवर्त्तनम्
२. अतिरिक्तसंनिवेशो पाठलोपो वा तत्र पाठलोपो क्वचिद् भ्रमजन्यो, क्वचिच्च दृष्टिसञ्चारजन्यो वा भवति । अतिरिक्तसंनिवेशः प्रायशो भ्रमजन्यो न भवति, स चोद्देश्यविशेषेण सन्निवेश्यत इति ।
३. कथाभागे परिवर्त्तनम्, एतत् परिवर्त्तनं क्रमपरिवर्त्तनार्थं, संक्षेपार्थं, विस्तारार्थं वा क्रियते । क्रमपरिवर्त्तनं च स्वरूपपरिवर्त्तनार्थं क्रियते ।

पुराणेतिहासयोरुपलब्धानामेषां त्रयाणां पाठान्तरसम्बन्धिभेदानां संपादनाय प्रचलितपाठसमीक्षासिद्धान्तातिरिक्तानामन्येषां सिद्धान्तानामन्वेषणं तत्प्रयोगश्च आवश्यक इति लेखकेन प्रतिपादितम् ।

भागवतमहापुराणम्-मूलभागवतपुराणस्योपबृंहणम्

THE BHĠĀAVATA MAHĀPURĀṆA-AN ENLARGEMENT
OF UR-BHĠĀGAVATA

DR. MAHESHWARI PRASAD

अत्र लेखकेन विवेचितं यत् संप्रत्युपलब्धं श्रीमद्भागवतमहापुराणं कस्यचित्संक्षिप्तमूलभागवतमहापुराणस्योपबृंहितं रूपमस्ति । एतत्प्रतिपादनाय लेखकेन श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य केषाञ्चिदंशानां तुलना श्रीमद्देवीभागवत-महापुराणस्योपलब्धैरंशैः कृता । देवीभागवतपुराणे उपलब्धे अंशे अस्य प्राचीन-तरं रूपं दृश्यते । श्रीमद्भागवतमहापुराणे तेषां तेषामंशानामुपबृंहणं परिवर्त्तनं च तत्तद्रूपेण विशेषशैल्या च प्राप्यते । एतत्प्रसङ्गे लेखकेन द्वयोः टीकाकारयोः श्रीधरस्वामिविजयध्वजयोश्च कृतदशमस्कन्धीयटीकाभागयोः तुलनापि विहिता यदाधारेणैतत्प्रतीयते यत् समुपलब्धस्य श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य प्राचीनरूपं संक्षिप्तमासीदिति, काले काले तस्य विस्तरेण परिवर्त्तनेन च रूपमुपबृंहितं जातम् ।

गरुडपुराणस्य प्रेतकल्पः (विविधपाठसंप्रदायानां
प्रारम्भिकं विवेचनम्)

THE PRETAKALPA OF THE GARUḌA PURĀṆA (A
PRELIMINARY REPORT OF THE DIFFERENT
VERSIONS)

DR. GIORGIO BONAZZOLI

गरुडपुराणान्तर्गतप्रेतकल्पस्य बहवः पाठसम्प्रदायाः प्राप्यन्ते । अतः
गरुडपुराणस्य प्रेतकल्पीयपाठसमीक्षितसंस्करणस्य पाठसंपादनार्थमिदमावशकं
यदेषां पाठसंप्रदायानां पारस्परिकसम्बन्धस्याध्ययनं विधाय यथासंभवं सर्वेषां
समाहारः एकस्मिन् द्वयोर्वा पाठसंप्रदाये भवेत् । संप्रति प्रायेण प्रेतकल्पस्य
पञ्चदश पाठसम्प्रदायाः प्राप्यन्ते यथा ४९, ४५, ४०, ३७, ३५, ३४, ३२, ३०,
२७, २४, १८, १४, १३, १० अध्यायात्मकाश्च ।

एभ्यो संप्रदायेभ्योऽतिरिक्तं झुनझुणू (राजस्थान) वासिनो नवनिधि-
रामस्य षोडशाध्यायात्मकः सारोद्धारनामको ग्रन्थोऽपि प्राप्यते । एष नवनिधि-
रामः अष्टादशशताब्द्यां शार्दूलनृपे राज्यं शासति वर्तमान आसीत् । मृत्यूपरान्ते
अस्यैव सारोद्धारस्य पठनपरम्परेदानीं दृश्यते ।

अस्मिन् निबन्धे उपलब्धेषु एषु पाठसंप्रदायेषु केषाञ्चित् पाठसंप्रदायानां
पारस्परिकः सम्बन्धो लेखकेन विचारितः—

१. वेङ्कटेश्वर-वङ्गवासि-जीवानन्दाभ्यां प्रकाशितानां मुद्रितसंस्करणानां सम्बन्धः ।
२. वेङ्कटेश्वर संस्करणस्य ११-४९ पर्यान्तानामध्यायानां जीवानन्दसंस्करणस्य
१-३५ पर्यान्तानामध्यायानां च संबन्धः ।
३. वेङ्कटेश्वर संस्करणस्य १-१० पर्यान्तानामध्यायानां तथा तस्यैव ११-४९
पर्यान्तानामध्यायानां परस्परं संबन्धः ।
४. गङ्गानाथ ज्ञा संस्थानस्य ३० अध्यायात्मकस्य ८२६।५०।१० संख्याकस्य हस्त-
लेखस्य तथा मथुरानगर्याः १८८४ वर्षे प्रकाशित ३४ अध्यायात्मकस्य
संस्करणस्य तथा ३५ अध्यायात्मकस्य जीवानन्दसंस्करणस्य परस्परं
सम्बन्धः ।
५. १८ अध्यायात्मकस्य अड्यार संस्थानस्य टी० आर ७७७ संख्याकस्य हस्त-
लेखस्य जीवानन्दसंस्करणस्य च सम्बन्धः ।

६. दशाध्यायात्मकः पाठ ।

७. नवनिधिरामकृतः सारोद्धारः ।

एषां सम्बन्धानामध्ययनेन प्रतीयते यदिमे सर्वे पाठसम्प्रदायाः ३२, वा ३५, अध्यात्मकस्य पाठस्योपजीविन इति । अनेन सम्प्रदायेन १० अध्यायात्मकः षोडशाध्यायात्मको वा पाठः आंशिकरूपेण पृथगेवास्तीति—

नरकविषये शंकराचार्येण कृतः पौराणिकमतोल्लेखः

किं समीचीनम् ?

IS ŚANKARA'S ASSERTION OF THE PURĀNIC VIEW
ABOUT NARAKA VALID ?

DR. RAM SHANKAR BHATTACHARYA

अपि च सप्त (३.१.१५) इति ब्रह्मसूत्रव्याख्यानावसरे शंकराचार्येण भणितं—अपि च सप्त नरका रौरवप्रमुखा दुष्कृतफलोपभोगभूमित्वेन स्मर्यन्ते पौराणिकैः ।

वर्तमानपुराणानामध्ययनेन प्रतीयते यत् शंकराचार्यस्य कथनं पूर्णरूपेण यथार्थभूतं न वर्तते । अत्र लेखकेन सर्वेषां पुराणानां केषाञ्चिदुपपुराणानाञ्च नरकसंबन्धिविरणस्याध्ययनं विधाय प्रतिपादितं यत्पुराणेषु नरकसंख्या विभिन्ना वर्तते । एषा संख्या एकविंशतिरष्टाविंशतिर्वा प्रामुख्येन वर्तते । तेषां सप्त संख्या केवलं मार्कण्डेय-वायु-ब्रह्माण्डपुराणेष्वेवोपलभ्यते । विष्णुपुराणे (१.५.४१) सप्तनरकाणां नाम वर्तते किन्तु तत्र सप्त इति संख्या न दत्ता । पौराणिकपाठैः सह शंकराचार्यमतस्य तुलनया अधोनिर्दिष्टानि तथ्यानि स्फुटीभवन्ति :

१. पुराणेषु नरकाणां संख्या एकविंशतिरष्टाविंशतिर्वा प्राप्यते इति अनेन शंकराचार्योऽपरिचित आसीत् ।

२. मार्कण्डेयपुराणे सप्त संख्या न दत्ता वर्तते अतः इदं संदिग्धं यत् शंकराचार्यस्य मतं मार्कण्डेयानुसारि ।

३. इदमपि सुस्पष्टं यत् शंकराचार्यस्य मतं विष्णुपुराणाश्रितं नास्ति ।

४. वायुब्रह्माण्डपुराणयोर्वर्णनमाधारीकृत्वैव शंकराचार्यस्यैतत्सूत्रव्याख्याने नरकसंख्यावर्णनम् ।

मगपुरोहितास्तेषां सूर्योपासनायां प्रभावश्च

THE MAGIAN PRIESTS AND THEIR IMPACT ON SUN
WORSHIP

DR. C. D. PANDEYA

मगाः सूर्योपासका अग्न्युपासकाश्च पुरोहिता आसन् । महा-
भारतविष्णुपुराणसांभ्रपुराणादीनामाधारेणेदं ज्ञायते यत् ते शाकद्वीपाद् जम्बु-
द्वीपमानीताः । मगैः सूर्योपासना विशेषरूपेण प्रभाविता जाता विशेषतो मन्दिरेषु
मूर्तिनिर्माणेषु च । ख्रिष्टीयषष्ठशताब्दीं यावत् ते हिन्दूसमाजस्य अङ्गभूता
संवृत्ताः शासकैश्च संरक्षिताः ।

पैजवनः पैलवको वा शूद्रयोगी

PAIJAVANA OR PAILAVAKA : A ŚŪDRA YOGIN

Dr. JYOTIRMAYEE BHATTACHARYA (MISRA)

अत्र लेखिकया विष्णुधर्मपुराणस्य एकस्य श्लोकस्य हठयोगप्रदीपिका-
ग्रन्थस्य (४.१५) ज्योत्स्नाटीकायामुपलब्धस्य पाठस्य विवेचनं प्रस्तुतम् ।
अस्मिन् पद्ये पैलवकनामकः एकः शूद्रयोगी वर्णितो वर्तते । पुराणेषु एतादृशं
नाम न प्राप्यते किन्तु स्कन्दपुराणीये नागरखण्डे शान्तिपर्वणि च पैजवन नामको
शूद्रयोगी प्राप्यते । लेखिकामहोदयाया मतानुसारं मूलपाठः पैजवन इत्यासीत्
यस्य परिवर्तनं पैलवकरूपेण कृतः ।

सर्वभारतीयकाशिराजन्यासस्य कार्यविवरणम्

(जनवरी-जून १९८४)

गरुडपुराणकार्यम्

गरुडपुराणस्याचारकाण्डस्य पाठसंवादलेखनकार्यं प्रचलति । अद्यावधि सप्त देवनागरीहस्तलेखानां द्वयोर्नैवारिलिपिहस्तलेखयोश्च पाठसंवादकार्यं पूर्णतां गतम् । द्वयोर्नैवारिहस्तलेखयोर्द्वयोर्वङ्गलिपिहस्तलेखयोश्च संवादकार्यं प्रचलति । उत्कललिपिहस्तलेखस्यान्वेषणं क्रियते । शारदालिप्यां एको हस्तलेखः काश्यां हिन्दुविश्वविद्यालये वर्तते यस्य जेराक्सप्रतेः प्राप्तये प्रयत्नः क्रियते । डा० जोर्जो वीनाजुलीमहाशयस्य दक्षिणभारतयात्रया इदं ज्ञातं यद् दक्षिणभारतस्य कस्मिंश्चिदपि विख्याते ग्रन्थागारे आचारकाण्डस्य हस्तलेखो न विद्यते । तेन महाशयेन इमे ग्रन्थागारा विलोकिताः गवर्नमेण्ट ओरियण्टल मैनुस्क्रिप्ट लाइब्रेरी, मद्रास; अड्यार लाइब्रेरी मद्रास; कुप्पुस्वामी रिसर्च इन्स्टीच्यूट, मद्रास; फ्रेन्चइन्स्टीच्यूट, पाण्डिचेरि; महाराज सर्फोर्जीज सरस्वती महल लाइब्रेरी, तञ्जाऊर; श्रीरङ्गनाथ स्वामी देवस्थानम्, श्रीरङ्गम् त्रिचिरापल्ली; ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीच्यूट एण्ड मैनुस्क्रिप्ट्स लाइब्रेरी, ट्रिवेण्ड्रम्; संस्कृत कालेज त्रिपुनीत्तूर कोचीन; कालीकट विश्वविद्यालय; ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीच्यूट, मैसूर; पेजावर मठ, उडुपी; श्रीवेङ्कटेश्वर ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीच्यूट, तिरुपति; केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठ, तिरुपति । एषु कुत्रापि आचारकाण्डस्य हस्तलेखो नास्ति केवलं गवर्नमेण्ट ओरियण्टल मैनुस्क्रिप्ट्स लाइब्रेरी स्थाने तेलगुलिप्यां लिखितः एकोनविंशताब्दद्याः एको हस्तलेखो वर्तते । एष हस्तलेखोऽपूर्णो वर्तते तथा जीवानन्दसंस्करणेन सह साम्यं भजते । एष हस्तलेखः प्रारम्भतः ६९ अध्यायस्य चतुर्थश्लोकं यावद् लिखितो वर्तते ।

२. हस्तलेखेषु विविधसम्प्रदायानामवस्थित्या प्रेतकल्पस्य अध्ययनं क्रियते अस्याध्ययनस्य फलमस्मिन्नेव अङ्के (१९८-१९५ पृष्ठेषु) प्रदत्तमस्ति लेखरूपेण । अद्यावधि षण्णां हस्तलेखानां पाठसंवादः कृतः ।

३. अद्य यावद् ब्रह्मकाण्डस्य चतुर्णां हस्तलेखानां पाठसंवादः कृतो वर्तते । इमे सर्वे हस्तलेखा देवनागरीलिप्यां वर्तन्ते । दक्षिणभारतग्रन्थालयेषु दश हस्तलेखा वर्तन्ते येषु पञ्च पूर्णाः पञ्च च अपूर्णा वर्तन्ते । एषु हस्तलेखेषु द्वौ हस्तलेखौ तेलगुलिप्यां षट् हस्तलेखा नन्दिनागरीलिप्यां द्वौ च देवनागरीलिप्यां वर्तन्ते ।

शिवधर्मपुराणस्य शिवधर्मोत्तरपुराणस्य च कार्यम्

शिवधर्मोत्तरपुराणस्याधारपाठलेखनकार्यं पूर्णं जातम् । एष आधारपाठः लण्डननगरस्थस्य 'वेलकम्' इति संस्थानतः प्राप्तस्य माइक्रोफिल्मप्रतेः आधारेण लिखितः । एषा माइक्रोफिल्मप्रतिः एकस्य प्राचीनवतुंलनेवारीलिप्यां लिखितस्य हस्तलेखस्यास्ति । द्वौ अपरौ हस्तलेखौ तञ्जाउर नगरे स्थितात् सरस्वतीमहलपुस्तकालयात् प्राप्तौ ययोः पाठसंवादकार्यं करणीयमस्ति ।

मानसखण्डकार्यम्

स्कन्दपुराणान्तर्गतस्य मानसखण्डस्य प्रकाशनं विगते 'जनवरी' मासस्याङ्के (XXVI.) प्रारब्धम् । तत्र आदितो दश अध्यायाः प्रकाशिताः । इदं संस्करणम् अस्माकं पुस्तकालये प्राप्तस्यैकहस्तलेखस्याधारेण आसीत् । इदानीं नेपाल-देशान्तर्गतकाठमाण्डूनगरे स्थितस्य राष्ट्रीयभिलेखागारस्य द्वौ देवनागरीलिपि-हस्तलेखौ प्राप्तौ । तयोरुपयोगोऽपि अस्य खण्डस्य सम्पादने भविष्यति ।

वेदपारायणम्

विगते माघमासे शुक्लपक्षस्य प्रतिपत्तिथिमारभ्य पूर्णिमातिथिपर्यन्तं कृष्णयजुर्वेदस्य संहिताब्राह्मणारण्यकोपनिषदां पारायणं रामनगरदुर्गस्थिते व्यासेश्वरमन्दिरे श्रीवीरेश्वरद्राविडमहोदयेन कृतम् । श्रीवरदराजघनपाठी श्रोता आसीत् । पारायणसमाप्तौ पारायणकर्त्रे श्रोतृमहोदयाय च नियता दक्षिणा प्रदत्ता ।

पुराणपाठः

रामनगरस्थे जनकपुरमन्दिरे चैत्रशुक्लप्रतिपत्तिथिमारभ्य नवमीं तिथिं यावद् अध्यात्मरामायणस्य पारायणं श्रीरामजोमिश्रमहोदयेन कृतम् ।

पुराणविभागे आगता विद्वांसः

१. डा० एवर्ट कजिनमहोदयः फोर्टम विश्वविश्वविद्यालय, न्यूयार्क इत्यत्रत्यः प्राध्यापकः । एष महाशयः विश्वाध्यात्मिकता (World spirituality) इति नाम्नः विश्वकोषस्य प्रधानसंपादकः । एष महोदयः १३ जनवरी १९८४ दिनाङ्के पुराणविभागं न्यासस्याध्यक्षान् तत्र भवतः काशिनरेशांश्च दृष्टवान् । पुराणविभागास्य दर्शकपुस्तके लिखति—तत्र भवतां महाराजानां प्रासादस्य च दर्शनं तथा पाठसमीक्षात्मकसंस्करणविषये महत्त्वपूर्णस्य च कार्यस्यावलीकनं आनन्दस्य सम्मानस्य च विषय आसीत् ।

२. ट्रावनकोर नरेशस्तत्रभवान् महाराजः रामवर्मा १२-३-८४ दिनाङ्के पुराणविभागं दृष्टवान् । एष दर्शकपुस्तिकायां लिखति—तत्र भवतां काशिराजानां

संरक्षणे निर्देशने च पुराणप्रकाशनन्यासेन क्रियमाणं कार्यं ज्ञात्वा अतीव प्रभावितोऽस्मि । संस्कृतेः पुनरुद्धारस्यैतत् कार्यम् वृद्धिमियादिति कामये ।

३. टोरण्टो विश्वविद्यालय, कनाडा, इत्यत्रत्यः प्राध्यापकः डा० ए. के. वार्डरमहोदयः । एष महाशयः भारतीयकाव्यसाहित्यविषयकस्य ग्रन्थस्य प्रणेता । एष महोदयः २० मार्च १९८४ दिनाङ्के काशिकहिन्दुविश्वविद्यालयस्य प्राध्यापकेन डा० रेवाप्रसादद्विवेदिमहोदयेन सह पुराणविभागम् आगतः । सः लिखति—अत्र वाराणस्यां सक्रियरूपेण क्रियमाणस्य पुराणानां पाठसमीक्षासम्बन्धकार्यस्यावलोकनेनातीव हर्षितोऽस्मि । अस्य कार्यस्याहं बहुवर्षेभ्यः अतीवौत्सुक्येन प्रतीक्षणमकार्षम् । ममाकांक्षाऽस्ति यद् एतादृशबृहत्कार्यनिमित्तमधिकानां विदुषामावश्यकता वर्तते येन वै कार्यं शीघ्रतया समाप्तमियाद् येन भारतीयपरम्परायाः सर्वेभ्यो रसिकेभ्यः सुलभं भूयात् । अहमिदमपि विश्वसिमि यद् एषा योजना पाठसमीक्षाया वैज्ञानिकपद्धत्या एव प्रचलिष्यति तथा तेषां विदुषां विरोधस्य ध्यानं न करिष्यति ये समये समये अनेन आधारेणास्य विरोधं कुर्वन्ति यद् अनया पद्धत्या तेषां ज्ञातः प्राचीनपाठः परिवर्तितो भविष्यति । अस्याः पद्धत्या उद्देश्यं संभावितस्य प्राचीनतमस्य पाठस्य संरक्षणं तथा परिवर्तिपाठस्य प्रदर्शनमस्ति । अस्मिन् कार्ये कस्यापि विरोधो न भवितुमर्हति यतो निर्धारितपाठाधारेणाध्ययनस्य सर्वाण्यङ्गानि उपकृतानि भविष्यन्ति । अस्यां योजनायां कार्यकर्तृभ्यः साफल्यं कामये येन पुराणानां पाठसमीक्षितसंस्करणमस्यमभ्यः सुलभं भवेत् ।

४. वाराणस्यां सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य कुलपतिः डा० रामकरणशर्मा ५-६-८४ दिनाङ्के तत्रभवतः काशिनरेशान् डा० विभूतिनारायणसिंह महोदयान् दृष्टवान् पुराणविभागस्य चावलोकनं कृतवान् । स लिखति—

श्री काशिराजन्यासपरिचालितः पुराणविभाग एष हरति मनांसि मनस्विनाम् । 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपबृंहये' दिति सर्वेपि वयं स्वीकुर्मः । तथापि नान्यत्र कुत्रचिदपि सर्वाङ्गीणमध्ययनं पुराणविद्यायास्तथा व्यवस्थापितं दृश्यते यथा श्रीकाशिराजाधिष्ठितेऽस्मिन् पुराणविभागे । जयति श्रीकाशिराजः । जयति च स्फीतायतिरेष पुराणविभागः ।

नन्देश्वरभवने राष्ट्रपतेः स्वागतम्

२५ मई १९८४ दिनाङ्के तत्रभवता काशिनरेशेन महाराजेन डा० विभूतिनारायणसिंहमहोदयेन भारतस्य महामहिमराष्ट्रपतेः ज्ञानी जैलसिंहमहोदयस्य स्वागतं कृतम् । राष्ट्रपतेः स्वागते अल्पाहारस्य व्यवस्थाऽऽसीत् यस्मिन् नगरस्य विशिष्टा नागरिका, विश्वविद्यालयानां कुलपतयः, जनपदस्याधिकारणः, केन्द्रीय मंत्री

श्रीकल्पनाथ रायः, राज्यसभाया उससभापतिः श्रीश्यामलाल यादवः, स्थानीयगोरखा रेजिमेण्ट इत्यस्याधिकारी, क्राँग्रेस संस्थायाः कार्यकार्यध्यक्षः पं० कमलापतित्रिपाठि-महोदयः तथा सर्वभारतीयकाशिराजन्यासस्य न्यासधारिणौ पं० बलदेव उपाध्यायः डा० रघुनाथसिंहमहोदयश्च उपस्थिता आसन् । तत्रभवान् काशिनरेशः महाराजो डा० विभूतिनारायणसिंहमहोदयः उपस्थितजनानां परिचयं राष्ट्रपतिमहोदयाय प्रदत्तवान् ।

अस्मिन् अवसरे तत्र भवता काशिनरेशेन महामहिमराष्ट्रपतिमहोदयः सर्वभारतीयकाशिराजन्यासस्य पुराणप्रकाशनविषये परिचायितः । महाराजैः राष्ट्रपतिमहोदयाय वामनपुराणस्य हिन्द्यनुवादः पुराणपत्रिकायाः रजतजयन्त्य-ङ्कश्च प्रदत्तः । राष्ट्रपतिमहोदयः प्रकाशनैः अत्यन्तप्रभावित आसीत् । तेन कथितं यत् स इमान् ग्रन्थान् पठिष्यति । राष्ट्रपतिमहोदयः २४-२५ मई दिनाङ्कयोः वाराणस्यामवात्सीत् । तेनात्र विविधतीर्थस्थलानां दर्शनं कृतम् ।

महाराजकुमारस्य समावर्तनसंस्कारः

अप्रैलमासे चिरंजीविनो महाराजकुमारस्य समावर्तनसंस्कारः सम्पन्नः । उपनयनान्तरं महाराजकुमारो ब्रह्मचर्याश्रमं प्रविश्य वेदाध्ययनम् सम्पादितवान् । सम्प्रति ब्रह्मचर्याश्रमतः तेषां समावर्तनम् सम्पन्नम् । समावर्तनसंस्कारावसरे दिनत्रयं यावत् संस्कारकृत्यानि संपादितानि ब्रह्मणाश्च भोजिताः । वयं महाराज-कुमारस्य जीवनसाफल्याय कामयामहे ।

सहयोगिन्यासानां कार्यविवरणम्

१. महाराज बनारस विद्यामन्दिर न्यासः

वसन्तमङ्गलोत्सवः

प्रति वर्षमेष उत्सवः दिनत्रयं वसन्ते संपाद्यते । वसन्ते संपाद्यमान-त्वादस्य वसन्तमङ्गलोत्सव इति नाम । अयमुत्सवः सायंकाले संपाद्यते यस्मिन् काशिकहिन्दूविश्वविद्यालयस्थस्य संगीतमहाविद्यालयस्य छात्राः स्वविद्यायाः प्रदर्शनं कुर्वन्ति । विद्यामन्दिरन्यासस्याध्यक्षास्तत्र भवन्तः काशिनरेशो डा० विभूतिनारायणसिंहमहोदयाः प्रतिदिनमस्मिन् उत्सवे सम्मिलिता भवन्ति । तैः सह महाराजकुमारो महाराजकुमार्यः विशिष्टनागरिकाश्च गानविद्यां शृण्वन्ति । उत्सवे सम्मिलितेभ्यः सर्वेभ्यः कलाकारेभ्यः प्रतिदिनं सायंसमये भोजनं प्रदत्तम् ।

संग्रहालयः

सर्वे तीर्थयात्रिणः पयर्टंकाश्च ये वाराणस्यामहोरात्रं तिष्ठन्ति रामनगर-दुर्गस्थस्य संग्रहालयस्यावश्यमेवावेक्षणं कुर्वन्ति । संग्रहालये शिविकाः, शस्त्राणि, वस्त्राणि, हस्तिदन्तनिर्मितवस्तूनि अन्यानि च बहूनि रुचिकराणि वस्तूनि सन्ति येषां प्रशंसनं दर्शकाः कुर्वन्ति विशिष्टदर्शकेषु अधोनिर्दिष्टा दर्शका दर्शकपुस्तके स्वाभिप्रायाणि इत्थं लिखितवन्तः ।

१. माउज्ज नूः ९-१-८४ दिनाङ्के-अहं मम परिवारश्च संग्रहालयं दृष्टवन्तः अस्माभिः बहूनि आनन्दजनकानि वस्तूनि दृष्टानि ! अहं अस्य दर्शनार्थं पुनरागमिष्यामि ।

२. श्रीनारायणमेननमहोदयः, दिल्ली नगरस्थिताया संगीत नाटक अकादमी संस्थाया अध्यक्षः १-३-८४ दिनाङ्के—अयं संग्रहालयः आश्चर्यकरः रुचिकरश्च यत्र विविधरुचीनां वस्तूनि । अनेन महतो संग्रहकारकस्य महत्याः रुचेरुदारतायाश्च परिचयः प्राप्यते ।

३. ट्रावनकोरनरेशो महाराजरामवर्मा-१२-३-८४ दिनाङ्के इदं संस्थान-मम्माभिदृष्टं तदेतदतीव रुचिकरं प्रशंसाहं च । अहं तत्र भवन्तं काशिनरेशं प्रति अस्य ऐतिहासिक-सांस्कृतिक-महत्त्वमयस्य अद्वितीयसंग्रहालयस्य निर्माण-निमित्तं धन्यद्रादज्ञापने आत्यन्तिकीं प्रसन्नतामनुभवामि ।

संग्रहालयस्य चारुप्रस्तरनिर्मितः कच्छपः

महाराजविद्यामंदिर संग्रहालयस्य चारुप्रस्तरनिर्मितः कच्छपः उत्कीर्ण-कलायाश्चारुद्वयैः खचितकलायाश्च शोभनमुदाहरणमस्ति । भारतीयशासनेन ब्रिटिशशासनेन च 'भारतस्योत्सवाः' इति नाम्ना संयोजितप्रदर्शनै 'अदिति-प्रदर्शन' इत्यस्य प्रधानपरामर्शदात्रा श्रीराजीवसेठीमहोदयेन प्रदर्शनार्थमेष कच्छपश्चयितः । इदं प्रदर्शनं मनुष्यजीवने निर्माणस्यानन्दं प्रदर्शयितु-मैच्छत् । प्रदर्शनमिदं लण्डननगरे 'वाविकन सेण्टर' इति स्थाने जुलाई-अगस्त १९८२ इति समये संपन्नम् । उत्सवस्य विषयः भारतीयकलायाः सर्वोत्कृष्टत्व-प्रदर्शनमेवासीत् ।

भारतीयमहोत्सवस्य समाप्तौ अयं कच्छपः सुरक्षितरूपेण तदधिकारिभिः संग्रहालये प्रत्यावर्तितः ।

ध्रुपदमेला

विगतदशवर्षेभ्यः वाराणस्यां तुलसीघट्टे प्रतिवर्षं महाराजबनारस विद्यामन्दिर-न्यासेन ध्रुपदमेलाया आयोजनं क्रियते । अस्योत्सवस्यायं दशमो वर्ष आसीदिति

हेतोः विशेषेण संभारेणायमायोजितः । इदमायोजनं गङ्गाघट्टे निरावृतप्रदेशे रात्रित्रयं यावत् संपाद्यते । शिवरात्रेः प्राक् दिनद्वयमारभ्य शिवरात्रौ समाप्यते । अत्रायोजने गानश्रवणार्थं सहस्रशः श्रोतारः समागच्छन्ति, यत्र बहवो वैदेशिका अपि समागत्य अत्युत्साहेन गानश्रवणं कुर्वन्ति । इदमायोजनं शुल्कमुक्तं भवति, श्रोतृणां सामान्या धारणास्ति यदिदमायोजनमन्यैस्तैरायोजनैः साम्यतां भजते येषु महत् शुल्कं श्रोतृभ्यः गृह्यते । 'अखाडा तुलसीदास' इति नाम्नः स्थानस्य महान्तः प्रो. वीरभद्रमिश्रः आयोजनसाफल्याय सर्वथा प्रयतते ।

अस्मिन् वर्षे फरवरी मासस्य २७, २८, २९ दिनाङ्कानां रात्रिषु ध्रुपदमेला संपन्ना । २७ फरवरी दिनाङ्कदिने रात्र्यागमे प्रथमवारं महाराजकुमारेण श्री अनन्त नारायण सिंहमहोदयेन 'ध्रुपदमेला' इत्यस्य उद्घाटनं कृतम् । स्वोद्घाटनभाषणे महाराजकुमारो अस्यायोजनस्यैतिह्यं भणितवान् । अस्मिन् कार्ये शासनद्वारा अन्यसंस्थाभिश्च देशस्य विविधस्थानेषु ध्रुपदगायन कार्यक्रम-स्यायोजनस्य प्रयासस्यापि वर्णनं कृतं महाराजकुमारेण । महाराजकुमारः ध्रुपदमेलानिमित्तं स्वशुभकामनां व्यक्तवान् तथा ध्रुपदगानस्य शुभभविष्यार्थं कामयामास । अस्मिन् उद्घाटनावसरे कांग्रेस संस्थाया राष्ट्रीय कार्यकार्यध्यक्षः पण्डितकमलापतित्रिपाठिमहोदयो मुख्यातिथिरध्यक्षश्चासीत् । पण्डितत्रिपाठिमहोदयेन काशिराजवंशेन भारतीयसंस्कृतेः कलायाश्च रक्षणार्थं प्रचारार्थं च कृतानां प्रयासानां प्रशंसनं कृतम् । ध्रुपदमेलाया दशमोत्सवनिमित्तं भारतशासनस्य अतिरिक्तसचिवपदे वर्तमाना डा० श्रीमती कपिलावात्स्यायनमहोदया, भारतशासनस्य सङ्गीतनाटक अकादमी इति संस्थाया अध्यक्ष; डा० नारायण मेनन महोदय अपि आहूतौ आस्ताम् । ताभ्यामस्यायोजनस्य प्रशंसनं कृतम् । अस्मिन् उत्सवे उद्घोषितं यत् त्रिसहस्ररूप्यकाणां त्रयः पुरस्काराः प्रतिवर्षं ध्रुपदशैल्याः त्रिविंशष्टकलाकारेभ्यः प्रदास्यन्ते । एषु पुरस्कारेषु द्वौ पुरस्कारौ गायनकलायां एकश्च वाद्यकलायां भविष्यति । अस्मिन् वर्षे एक एव पुरस्कारः पण्डित सियारामतिवारीमहोदयाय प्रदत्तः ।

अस्मिन् अवसरे हिन्दू विश्वविद्यालयस्य संगीतमहाविद्यालये एका विचार-गोष्ठी अपि आयोजिता आसीत् यस्या उद्घाटनं तत्रभवद्भिः काशिनरेशैः महाराज डा० विभूतिनारायणसिंहमहोदयैः कृतम् । गोष्ठ्यां डा० श्रीमती कपिलावात्स्यायन महोदया, डा० नारायणमेनन महोदयश्च सम्मिलितौ आस्ताम् । गोष्ठ्याः संचालनं डा० प्रेमलताशर्मा कृतवती । गोष्ठ्याः साफल्यार्थं डा० श्रीमती राजम् महोदया अपेक्षितं साहाय्यं दत्तवती ।

२. महाराज उदितनारायणसिंह मानसप्रचार निधिः

अस्य न्यासस्य तत्त्वावधाने वैशाखमासे शुक्लपक्षे प्रतिपत्तिथिमारभ्य नवमी तिथि यावत् पूर्ववद् रामचरितमानस्य नवाह्नपारायणं चक्रियानगरस्थिते

सरस्वतीमन्दिरे संपन्नम् । पारायणं मन्दिरस्य पूजकेन कृतम् । प्रवचनं तु श्रीशिवनारायणव्यासमहोदयेन, रामप्रसादअवस्थीमहोदयेन, सन्तकुमारमहोदयेन तथा श्रीवैष्णव महोदयेन कृतम् । प्रवचनानि कालीमन्दिरे संपन्नानि । न्यासस्याध्यक्षास्तत्रभवन्तः काशिनरेशा महाराजा डा० विभूतिनारायणसिंह महोदया प्रतिदिनं नवाह्नपारायणे उपस्थिता आसन् । पारायणसमाप्तौ ब्राह्मणेभ्यः भोजनं दक्षिणाश्च प्रदत्ताः ।

३. महाराज काशिनरेश धर्मकार्य निधिः

अनेन न्यासेन वर्षं यावद् बहूनि धार्मिकाणि कृत्यानि संपाद्यन्ते । अनेन न्यासेन त्रयो महाविद्यालया अपि संचाल्यन्ते येषामनुदिनं उन्नतिर्भवति । इमे अधोनिर्दिष्टा महाविद्यालया सन्ति—महाराज वलवन्तसिंह महाविद्यालयः गङ्गापुरस्थः, २. महाराजा मनसाराम विधिमहाविद्यालयः राजातालाब नगर-स्थितः ३. रामनगर दुर्गस्थिता महारानी रामरत्नकुंवरि संस्कृत पाठशाला च ।

मान्धातुश्चरितं पुण्यं श्रुत्वा काशिपतिस्तदा ।
पप्रच्छ तमृषिं भूयः संपूज्य च पुनः पुनः ॥ १ ॥

धन्वन्तरिरुवाच ।

यथा प्रकाशितो योगिन् मानसाख्यः सरोवरः ।
तथा त्वया समुदितं विस्तरेण न संशयः ॥ २ ॥
अधुना श्रोतुमिच्छामि मानसाख्यस्य वर्णनम् ।
तत्तीर्थानां च माहात्म्यं देवर्षिगणपूजितम् ॥ ३ ॥
सरोवरं प्रयास्यामि माहात्म्यं शृणुयाम्यहम् ।
कस्मात् प्रवेशो योगीश निर्गमः कुत्रतः स्मृतः ॥ ४ ॥
के तीर्थागमने तत्र निर्गमे के त्वया स्मृताः ।
अगम्यरूपो हि गिरिर्हिमेनेति मया श्रुतम् ॥ ५ ॥
विलङ्घ्य गिरिराजानं प्राप्यते मानसः कथम् ।
एतद्धि संशयं योगिन् छिन्धि मे नात्र संशयः ॥ ६ ॥

व्यास उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा चिरं ध्यात्वा तदा मुनिः ।
उवाच वचनं श्रेष्ठं पुण्याख्यानसमन्वितम् ॥ ७ ॥

दत्त उवाच ।

शृणु राजन् मया प्रोक्तं धर्मकामार्थदं शुभम् ।
आयुरारोग्यदातारं धनधान्यविवर्द्धनम् ॥ ८ ॥
आख्यानं गिरिराजस्य देवतैरपि पूजितम् ।
हिमस्य गुणसंयुक्तं पुण्यमूलं तपोनिधिम् ॥ ९ ॥

१. -b) ने₁ तथा (→तदा). ४. -a) ने₁ सरोवरजलस्यापि, ने₂ सरोवरं प्रजास्यामि. ५. -b) ने₂ नो (→के).

९. -a) ने₁ आख्यान-(→आख्यानं). -d) ने₃ °मूल-(→°मूलं).

यथोक्तं हि त्वया राजस्तत्तथैव न संशयः ।
 अगम्यरूपो हि गिरिर्वत्तते नृपसत्तम ॥ १० ॥
 तथापि मानुषाणां वै धर्ममार्गरतात्मनाम् ।
 कैलासमपि दुर्गम्यो गम्यरूपो हि विद्यते ॥ ११ ॥
 सन्ति सर्वे महाराज दुर्विलङ्घ्या हि पर्वताः ।
 हिमाद्रिस्तु स्वभावेन दुर्विलङ्घ्यो न संशयः ॥ १२ ॥
 तथापि कथयिष्यामि तस्य मार्गं न संशयः ।
 यं प्राप्य मृगकीटाद्या व्रजन्ति शिवमन्दिरम् ॥ १३ ॥
 अस्त्युत्तरपथे राजन् हिमाद्रिः पर्वतोत्तमः ।
 तस्य पादतले रम्यो नाम्ना कूर्माचलो गिरिः ॥ १४ ॥
 तीर्थैर्बहुभिः]संयुक्तो मृगपक्षिभिः सेवितः ।
 गन्तव्यं तत्र राजर्षे यत्र कूर्माचलो गिरिः ॥ १५ ॥
 मयूरैः सेवितपदस्तथान्यैः पक्षिराजितः ।
 गण्डकीलोहसरितोर्मध्ये स्नात्वा महेश्वरम् ॥ १६ ॥
 संपूज्य नृपशादूर्लस्तथान्यान् देवतागणान् ।
 ततस्तु सरयूतीरे दृष्ट्वा तत्र शिलां शुभाम् ॥ १७ ॥
 स्नात्वा तत्र महाराज हंसतीर्थजले शुभे ।
 ततः परं महाभाग सुपुण्यं दारुपर्वतम् ॥ १८ ॥
 गत्वा संपूज्य लोकेशं जम्बुकाख्यं महेश्वरम् ।
 ततः परं महाराज पातालभुवनेश्वरम् ॥ १९ ॥
 गत्वा संपूज्य विधिना समुपोष्य दिनत्रयम् ।
 ततः परं महाराज रामगङ्गासरिज्जले ॥ २० ॥
 स्नात्वा संपूज्य वालीशं तथैव शिवकिङ्करान् ।
 ततः परं महाभाग पावनाख्यं गिरिं व्रजेत् ॥ २१ ॥
 संपूज्य पावनं देवं पताकाख्यं गिरिं व्रजेत् ।
 पताकेशं हरं तत्र संपूज्य विधिपूर्वकम् ॥ २२ ॥
 ततोसितासितासङ्गे कालीशाख्यं महेश्वरम् ।
 गत्वा संपूज्य विधिवच्चतुर्दंष्ट्रगिरिं व्रजेत् ॥ २३ ॥

१०. -d) ते₁ °सत्तमः (→°सत्तम). ११. -c) ने₃ -बहु- (→-मपि); १३. -a) न_{2,3} तथापि त्वां कथयिष्यामि. १७. -c) ने₂ °तीरं (→°तीरे). -d) ने₂ शुभं (→शुभां). १८. cd- १९. ने₁. ab ⊙. १९. -d) ने₁ °श्वरः (→°श्वरम्).

संभाव्य गिरिदंष्ट्रांस्तान् पुण्या(?)न् हिमालयोद्भवान् ।
ततो धर्माश्रयं पुण्यं दृष्ट्वा राजर्षिसत्तम ॥ २४ ॥
धर्मादीन् लोकपालान् वै दृष्ट्वा धर्मपदं शुभम् ।
धर्मद्वारं तु निष्क्रम्य ततो व्यासाश्रमं व्रजेत् ॥ २५ ॥
कृष्णद्वैपायनं व्यासं संपूज्य विधिपूर्वकम् ।
येनेदं परमं पुण्यं स्कन्दोत्पत्तिसमन्वितम् ॥ २६ ॥
स्कान्दं शिवकथायुक्तं शतसाहस्रिकं शुभम् ।
खण्डाख्यानसमायुक्तं रचितं जनमेजय ॥ २७ ॥
पूजयित्वा गुरुं व्यासं श्यामामूले तपोन्वितम् ।
आचारहीनापि जना तत्रस्था नृपसत्तम ॥ २८ ॥
ते ज्ञेया व्याससदृशा ऋषिपूज्या न संशयः ।
यो व्रजेन्नृपशार्दूल पुण्यं व्यासाश्रमात्परम् ॥ २९ ॥
स व्याससदृशो ज्ञेयो हीनोऽप्याचारलक्षणैः ।
आचारकरणं राजन् यावद्व्यासाश्रमं शुभम् ।
प्रोक्तं तावद् वसिष्ठाद्यैः ऋषिभिः सनकादिभिः ॥ ३० ॥
त्याज्यमाचारकरणं गत्वा व्यासाश्रमात्परे ।
जातोऽस्मि देवसदृश इति ब्रूयान्न संशयः ॥ ३१ ॥
ततः परं महाभाग कैरलाख्यगिरिं व्रजेत् ।
संपूज्य कैरलादेवीं पुलोमानं गिरिं व्रजेत् ॥ ३२ ॥
पुलोमेशं हरं तत्र पुलोमासरमध्यगम् ।
संपूज्य नृपशार्दूल तारकाख्यं गिरिं व्रजेत् ॥ ३३ ॥
तारिण्या [:] शारदायाश्च सङ्गमे नृपसत्तम ।
स्नात्वा संपूज्य देवेशं तारकेशं महेश्वरम् ।
पुण्या सिद्धगणानां वै गुहासुबहुला प्रभो ॥ ३४ ॥

२४. -c) ने३ °श्रमं (→°श्रयं) २५. -b) ने२ धर्म (→धर्म-). -c) ने१
निष्क्रम्य (→निष्क्रम्य).- २७. -a) ने२.३ स्कंदं (→स्कान्दं). २८. -b) ने३
°मूले (→°मूले) -c) ने२.३ अपि जाताचारहीना (ने३ °नश्). -d) ने१ °सत्तमे
(→°सत्तम). ३०. cf-३१ d) ने१. ☉; ३०. -f) ने२ सत्यकारिभिः
(→सनकादिभिः). ३२. -c) ने२ केरया देवी, ने३ केरजां देवीं (→कैरला देवीं)
३३. -b) ने२ °मध्यमं (→°मध्यगम्). ३४. -a) ने३ तारिण्या (→तारिण्या)

दृष्ट्वा संभाव्य सिद्धान् तान् तथान्यान् देवतागणान् ।
 ततः परं महाराज सीमामायतनीं ब्रजेत् ॥ ३५ ॥
 मुण्डनं चोपवासं च कृत्वा तत्र प्रयत्नतः ।
 तथा महामहानां च ततो गौरिगिरिं ब्रजेत् ॥ ३६ ॥
 गौर्याः सुगह्वरं पुण्यं दृष्ट्वा संपूज्य पार्वतीम् ।
 दृष्ट्वा गौरिगिरिं प्राप्तमात्मगोत्रसमुद्भवम् ॥ ३७ ॥
 वदन्ति पितरः सर्वे वैकुण्ठं प्राप्नुमो वयम् ।
 यदि स्नाति कुले जातो मदीयेति वदन्ति हि ॥ ३८ ॥
 ब्रजामस्तीहि वैकुण्ठं पुण्ये मानसरोवरे ।
 परस्परमथागत्य वदन्ति पितरः शुभम् ॥ ३९ ॥
 ब्रजामश्चाद्य वैकुण्ठं विमानमधिरुह्य वै ।
 सुहृत्सम्बन्धिभिः सार्द्धं यमालयगतैरपि ॥ ४० ॥
 कुलजस्नानपूता वै तर्पिताः कुलजेन हि ।
 प्राप्स्यामो देवभवनं देवेन्द्रं प्रति मोदितम् ॥ ४१ ॥
 श्राद्धं कृत्वा च राजर्षे सुपुण्ये गौरिगह्वरे ।
 तर्पयित्वा पितॄन् सर्वान् मृतान् सम्बन्धिबान्धवान् ॥ ४२ ॥
 ततो गौरिगिरिं पुण्यं विलङ्घ्य नृपसत्तम ।
 ब्रजेत् सरोवरं पुण्यं राजहंसैः सुसेवितम् ॥ ४३ ॥
 स्नात्वा तत्र यथान्यायमुपोष्य च दिनत्रयम् ।
 दृष्ट्वा देवं हंसमयं शंकरं नृपसत्तम ॥ ४४ ॥
 ततस्तु तर्प्येत् सर्वान् पितॄन् स्वान् मानवोत्तम ।
 अपुत्रान् गोत्रजान् सर्वान् तर्प्येत् सुसमाहितः ॥ ४५ ॥
 आब्रह्मभुवनाल्लोकाद् देवर्षिपितृमानवाः ।
 तृप्यन्ति पितरः सर्वे तर्पिता मानसे जले ॥ ४६ ॥

३५. -b) ने₁ °यतनी (→°यतनीं). ३६. -a) ने₂ मुड* (→मुण्डनं).
 ३८. b) ने₁ वैकुण्ठ-(→वैकुण्ठ). -c) ने₃ स्वाति, +स्नाति (→स्नाति).
 ३९. -a) ने₁ वैकुण्ठ-(→वैकुण्ठ). ४१. -b) ने₁ वै (→हि). -c) ने_{1.3}
 प्राप्स्याम (→प्राप्स्यामो). -d) ने₃ न्द्र-(°न्द्र) ४२. -c) ने₃ तपयित्वा
 (→तर्पयित्वा) ४४. -d) ने₁ °सत्तम (→°सत्तमं). ४५. -b) ने₁ °त्तामान्
 (→°त्तम).

यस्य कस्यापि नाम्ना वै जलं मानसरोवरे ।
 दत्तं स ब्रह्मभुवनं प्राप्नोति मनुजेश्वर ॥ ४७ ॥
 तावद् यमालये वासो मानुषाणां दुरात्मनाम् ।
 यावन्न मानसक्षेत्रे ददाति कुलजो जलम् ॥ ४८ ॥
 यस्य वै दर्शनाद् राजन् वाजपेयफलं शुभम् ।
 प्राप्नुवन्ति जनाः सर्वे म्लेच्छाश्चाचारवर्जिताः ॥ ४९ ॥
 तर्पिताः पितरस्तत्र किन्न प्राप्स्यन्ति वैष्णवम् ।
 पदं हि नृपशादूर्ध्वं ल मानसे क्षेत्रनायके ॥ ५० ॥
 संतर्प्य च पितॄन् सर्वान् पूजयित्वाऽथ शंकरम् ।
 ततः प्रक्रमणं कार्यं मानसाख्यस्य वै नृप ॥ ५१ ॥
 ततो गङ्गाप्रवाहेषु स्नात्वा चैव पुनः पुनः ।
 विष्णुपादाङ्कितां भूमिं संपूज्य च जनेश्वर ॥ ५२ ॥
 ततो देवप्रयागाख्ये गत्वा संपूज्य शंकरम् ।
 विसृज्य मानसक्षेत्रं संभाव्य च ऋषीस्तथा ॥ ५३ ॥
 कथितं हि महाभाग प्रवेशं मानसः सरे ।
 निर्गमं कथयिष्यामि श्रृणुष्व सुसमाहितः ॥ ५४ ॥
 ततो ब्रजेन्महापुण्यं नाम्ना लङ्कासरं शुभम् ।
 तत्र स्नात्वा महाराज लङ्केशस्थापितं शिवम् ॥ ५५ ॥
 दृष्ट्वा संपूज्य विधिवत् तत्र निष्क्रमणं स्मृतम् ।
 ततस्तु शारदामूले स्नात्वा संपूज्य शंकरम् ॥ ५६ ॥
 उपोष्य च यथान्यायं वरं निष्क्रमणं स्मृतम् ।
 ततः परं महाराज तीर्थं खेचरसंज्ञकम् ॥ ५७ ॥
 गत्वा संभावयन् सर्वान् खेचरान् देवनायकान् ।
 मुण्डनं चोपवासं च कृत्वा तत्रैव भूपते ॥ ५८ ॥

४७. -a) ने₁ नामेन (→नाम्ना वै). -c) ने₂ समब्रह्मभुवं, ने₃ स स ब्रह्मभुवं
 (→स ब्रह्मभुवनं). ४९. -a) ने₃ म्लेच्छाश्चाचारवर्जिताः
 ५०. b) ने₁ ३ प्राप्स्यति (→प्राप्स्यन्ति). -c) ने_{1.3} शार्दूलं (→शार्दूल).
 ५१. -a) ने₁ सर्वा (→सर्वान्). -d) ने₁ प्रभो (→नृप). ५३. -a) ने₃
 °प्रयागाख्यं (→°प्रयागाख्ये). -c) ने_{1.3} विसृज्य (→विसृज्य); ने₂ मानसं (→
 मानस-). ५४. -b) ने_{2.3} परे (→सरे). -c) ने₁ निर्गमे च कथयिष्यामि.
 ५५. -a) ने₂ °पुण्यां (→°पुण्यं). ५६. -b) ने₁ शुभम् (→स्मृतम्).
 ५७. -d) ने_{1.2} तीर्थं (→तीर्थं).

पूजयित्वा यथान्यायं प्रभविष्णुं महेश्वरम् ।
 गत्वा ब्रह्मकलापं वै परं निष्क्रमणं स्मृतम् ॥ ५९ ॥
 ततः छायान्वितं क्षेत्रं गत्वा वै नृपसत्तम ।
 छायाक्षेत्रेश्वरं देवं पूजयित्वा प्रयत्नतः ॥ ६० ॥
 तत्र रामसरं स्नात्वा तथैव ऋणमोचनम् ।
 तथा ब्रह्मसरं स्नात्वा परं निष्क्रमणं स्मृतम् ॥ ६१ ॥
 ततः परं शिवयुतं खलमुक्तिकरं शुभम् ।
 गत्वाऽथ नृपशार्दूलं परं निष्क्रमणं स्मृतम् ॥ ६२ ॥
 ततो नन्दागिरिं पुण्यं स्नात्वा नन्दासरं शुभम् ।
 गत्वा सन्तर्प्य ये देवान् पितृंश्चापि प्रयत्नतः ॥ ६३ ॥
 ततो व्रजेन् महाराज वैद्यनाथं महेश्वरम् ।
 दृष्ट्वाऽथ मालिकां देवीं वरदां लोकपूजिताम् ॥ ६४ ॥
 वृद्धं गङ्गाजले पुण्ये स्नात्वा संपूज्य मालिकाम् ।
 संपूज्य वैद्यनाथेशं परं निष्क्रमणं स्मृतम् ॥ ६५ ॥
 ततो ज्वालामयं तीर्थं वह्निज्वालासमन्वितम् ।
 गत्वाऽथ नृपशार्दूलं स्नात्वा रुद्रवतीजले ॥ ६६ ॥
 पूजयेच्चानलं देवं विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 तत्र पद्मावतीं पुण्यां स्नात्वा निःक्रमणं स्मृतम् ॥ ६७ ॥
 कथितं हि महाराज परं निर्गमनं यथा ।
 एवं वै कुरुते यस्तु शृणु तस्यापि सत्फलम् ॥ ६८ ॥
 अश्वमेधसहस्रेभ्यस्तस्य पुण्यं शताधिकम् ।
 सहस्रगुणितं तस्य काशीवासान्न संशयः ॥ ६९ ॥
 एकतः सर्वतीर्थानि दानानि विधिनानि च ।
 एकतो मानसक्षेत्रं सर्वक्षेत्रोत्तमोत्तमम् ॥ ७० ॥
 सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं काशीवासेऽपि यत्फलम् ।
 तस्मात् सहस्रगुणितं फलमाप्नोति दर्शनात् ॥ ७१ ॥
 सहस्रगुणितं पुण्यं वाजपेयान्नरेश्वर ।
 दर्शनात्फलमाप्नोति मानसाख्यस्य वै तथा ॥ ७२ ॥

५९. ने२. cd ○.

६३. -a) ने२ °गिरि (→°गिरि). ६५. -a) ने३ वृद्ध (→वृद्धं).

६६. -d) ने१ रुद्रावती (→रुद्रवती) ६७. -d) ने१ संक्रमणं (→निःक्रमणं).

७०. -c) ने२.३ मानसं तीर्थं (→मानसक्षेत्रं). -d) ने२ °तीर्थो (→°क्षेत्रो°).

अश्वमेधाल्लक्षणं मानसाख्यस्य दर्शनात् ।
 फलमाप्नोति राजर्षे सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ७३ ॥
 शतवर्षसहस्राणि काशीवाससमं फलम् ।
 दर्शान् मानसाख्यस्य प्राप्नुवन्ति जना भुवि ॥ ७४ ॥
 तत्र गत्वा महाराज देहेनानेन चारुणा ।
 ब्रजिष्यसि विष्णुगृहं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ७५ ॥
 तेन मार्गेण राजानो मरुत्प्रभृतयोऽपरे ।
 गता स्वेनैव देहेन वैकुण्ठं भुवनं प्रति ॥ ७६ ॥
 तीर्थख्यानसमायुक्तं मानसाख्यायनं शुभम् ।
 यः पठेत् प्रातरुत्थाय शृणुयाद्वा समाहितः ।
 संप्राप्य ब्रह्मभवनं देववन्मोदते प्रभो ॥ ७७ ॥

॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे मानसयात्राप्रवेशनिर्गमं
 नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

व्यास उवाच ।

इति श्रुत्वा स राजर्षिर्मागं तीर्थसमन्वितम् ।
प्रवेशं निर्गमं चैव श्रुत्वा दत्तमथाब्रवीत् ॥ १ ॥

धन्वन्तरिरुवाच ।

प्रवेशं निर्गमं चैव श्रुतं योगीन्द्रसत्तम ।
पुनर्मानसमाहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २ ॥

दत्त उवाच ।

साधु साधु महाराज त्वया पृष्टं हि शोभनम् ।
तदहं कथयिष्यामि श्रृणुष्व सुसमाहितः ॥ ३ ॥
मानसाख्यसमं तीर्थं त्रैलोक्यां न मयेक्षितम् ।
यत्र स्नानेन राजर्षे विष्णोः सायुज्यमश्नुते ॥ ४ ॥
स्पर्शनाच्छंकरपदं पानाद् ब्रह्मपदं शुभम् ।
प्राप्यते राजशादूर्ल मानसेयजलस्य च ॥ ५ ॥
पूजनाच्छर्वलिङ्गस्य स्वर्णहंससमयस्य च ।
प्राप्येन्द्रपदवीं राजन् मोदते देववद् दिवि ॥ ६ ॥
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शुकानामपि संवादं हंसस्य च महामते ॥ ७ ॥
पुरा कृतयुगस्यादौ काम्पिल्ये नगरोत्तमे ।
बभूवुर्नृपशादूर्ल शुका वै नीडवासिनः ॥ ८ ॥
चैत्रको नाम राजर्षे शुकाध्यक्षो बभूव ह ।
नीतिज्ञस्तपशास्त्राणां पक्षिणां हितकारकारकः ॥ ९ ॥

१. -b) ने३ मार्गं (→मार्गं). -c) ने२ प्रवेशं (→प्रवेशं). २. -a) ने२ वापि, ने३ चापि (→चैव). ४. -a) ने३ °साख्यं (→°साख्य). -b) ने१.२ त्रैलोक्यान्न (→त्रैलोक्यां न). ५. -d) ने१ मा* सेय° (→मानसेय°). ७. -c) ने२ सुक° (→शुका°). ९. -c) ने२ °शास्त्राणि (→°शास्त्राणां).

बभूवुस्तत्सुता राजन् दुर्विनीताः कुलाधमाः ।
 पक्षिणां चाहिते युक्ताः पितुर्वलविनाशकाः ॥ १० ॥
 शौनको वलकश्चापि हेमशृङ्गो ह्यस्तथा ।
 बभूवुस्ते दुराचारा निजस्वसृपरायणाः ॥ ११ ॥
 कामदग्धेन मनसा रेमिरे नीडवासिनः ।
 ततः कालेन महता पिता तेषां नरेश्वर ॥ १२ ॥
 पञ्चत्वमाप दुःखेन पुत्राणां कामचारिणाम् ।
 पितृदध्वर्दैहिकं राजन् कृत्वा कामपरायणाः ॥ १३ ॥
 वने वने स्वस्वस्त्रा वै सह च क्रीडिरे हि ते ।
 एकदा ते दुराचारा व्याधेन सह वै नृप ॥ १४ ॥
 विचर्कुर्मिलनं सर्वे पक्षिनाशाय चञ्चलाः ।
 मिलित्वा तं महाव्याधमूचुस्ते पापकारिणः ॥ १५ ॥
 त्वमस्मभ्यं महाव्याध दद शालीन् यथोचितान् ।
 तुभ्यं पक्षिगणान् सर्वान् दास्यामो नात्र संशयः ॥ १६ ॥
 व्याधस्तद्वचनाद् राजन् दत्त्वा शालीन् बुभुक्षितान् ।
 शुकान् दुर्वृत्तिसञ्जातान् तानात्महितकारकान् ॥ १७ ॥
 ततस्तेऽपि पक्षिगणान् प्रतार्य नृपसत्तम ।
 ददुर्व्याधाय मूढाय कुलान्तकारकाय च ॥ १८ ॥
 निक्षिप्य व्याधस्तान् सर्वाञ्जाले नीत्वा गृहं ययौ ।
 शब्दस्वासादिरहितान् कृपणान् नृपसत्तम ॥ १९ ॥
 भुक्त्वा धान्यान् समादाय पुनस्तेषां गृहं ययौ ।
 तेऽपि सर्वान् पक्षिगणान् प्रतार्य नृपसत्तम ॥ २० ॥
 ऊचुः प्रीतिमतीं वाणीं मन्त्रयित्वा स्वकान् स्वकान् ।
 व्याधोऽस्माकं गृहागत्य जालमाक्षिपति ध्रुवम् ॥ २१ ॥
 छेदिष्यामायतं जालं भवद्भ्रूयो यदि रोचते ।
 भवद्भिस्तत्र गन्तव्यमग्रे वै यदि रोचते ।
 वयं तत्रागमिष्यामः पाशच्छेदादनन्तरम् ॥ २३ ॥

दत्त उवाच ।

इति तेषां तथ्यमतं ज्ञात्वा ते पक्षिसत्तमाः ।
 जालं प्रति महाराज आजग्मुस्ते प्रतारिताः ॥ २४ ॥

१९. cd ने३. ०. २४. -b). ने३ °हत्तमाः (→°सत्तमा).

जालछेदे प्रसक्तास्ते न शेकुजलछेदनम् ।
 स्थगितास्तत्र ते सर्वे जाले निपतिताभवन् ॥ २५ ॥
 अथ तान् पतितान् ज्ञात्वा नीत्वा व्याधो गृहं ययौ ।
 तेषां मांसेन राजर्षे कुटुम्बं स्वमतर्पयत् ॥ २६ ॥
 अनेनैव विधानेन शुकाः पापपरायणाः ॥
 हत्वा पक्षिगणान् सर्वान् ददुर्व्याधाय वै नृप ॥ २७ ॥
 अथ कालेन राजर्षे नष्टान्यासन् कुलानि वै ।
 पक्षिणां सारसादीनां तथा हंसादिनामपि ॥ २८ ॥
 पक्षिहीनं वनं ज्ञात्वा व्याधस्तान् नृपसत्तम ।
 न ददौ पुण्यभोग्यानि धान्यानि त्रिविधानि च ॥ २९ ॥
 ततस्ते व्याधमार्गं वै ददृशुः शोककातराः ।
 क्षुत्क्षामा म्लानवदनाः कुलहीनाभवन् नृप ॥ ३० ॥
 गन्तुं ग्रामान्तरं राजन् न शक्तात्मकुलं विना ।
 दुर्द्धरा मानुषैः सर्वैश्चिन्तामापुर्दुरत्ययाम् ॥ ३१ ॥
 कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहं च पातकम् ।
 ततोऽस्माभिः कृतं बन्धुः शुकास्ते नृपसत्तम ॥ ३२ ॥
 एवं विलिप्यमानास्ते क्षुधया नृपसत्तम ।
 त्यक्त्वा नीडं सुरचितं ययुर्ग्रामान्तरं शुभम् ॥ ३३ ॥
 न प्रापुर्भोजनं तत्र क्षुत्क्षामा नृपसत्तम ।
 तस्मात् सरं शीतजलं ययुस्ते चैत्रकमुताः ॥ ३४ ॥
 हन्म्येतानि सञ्चिन्त्य व्याधस्तदनु वै नृप ।
 जगाम जालं नीत्वा वै तत्रैव सरसान्तरे ॥ ३५ ॥
 शुकापि राजशादूर्लसरे हंसं तपस्विनम् ।
 ददृशुर्ध्यायमानं तं वृद्धं पक्ष्यविर्वजितम् ॥ ३६ ॥
 ध्यायन्तं मानसं पुण्यं तपोनिश्चलचेतसम् ।
 पूजितं गणगन्धर्वैर्हिंसापापादिर्वजितम् ॥ ३७ ॥

२५. -a) ने१ जालछेदेऽवमक्तास्ते. -d) ने१ स्थगिताम् (→स्थगितास्).

२८. -c) ने२ तस्सा° (→सरसा°). -c) ने३ सरसादीनां (→सारसादीनां).

३३. -a) ने१ विलिप्य° (→विलिप्य°). ३४. -d) ने१ ययुस्ते चैत्रकांगजाः.

३५. -d) ने१.३ सरसांवरे (→सरसान्तरे). ३६. -d) ने१ वृद्धं पक्ष्यविर्वजितम्.

३७. -a) ने२ ध्यायन्ते (→ध्यायन्तं).

तं दृष्ट्वाऽऽशु शुकाः सर्वे क्षुधाखेदादिर्वजिताः ।
 बभूवुर्नृपशाद्दलं चत्वारो भगिनीसुताः ॥ ३८ ॥
 ततस्तं पूजयामासुर्हंसं ते शुकनायकाः ।
 ध्यानमार्गरतं शुद्धं देहवन्तं हरिं यथा ॥ ३९ ॥
 पप्रच्छुस्ते सुखासीनं स्मृत्वा पापान्यनेकशः ।
 स्वस्वसृगमनाद्यानि जन्मान्तरकृतानि च ॥ ४० ॥

शुका ऊचुः ।

पृच्छामि हंसं त्वां बुद्धं ध्यायन्तं लोकपूजितम् ।
 स्वपुण्यैः पुण्यदेहं वै देवगन्धर्वपूजितम् ॥ ४१ ॥
 द्विजराज शृणुष्व त्वं शुकानां पातकं महत् ।
 अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानमार्गविरोधिनाम् ॥ ४२ ॥
 दृष्ट्वा त्वद्दर्शनं पुण्यं स्मृतमस्माभिः पातकम् ।
 ऐहिकं प्राक्तनं चापि दुःखदं चान्यजन्मसु ॥ ४३ ॥
 मानुषाणां दुःकृतिनां पातकानां क्षयं कथम् ।
 कुलद्वेषकराणां च जायते हंसनायक ॥ ४४ ॥

दत्त उवाच ।

तेषां हि तन्मतं ज्ञात्वा शुकानां नृपसत्तम ।
 उवाच वचनं हंसो वाचा चामृतपूर्वया ॥ ४५ ॥

हंस उवाच ।

सन्ति पापान्यनेकानि मानेषु शुकसत्तमाः ।
 तेषां जन्मान्तरे भोगो जायते नात्र संशयः ॥ ४६ ॥
 जन्मान्तरकृतानां हि भोगश्चात्रैव भुज्यते ।
 जन्मन्यस्मिन् कृतं पुण्यं भुज्यते चान्यजन्मनि ॥ ४७ ॥
 अत्रैवोशनसा गीतं शृण्वतां पक्षिसत्तमाः ।
 जीर्यन्ति जीर्यन्तः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यन्तः ॥ ४८ ॥
 चक्षुः श्रोत्राणि जीर्यन्ते तृष्णैका तरुणायते ।
 कुर्वन्ति तृष्णया पापं मानवा मानवाधमाः ॥ ४९ ॥

३८. -a) ने३ दृष्ट्वा तु (→दृष्ट्वाशु); ४१. -a) ने३ शुद्धं (→बुद्धं). ४३.
 -c) ने१.३ ऐहिकं (→ऐहिकं). ४४. -c) ने२ वा (→च). ४५. -c)
 ने२ व* नं (→वचनं).

तृष्णया मातृगमनं तृष्णया कलहं स्मृतम् ।
 द्वन्द्वादिकरणं सर्वं तृष्णया एव भूयते ॥ ५० ॥
 चक्षुर्मगिं प्राणमुखं श्रोत्रास्तु मार्गगामिनः ।
 तृष्णा चौरा समुत्पन्ना मानुषाणां दुरात्मनाम् ॥ ५१ ॥
 भुञ्जन्ति पञ्चभूतानि तत्साक्षी मानवः स्मृतः ।
 ततः सर्वं कर्मफलं जन्मान्ते पापकारिभिः ॥ ५२ ॥
 भुज्यते नात्र सन्देहो जन्मान्तरशतोद्भवम् ।
 मनसा शाम्यते तृष्णा श्रोत्रैश्चक्षुः प्रशाम्यते ॥ ५३ ॥
 मनो बुध्या प्रशाम्येत देहश्रेयेप्सिभिर्न्नरैः ।
 तस्मात्तृष्णा परित्याज्या भवद्भिःशुकसत्तमाः ॥ ५४ ॥
 यक्तृष्णा द्वन्द्वहीनाः प्राप्स्यस्थ परमां गतिम् ।
 कानि पापानि भवतामिह जन्मकृतानि वै ।
 कानि जन्मान्तरीयानि कथ्यतां शुकसत्तमाः ॥ ५५ ॥

शुका ऊचुः ।

शृणुष्व त्वं महाभाग वाणीमस्माभिरिरिताम् ।
 कथ्यमानां विचित्रार्थां त्वद्दर्शनसमुद्भवाम् ॥ ५६ ॥
 वयं पापोद्भवाः पापाः पापवृत्तिपरायणाः ।
 पापेनाऽपि विलिप्ताङ्गाः कथं जानीमहे वयम् ॥ ५७ ॥
 त्वद्दर्शनमिह प्राप्य जानीमः स्वं पुरातनम् ।
 पातकं पापदेहा वै जन्मान्तरकृतं द्विज ॥ ५८ ॥
 शृणुष्व पक्षिणां श्रेष्ठ देशे तैलङ्गसंज्ञके ।
 भारद्वाजकुलोत्पन्ना जाता स्म ब्राह्मणा वयम् ॥ ५९ ॥
 सप्तमे जन्मनि पुरा शुकनाम्नो द्विजस्य च ।
 सुता नीतिरताः शुद्धा वेदस्वाध्यायकारकाः ॥ ६० ॥

५०. -d) ने१ भुज्यते (→भूयते). ५१. -a) ने१.२ °सुखं (→°मुखं). -d)
 ने२.३ मनुष्याणां (→मानुषाणां). ५२. -a) ने३ प्राणि°, +पंच° (→पञ्च°).
 -b) ने२ साक्षि (→साक्षी). ५३. -d) ने१ श्रोत्रश् (→श्रोत्रैश्).
 ५६. -a) ने२ °भागा (→°भाग). ५७. -a) ने२ पापः, ने३ प्रायः
 (→पापाः). ५८. -b) ने१ जानामः (→जानीमः); ने२ स्व (→स्वं). ५९.
 -b) ने१.३ तैलिंग° (→तैलङ्ग°). -d) ने२ ब्राह्मणा (→ब्राह्मणा). ६०.
 -a) ने३ पुण्या (→पुरा).

द्विजवृत्तिरताः शान्ता जाताः स्म द्विजसत्तम ।
 कालेनापि पिताऽस्माकं दैवात् पञ्चत्वताङ्गतः ॥ ६१ ॥
 ततोऽस्माभिर्द्विजश्रेष्ठ पितुः सद्गतिकारकम् ।
 कर्म समाप्य दाराणां कृतं पाणिग्रहं शुभम् ॥ ६२ ॥
 कृतदारा वयं सर्वे जाता स्म धनिनां वराः ।
 धनैर्बहुविधैर्हंस धर्मकामार्थनाशकाः ॥ ६३ ॥
 द्विजानां भागहर्तारो लोलुपाः स्त्रीजनेष्वपि ।
 मानिनोऽपि वयं सर्वे बभूवुर्द्विजसत्तम ॥ ६४ ॥
 ततः कालेन महता द्विजानां पश्यतां द्विज ।
 विहृत्य चरभागं वै ब्राह्मणस्य तपस्विनः ॥ ६५ ॥
 सह शूद्रैर्बुभुजिरे मोहिता बहुलैर्धनैः ।
 ततश्चुकोप स ऋषिर्दृष्ट्वा चोपहृतश्चरम् ।
 सशापास्मान् स शूद्रान् वै पापिष्ठांश्चरलोलुपान् ॥ ६६ ॥
 ऋषिरुवाच ।

यस्माद्युस्माभिः पापिष्ठैश्चरभागहतो हि मे ।
 तस्माच्छापं मदीयं वै गृह्णीतां शूद्रकैः सह ॥ ६७ ॥
 यच्छूद्रैः सह युस्माभिर्भुक्तं मे वै चरुत्तमः ।
 तस्माद्ययं काक्योनौ भव जन्मसु पञ्चसु ॥ ६८ ॥
 शुका ऊचुः ।

तदस्माभिर्महाभाग श्रुत्वा शापमृषेः कटुम् ।
 प्रार्थितो ब्राह्मणः कश्चिच्छापनाशाय भो द्विज ॥ ६९ ॥
 सोवाचास्मान् महाभाग जन्मनि सप्तमे हि वै ।
 जनयित्वा निजं देहं शुकगेहे सुशोभने ॥ ७० ॥
 शूद्रोऽपि व्याधस्य गृहे भविष्यति न संशयः ।
 शूद्रिका भगिनी भूत्वा युस्माकं नायिका भवेत् ॥ ७१ ॥

६१. -a) ने₁ °रतां (→°रताः). -b) ने₂ °रुत्तमः (→°सत्तमः). ६२. -d) ने₂ कृत- (→कृतं). ६४. -b) ने₂ °जन° (→°जने°). ६५. -b) ने_{1,3} पश्यता (→पश्यतां). ६६. -a) ने_{1,2} बुभुजुतुर् (→बुभुजिरे). -d) ने₂ °लोलुपम् (→°लोलुपान्). ६७. -d) ने₃ गृह्णीयु (→गृह्णीतां). ६८. -b) ने₁ भुक्तं (→भुक्तां); ने₃ भुक्तं मे च हरुत्तमः -d) ने_{2,3} भवत (ने₃ °तः जन्म पञ्चसु. ६९. -b) ने₂-यमृषये (→शापमृषेः). ७१. -a) ने₂ व्याध* (→व्याधस्य). -c) ने₂ भागिनी (→भगिनी). -d) ने₁ नायिका (→नायिका).

व्याधस्य च शुकानां च प्रीतिस्तत्र भविष्यति ।
 ततो हंसात्मुक्तिपथं प्रापयिष्यथ वै द्विजाः ॥ ७२ ॥
 ततस्तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिशापाद् द्विजोत्तम ।
 त्यक्त्वा कलेवरं सर्वे काकयोनौ वभूव तु ॥ ७३ ॥
 पञ्चजन्मसु काकानां गृहेषु पक्षिनायक ।
 भूत्वा शुकस्य गेहे वै जाताः स्मो नात्र संशयः ॥ ७४ ॥
 सांप्रतं चापि पक्षीश पापादस्माभिः पातकम् ।
 कृतं स्वशुकग्राहं वै तथा गोत्रवधं महत् ॥ ७५ ॥
 कृत्वा व्याधेन मैत्रीं वै स्तोकेनैव च कारणात् ।
 कुलक्षयं दोषकरं कृतमस्माभिः साम्प्रतम् ॥ ७६ ॥
 एतस्य पातकस्यापि नास्त्यन्तं द्विजसत्तम ।
 तव संदर्शनाद् हंस स्मृतं प्राक्चरितं महत् ॥ ७७ ॥
 कस्मात् पुण्यतमस्त्वं वै जातोऽसि द्विजसत्तम ।
 किमिह ध्यायसि हृदा तत् त्वं कथय सुव्रत ।
 केनास्माकं पापनाशो जायते तद्वदस्व वै ॥ ७८ ॥

हंस उवाच ।

सोऽहं मानसपुण्येन पूतोऽस्मि शुकसत्तमाः ।
 तमहं वाचयिष्यामि मानसं ब्रह्मनिर्मितम् ॥ ७९ ॥
 तत्र मे मज्जनं पुण्यं वर्त्तते नात्र संशयः ।
 तस्य ध्यानेनाहं पूज्यो देवतानां शुभात्मनाम् ॥ ८० ॥
 गन्धर्वाणां द्विजानां च पूज्योऽस्मि नात्र संशयः ।
 अजरामरतां वापि तस्य ध्यानेन वै खगाः ॥ ८१ ॥
 प्राप्तवानस्मि रूपेण चामुना कायशोभिना ।
 अन्तेऽप्यहं गमिष्यामि देहेनानेन वै खगाः ॥ ८२ ॥
 सुपुण्यं ब्रह्मभुवनं देवर्षिगणसेवितम् ।
 तस्माद्यूयं महाभागा मानसाख्यं सरोवरम् ॥ ८३ ॥

७३. -b) ने२.३ °शापं (→°शापाद्). -d) ने१ ह (→तु). ७५. -c)
 ने१ सुकपाहं (→सुकग्राहं). ७६. -a) ने१ मैत्री (→मैत्रीं). ७७. -b)
 ने२ नाल्पं तं (→नास्त्यतं). ८१. -c) ने२ अजरामरतां वापि. ८२. -c)
 ने२ अन्ये° (→अन्ते°); ने१ गमिष्यामि (→गमिष्यामि). ८३. -a) ने२ °भुवनं
 (→°भुवनं).

पश्यन्तां शिवलिङ्गेन देवपूज्येन वै सह ।
 तेन वै ब्रह्मभुवर्तं देवर्षिगणसेवितम् ॥ ८४ ॥
 प्राप्स्यथ कामयानं वै अधिरुह्य न संशयः ।
 सांप्रतं योगिगम्यो वै वर्तते मानसः सरः ॥ ८५ ॥
 वसन्ते प्रथमे मासि गम्यतां यदि रोचते ।
 तत्र गत्वा महाभागा यूयं ब्रह्मपदं शुभम् ॥ ८६ ॥
 गमिष्यथ न सन्देहः स्वस्वस्त्रा चानया सह ।
 ब्रह्महत्यादियुक्तोऽपि गोवधादपि वै खगाः ॥ ८७ ॥
 प्राप्स्यते ब्रह्मभवनं देवदानवपूजितम् ।
 किमनेनापि पापेन शापभारेण वै द्विजाः ॥ ८८ ॥
 भीतिप्राप्ताप्ययं त्यज्य गम्यतां मानसे सरे ।
 वर्वति मानसक्षेत्रे पातकानां भयं कुतः ॥ ८९ ॥
 योन्यन्तरभयं वापि नास्ति नास्तीह वै खगाः ।
 मातुः सङ्गमनाद्वापि स्वसुः सङ्गात् तथैव हि ॥ ९० ॥
 शुद्धयन्ति मानसक्षेत्रे तथ्यं वै कथितं मया ।
 तस्माद् यूयं महाभागा मानसाख्यं सरोवरम् ॥ ९१ ॥
 गत्वा पापसमूहं वै क्षाल्यतां नात्र संशयः ।
 किन्तु यूयं महाभागा स्थिता वैव ममाश्रमे ॥ ९२ ॥
 सोऽहं प्रातः समुत्थाय मज्जामि मानसं सरम् ।
 तत्र स्नात्वाहु(?) देहेन पुनः पुण्याश्रमं प्रति ॥ ९३ ॥
 आगमिष्यामि दिवसे द्वितीये नात्र संशयः ।
 ततो युस्मानिहागत्य स्नापयामि जलैः शुभैः ॥ ९४ ॥
 पक्षलग्नैर्हिमयुतैर्मानसेयैः सुशोभनैः ।
 सांप्रतं भवतां गम्यो नास्ति वै मानसः सरः ॥ ९५ ॥

८४. -b) ने_{1.3} देह° (→देव°). ८५. -a) ने₂ प्राप्स्यथ (→प्राप्स्यथ).

c) ने₃ °गम्या (→°गम्यो). -d) ने₂ मानसाः (→मानसं).

८८. ab-९० ab ने₁. ○. ८८. -b) ने₃ °पूजितः (→°पूजितम्).

९०. -b) ने₁ (→भक्ति ह नास्तीह). -d) ने₃ संगं (→सङ्गात्); ने₃ च

(→हि). ९१. -a) ने₂ °क्षेत्रं (→°क्षेत्रे). ९४. -b) ने₃ तृतीये (→द्वितीये).

योगिगम्यो हि दुःप्राप्यो हिमर्तौ वर्तते सरः ।
 प्राप्तो पश्य सुदुर्द्धर्षा हिमर्तुः खगसत्तमाः ॥
 तस्मान्ममाश्रमे यूर्यं स्थीयध्वमहनि त्रये ॥ ९६ ॥
 दत्त उवाच ।॥

हंसस्य वचनं श्रुत्वा शुका सर्वे नृपोत्तम ।
 तस्थुर्हंसाश्रमे पुण्ये हंसश्रेणिविराज (जि?)ते ॥ ९७ ॥
 हंसोऽपि तान् सामाश्वास्य मानसाख्यं सरोवरम् ।
 जगामाकाशमार्गेण सिद्धकिन्नरशोभिना ॥ ९८ ॥
 तत्र गत्वा स विधिवन् मज्जनं विचकार ह ।
 ध्यात्वा वै स शिवं शान्तं पूजयामास तं नृप ॥ ९९ ॥
 दृष्ट्वा सिद्धगणान् सर्वान् सरोवरजलं शुभम् ।
 नीत्वाऽथ नृपशादूर्ल साजगाम गृहं प्रति ॥ १०० ॥
 तत्रागत्याथ राजर्षे समाहूय शुकोत्तमान् ।
 स्नापयामास विधिवत् पक्षलग्नैर्जलैः शुभैः ॥ १०१ ॥
 स्नापितास्ते शुका राजन् त्यक्त्वा शुककलेवरम् ।
 बभूवुर्देवसदृशा देवदेहाः प्रभावतः ॥ १०२ ॥
 ततस्ते देवलोकाद्वै विमानं देवसेवितम् ।
 समानीतं देवगणैर्ददृशुर्नृपसत्तम ॥ १०३ ॥
 तमारुह्याथ ते सर्वे पुरन्दरगृहं शुभम् ।
 अप्सरोभिश्च संकीर्णं प्रवरैर्नृपसत्तम ॥ १०४ ॥
 तत्र तान् पूजयामासुः पुरन्दरपुरोगमान् ।
 मानसीयैर्जलकणैः स्नातान् वै देवनायकान् ॥ १०५ ॥
 व्याधोऽपि हंसवचनं श्रुत्वा राजर्षिसत्तम ।
 मत्वा च मानसं पुण्यं जगाम दिशमुत्तराम् ॥ १०६ ॥
 दृष्ट्वा च मानसं पुण्यं स्नात्वा पीत्वा मुहुर्मुहुः ।
 जगाम स्वेन देहेन ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ १०७ ॥

९६. -a) ने२ दुर्द्धर्षो (→दुर्द्धर्षो). -f) ने३ त्रीणि (→त्रये).

॥ ने२ दक्ष उवाच.

९९. -b) ने३ च चकार (→विचकार). १०१. -a) ने२ गत्वाथ (→गत्याथ). -d) ने१. शुभः (→शुभैः).

१०२. -b) ने१ शिवं (→शुकं). -१०३. -c) ने१.३ समानीत (→समानीतं). १०५. -b) ने१ पुरंदरगृहं शुभम्.

१०५. b परं ने१ अधिकम्—

अप्सरोभिश्च संकीर्णं प्रवरैर्नृपसत्तमा ।

तत्र तान्पूजयामासुः पुरन्दरपुरोगमान् ॥ (= १०४ cd-१०५ ab)

पदं ब्रह्मर्षिभिः सेव्यं सुरसिद्धनिषेवितम् ।
 विन्दुमात्रेण संस्नाताः पापाः शुककुलाधमाः ॥ १०८ ॥
 प्राप्य माहेन्द्रपदवीं वसन्ति त्रिदशालये ।
 किमु तत्र महाराज स्नातकानां शुभावहम् ॥ १०९ ॥
 माहात्म्यं राजशार्दूल वक्तुं वर्षशतैरपि ।
 न शक्यते देवगणैः सुरज्येष्ठादिभिः प्रभो ॥ ११० ॥
 तत्र स्नात्वा देवदेहा जायन्ते मानवाधमाः ।
 तस्य माहात्म्यकथने देवापि कश्मलं गताः ॥ १११ ॥
 इत्येतत् कथितं राजन् शुकाख्यानं सुशोभनम् ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं सुखसम्पत्तिदायकम् ॥ ११२ ॥
 इदं शुकाख्यानसमन्वितं विभो
 गुणानुवादं सरसो वदन्ति ये ।
 ते वै गृहं देवसुपूजितं हरे-
 विहाय रुद्रादिपदं व्रजन्ति ते ॥ ११३ ॥

॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे शुकाख्यानं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

१०८. -b) ने₂ °सिद्धं (→°सिद्ध-). १११. -a) ने₃ स्नाता (→स्नात्वा).
 -b) ने₂ °धमा (→°धमाः).

दत्त उवाच ।

अथान्यदपि वक्ष्यामि शृणुष्व नृपसत्तम ।
मानसाख्यगुणैर्युक्ता कथिता मुनिना पुरा ॥ १ ॥
इदमेव परं श्रेयो मानुषे मनुजाधिप ।
मानसाख्यकथाप्रदं भाषणं तद् गुणैः सह ॥ २ ॥
मानुषे मनुजव्याघ्राः सारे संसारसागरे ।
मानसाख्यगुणं सारं विद्यते नात्र संशयः ॥ ३ ॥
दुर्लभं मानुषे लोके मानुष्यं नृपसत्तम ।
तत्रापि दुर्लभं मन्ये मानसाख्यस्य दर्शनम् ॥ ४ ॥
यं दृष्ट्वा मानवाः सर्वे पापिष्ठा ब्रह्मघातिनः ।
न मातुर्ज्जठरे वासं पश्यन्ति नृपसत्तम ॥ ५ ॥
इतिहासं वित्रितार्थं शृणुष्व नृपसत्तम ।
माहात्म्यं लक्षणैर्युक्तं सुखदं मुक्तिदायकम् ॥ ६ ॥
पुरा कृतयुगस्यादौ मिथिलायां जनाधिप ।
जनकस्य कुले जातः केतुमान्नाम विश्रुतः ॥ ७ ॥
बभूव राजा मतिमान् भूतानां प्राणकम्पनः ।
स राजा ब्रह्मवृत्तीनां हर्ताऽभून् नृपसत्तम ॥ ८ ॥
वेदमार्गं विलोप्ता च यज्ञवृत्तिविलोपकः ।
सन्नीतिपथगाल्लोकान् त्यक्त्वा मन्त्रज्ञनायकान् ॥ ९ ॥
चौरैः सह महाराज चकार प्रीतिमुत्तमाम् ।
त्यक्त्वा सर्वान् जनपादन् नगरांश्च नृपोत्तम ॥ १० ॥

३. -b) ने₁ सरसे सारसागरे. -c) ने₁ °गुणः (→°गुणं). ४. -b) ने₁ मानुष्यं (→मानुष्यं). ५. -c) ने₁ वास (→वासं). ६. -a) ने₁ इतिहास- (→इतिहासं). ७. -c) ने₁ जात (→जातः). ८. -a) ने₁ पति मा, ने₂ प्रतिमान् (→मतिमान्). ९. -a) ने₁ °विलोप्ता (→°विलोप्ता). १०. -c) ने₁ जान° (→जन°).

चकार स वने वासं विरमन् भिल्लपत्तिभिः ।
 स राजा राजशार्दूल मूषयामास नागरान् ॥ ११ ॥
 दिवा वनान्तरे स्थित्वा रात्रौ चौरसहायवान् ।
 चौरैः सह महाराज ब्राह्मणानां गृहं ततः ॥ १२ ॥
 मूषयामास सकलं नारीजनसमन्वितम् ।
 मुह्यं(ह्यन् ?) जानपदानां स धनानि बहुलानि च ॥ १३ ॥
 निनाय कालं पापात्मा त्यक्त्वा क्षात्रं न संशयः ।
 ततः कालेन महता हृत्वा जानपदं धनम् ॥ १४ ॥
 जहार स्त्रीजनान् राजन् लोकानां स नरेश्वरः ।
 हृतदारधनाः सर्वे लोकास्तेन निराकृताः ॥ १५ ॥
 तत्यजुर्नगरान् देशान् ग्रामानपि नरेश्वर ।
 हृतदारधनाः सर्वे लोकास्तेन निराकृताः ॥ १६ ॥
 ततः कालेन महता स राजा नृपसत्तम ।
 जहार ब्राह्मणीं शुद्धां रूपयौवनशालिनीम् ॥ १७ ॥
 ब्राह्मणीं ह्रीयमाणां तां ददर्श ब्राह्मणस्तदा ।
 सोवाच तं तदा राजन् राजानं पापकारिणम् ॥ १८ ॥
 मा गृहाण महाराज ब्राह्मणीं चारुलक्षणाम् ।
 मम व्रतपरां तन्वीं वचसा चातकोपमाम् ॥ १९ ॥
 इति संभाषमाणं तं ब्राह्मणं ब्राह्मणीपतिम् ।
 उक्त्वा स राजा राजर्षे जहार ब्राह्मणीं शुभाम् ॥ २० ॥
 ततः स ब्राह्मणो राजन् हृतदारोऽभवत्तदा ।
 रुरोद मुस्वरं दीनं कान्तां कान्तेति चाब्रुवन् ॥ २१ ॥
 त्यजस्व ब्राह्मणीं पूतां मा गृहाणेति चाब्रुवन् ।
 पपात पादमूले वै राज्ञस्तस्य दुरात्मनः ॥ २२ ॥

१३. cd -१४: ab ने२.३. ⊙. -a) ने१ मुखया° (→मूषया°).

१४. -d) ने२ हृत्वा (→हृत्या). १५. -d) ने१.२ °कृता (→कृताः).

१६. ने२.३. cd ⊙. -b) ने२ नरेश्वरं (→नरेश्वरः). १७. -c) ने१

सर्वा, +शुद्धां (→शुद्धां). १८. -a) ने१ ब्राह्मणी (→ब्राह्मणीं). १९. -c)

ने१.३ तन्वी (→तन्वीं). २०. -c) ने३ त्यक्त्वा (→उक्त्वा). २१. -d). ने१

कान्तेति (→कान्तेति). २२. -a) ने२ ब्राह्मणी (→ब्राह्मणीं). -b) ने१ गृहाणेति

(→गृहाणेति). -d) ने२ राज्ञाम् (→राज्ञस्).

ततः स राजा भूपेन्द्र श्रुत्वा तत् करुणं वचः ।
 ऋषितोभूद् दुराचारश्चासिमुत्पाठ्य वेगवान् ॥ २३ ॥
 जहार ब्राह्मणशिरं त्रिपुण्ड्रेण विराजितम् ।
 कर्णान्तदीर्घनयनैः शिखाभिश्चापि शोभितम् ॥ २४ ॥
 नीत्वा तां ब्राह्मणीं राजन् स राजा विपिनं ततः ।
 जगाम चौरैः सचिवैः मन्त्रिभिः सपुरोहितैः ॥ २५ ॥
 ततः स गहनं प्राप्य तया सह नरेश्वर ।
 चकार विपुलां क्रीडां वनेषूपवनेषु च ॥ २६ ॥
 सरित्सु चापि कुञ्जेषु देशेषु नगरेषु च ।
 नदीतटेषु पुण्येषु स्थलेषु च जलेषु च ॥ २७ ॥
 स नृपो नृपशार्दूल विजहार तया सह ।
 कालेन नृपशार्दूल स राजा ब्राह्मणीपतिः ॥ २८ ॥
 कालेन स्वेन मन्दात्मा पञ्चत्वमगमत्ततः ।
 मृतेऽपि राजशार्दूल स राजा चान्यजन्मनि ॥ २९ ॥
 देहेन पापदेहोऽसौ बभूव ब्रह्मराक्षसः ।
 स तदा राक्षसो राजन् नाम्ना मलयपर्वते ॥ ३० ॥
 चकार वासं पापात्मा राक्षसैः सह तत्र वै ।
 ततः स राक्षसो घोरो मनुष्याणां नरेश्वर ॥ ३१ ॥
 चकार कदनं घोरंस्तथान्यैः राक्षसैः सह ।
 कदाचिद् विन्ध्यपादाग्रे कदाचिन् मलये गिरौ ॥ ३२ ॥
 कदाचिद् विपिने घोरे कदाचिन् नगरे प्रभो ।
 जघान मानुषान् सर्वान् घण्टाकर्णेति विश्रुतः ॥ ३३ ॥
 अवध्यो मानुषाणां हि बभूव नृपसत्तम ।
 ह्यानाजान्मनुष्यांश्च सूकरान् महिषानपि ॥ ३४ ॥
 जघान राक्षसो घोरो विकटैः राक्षसैः सह ।
 ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् तथान्यान् शूद्रनायकान् ॥ ३५ ॥

२३. -cd) ने१ दुराचाररसि°, ने२ दुराचार असि° (→दुराचारश्चासि°).

२४. -a) ने१ °शिरः (→°शिरं . -c) ने२.३ आकृणं° (→कर्णान्ति°).

३२. -b) ने२ -रावृतैः (→राक्षसैः). ३४. -a) ने२ अबध्यां (→अबध्यो).

३५. -b) ने२ विकटैः (→विकटैः). -c) ने२ क्षत्रिया (→क्षत्रियान्). ने२.३.

शुनाद्यान् स्वापदाद्यांश्च जघान ब्रह्मराक्षसः ।
 ततः स राक्षसो घोरो वसुधां विन्ध्यमध्यगाम् ॥ ३६ ॥
 चकार जनहीनां वै तथा मलयमध्यगाम् ।
 स्वापदैर्मर्कटैश्चापि सिंहाद्यैश्च मृगैरपि ॥ ३७ ॥
 चकार हीना वसुधां राक्षसो घोरदर्शनः ।
 ततः कालेन महता ऋषिमेकं ददर्श सः ॥ ३८ ॥
 तपस्यन्तं महात्मानं ऋषिपत्न्या सह प्रभो ।
 ध्यायन्तं मानसं क्षेत्रं क्षेत्राणां नायकं शुभम् ॥ ३९ ॥
 पत्न्यग्रे भाषमाणं तं सरोवरकथां शुभाम् ।
 ददर्श राक्षसो घोरो राक्षसैः सह नरेश्वर ॥ ४० ॥
 एनं हन्मीति सञ्चिन्त्य राक्षसो राक्षसैः सह ।
 जगाम तत्र राजर्षे यत्र वै स ऋषिः स्थितः ॥ ४१ ॥
 तत्र गत्वा ऋषेर्वाणीं मानसाख्यकथान्विताम् ।
 पत्न्यग्रे कथ्यमानं स सुश्राव ब्रह्मराक्षसः ॥ ४२ ॥
 ततः स राक्षसो घोरो त्यक्त्वा हिंसां दुराशयाम् ।
 जगाम स ऋषेरग्रे राक्षसैः सह नरेश्वर ॥ ४३ ॥
 तत्र गत्वा स राजर्षे सरोवरकथां शुभाम् ।
 पूजितां देवगन्धर्वैः सुश्राव ब्रह्मराक्षसः ।
 धर्मख्यानसमायुक्तं तथापि च गणान्वितान् ॥ ४४ ॥
 सरोवरकथां पुण्यां सुश्राव ब्रह्मराक्षसः ।
 ततस्तं पूजयामास ऋषिपत्न्या समन्वितम् ।
 स घोरो राक्षसो राजन् ज्ञात्वा ज्ञानपथं महत् ॥ ४५ ॥
 धर्मख्यानं च संश्रुत्वा ज्ञात्वा पापानुपार्जितान् ।
 सरोद सुस्वरं राजन् स घोरो ब्रह्मराक्षसः ॥ ४६ ॥
 पप्रच्छ च ऋषिं तं वै पापानां निष्कृतिं प्रभो ।
 कथं शुद्धिमवाप्स्यामि सञ्चिन्त्येति स राक्षसः ॥ ४७ ॥

३८. c 'महता'.....३९. मान'-यावन्नास्ति; ने३. ४१. c 'यत्र'.....

४४. b राजर्षे' यावन्नास्ति.

४१. -d) ने१ यत्र वै सपि स स्थितः. ४२. -a) ने१ ऋषे वाणीं (→ऋषेर्वाणीं).

-d) ने१ सुश्राव (→शुश्राव). ४३. -c) ने२ स जगाम (→जगाम स). -d) ने१ नेश्वर (→नरेश्वरः).

ने१ ४४. c-f) ⊙. ४४. -b) ने२ शुभा (→शुभाम्). -f) ने३ तथा शिवगुणान्वितां. ४५. -a) ने१ °कथा (→°कथां). -c) ने१ ततः स राक्षसो घोरो स्तं पूजयामास. ४७. -b) ने२.३ निःकृति (→निष्कृति).

राक्षस उवाच ॥

पापात्मनां महत्पापं शाम्यति केन वै ऋषे ।
संसारसागरं केन तीर्यते कथयस्व माम् ।
जन्मान्तरकृतं पापं ब्रह्महत्यादिकं तथा ॥ ४८ ॥

परस्वहरणं ब्रह्मन् ब्राह्मणीगमनादिकम् ।
पातकं केन वै ब्रह्मन् नस्यते कथयस्व माम् ।
त्वामहं हन्तुमायातः सहैतै राक्षसैर्मुने ॥ ४९ ॥

श्रुत्वा पुण्यां सरकथां त्वन्मुखान् निसृतं शुभाम् ।
हिंसा मे चाघनिष्क्रान्ता पापमार्गप्रदर्शिनी ।
श्रुत्वा धर्मपथं त्वत्तो गतोऽस्मि ज्ञानसागरम् ॥ ५० ॥

क्वाहं पापमतिः पापो ब्रह्महा राक्षसाधमः ।
क ज्ञानदर्शिनी पुण्या कथा वै समुदाहृता ॥ ५१ ॥

श्रुत्वा हिंसां परित्यज्य त्वामहं पर्युपास्थितः ।
लोकोपकरणार्थं हि भवद्भिः क्रियते तपः ॥ ५२ ॥

नान्तं पश्याम्यहं ब्रह्मन् पातकानां प्रणाशिनाम् ।
जन्मद्वयार्जितानां च मया पापात्मनाऽपि हि ॥ ५३ ॥

ऋषिरुवाच ॥

सर्वेषां पातकानां वै निष्कृतिर्वर्तते भुवि ।
निष्कृतिर्ब्रह्महत्याया नास्ति नास्तीह राक्षस ॥ ५४ ॥

अपि मित्रवधं कृत्वा तथैव स्त्रीवधं नृणाम् ।
दृष्ट्वा तीर्थानि देहं वै शुद्धयन्ते ब्रह्मराक्षस ॥ ५५ ॥

न तु ब्रह्मवधं घोरं कृत्वा राक्षसनायक ।
शुद्धयन्ति मानवाः सर्वे सत्यं ते कथितं मया ॥ ५६ ॥

इति तद्वचनं श्रुत्वा स घोरो ब्रह्मराक्षसः ।
पुनस्तं प्रार्थयामास देहनिर्मुक्तिहेतवे ॥ ५७ ॥

४८.-a) ने२ पापात्मनीं, ने३ पापात्मनां (→पापात्मानं); ने१ मत्पापं(→महत्पापं).

४९. -a) ने३ चापि (→ब्रह्मन्). ५३. -b) ने२ प्रणाशिनम् (→प्रणाशिनाम्).

५५. -d) ने१ शुद्धयते (→शुद्धयन्ते). ५७. -d) ने२ देहं निर्मुक्तिहेतवे.

राक्षस उवाच ॥

नाहं घोरतरं देहं ब्रह्मन् धारयितुं क्षमः ।
समर्थोऽस्मि क्षणमपि पापपूर्णं दुराशयम् ॥ ५८ ॥
उपायं चिन्त्यतां ब्रह्मन् यथा ब्रह्मवधादहम् ।
मुक्तिं प्राप्स्यामि तत्त्वज्ञं त्यक्त्वा घोरं कलेवरम् ॥ ५९ ॥
श्रुत्वा ज्ञानामृतं त्वत्तः स्मृता पापानुपार्जितान् ।
यथा ते नाशमायान्ति तथा त्वं चिन्त्यतां मुने ॥ ६० ॥

दत्त उवाच ॥

हन्त तस्य च कर्माणि श्रुत्वा कारुणिको मुनिः ।
उवाच वचनं राजन् स्मृत्वा ब्रह्मपदं महत् ॥ ६१ ॥

ऋषिरुवाच ॥

अहं ते कथयिष्यामि श्रृणुष्व मुसमाहितः ।
यथा त्वक्छुद्धिमाप्नोति त्यक्त्वा पापानिमान् बहून् ॥ ६२ ॥
क भीतिर्मानुषे लोके पापानां दुःखदायिनाम् ।
जागर्ति मानसक्षेत्रे शिवलिङ्गसमन्विते ॥ ६३ ॥
पातकानां महद्भीतिं त्यजस्व ब्रह्मराक्षस ।
स्मृत्वैकं मानसं क्षेत्रं दुष्कृतानां भयावहम् ॥ ६४ ॥
तावद् गर्जन्ति तीर्थानि दानानि विविधानि च ।
यावन्न स्मर्यते श्रीमन् मानसः सरनायकः ॥ ६५ ॥
तावद् वदन्ति मुनयो धर्माणि विविधानि च ।
यावन्न मानसं क्षेत्रं स्मरन्ति भुवि मानवाः ॥ ६६ ॥

५८. -b) ने२ धारयितं (→धारयितुं). ६०. -b) ने२ °जिताम् (→°जितान्)
६०. -c) ने१ नाश°, ने२ नाद्य° (→नाश°) ६१. -a) ने१ तेन संभाषितं
सर्वं. ६२. -a) ने२,३ हंत (→अहं). -b) ने२ °हिताः (→°हितः). -c) ने३
त्वं शुद्धि° (→त्वच्छुद्धि°). ६३. -d) ने१ °लिंगं (→°लिङ्ग-).

६५. -c) ने१ ब्रह्मन् (→श्रीमन्).

अतः परं ने१ कोष्ठके अधिकम्—

‘सर्वे सत्यं ते कथितं मया’.....

इति तद्वचनं श्रुत्वा स धारो ब्रह्मराक्षसः ॥

पुनस्तं प्रार्थयामास मानवा’.....’

६६. -c) ने२,३ मानस-(→मानसं).

तावद्यमालये वासो मर्त्यानां पापकारिणाम् ।
 यावन्न मानसक्षेत्रं पश्यन्ति रक्षसां वर ॥ ६७ ॥
 तावद् भ्रमन्ति मनुजा संसारे सागरोपमे ।
 यावन्न मानसक्षेत्रं जानन्ति भुवि दुर्लभम् ॥ ६८ ॥
 तावत् सर्वे नृणां श्रेष्ठा राजसूयं वदन्ति वै ।
 यावन्न मानसकथां शृण्वन्ति भुवि दुर्लभाम् ॥ ६९ ॥
 तावद्धि विष्णुभवनं मनुष्याणां सुदुर्लभम् ।
 यावन्न मानसजले मज्जन्ति भुवि दुर्लभे ॥ ७० ॥
 तावद् योगपथं पुण्यं वदन्ति शिवयोगिनः ।
 तपोध्यानसमायुक्तं दुर्ज्ञेयमकृतात्मभिः ॥ ७१ ॥
 संस्तुतं देवगन्धर्वैर्देतैश्चापि राक्षस ।
 यावन्न मानसक्षेत्रे पश्यन्ति शङ्करं प्रभुम् ॥ ७२ ॥
 तावत् साङ्गयुतान् वेदान् स्तुवन्ति ब्राह्मणा भुवि ।
 यावन्न मानसक्षेत्रं वेदवादं श्रवन्ति हि ॥ ७३ ॥
 तावत् कार्यां हि मनुजा मर्तुमिच्छन्ति राक्षस ।
 यावन्न मानसक्षेत्रे जानन्ति गुक्तिदायकम् ॥ ७४ ॥
 तावत् कीटपतङ्गाद्या योनिं पश्यन्ति राक्षस ।
 कूष्माण्डाजृभकाश्चैव तथान्ये ब्रह्मराक्षसाः ॥ ७५ ॥
 स्वानश्च स्वापदाद्याश्च तावद् योनिं व्रजन्ति हि ।
 यावन् मानसखण्डे वै न जाता राक्षसोत्तम ॥ ७६ ॥

॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे मानसकीर्तनं नाम
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

६७. -d) ने_१ राक्षसां (→रक्षसां). ६८ C परं ने_१ अधिकम्—
 पश्यन्ति शङ्करान्वितम् । यावन्न मानसक्षेत्रं ॥

७१. -d) ने_१ दुर्ज्ञेयमकृतात्मनिः. ७२. -d) ने_२ *करं (→शङ्करं). ७३.
 -a) ने_३ सांग° (→सांग°). -c) ने_२ °क्षेत्रं (→°क्षेत्रे). -d) ने_१ श्रुवन्ति, ने_३
 संश्रवन्ति (→श्रवन्ति). ७४. -d) ने_१ मानसः (→मानस-). ७५. -b) ने_१
 योनीं (→योनिं). ७६. -a) ने_१ स्वानश्च स्वापदाद्याश्च.

ऋषिरुवाच ।

अत्र ते कथयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
 मुक्तिदं स्थिरचित्तानां पापानां नाशकारकम् ॥ १ ॥
 पुरा सत्ययुगस्यान्ते त्रेतादौ रक्षनायक ।
 बभूव मागधे रम्ये देशे चाण्डालकाधमः ॥ २ ॥
 जात्यन्धः प्राक्तनेनैव पातकेनेह राक्षस ।
 स्नेहेन पितरौ तस्य बालं तं वै पुपोषतुः ॥ ३ ॥
 कदन्नेनामिषेनापि स्तन्नेनापि च राक्षस ।
 स पञ्चहायनो बालः प्राक्तनेनैव कर्मणा ॥ ४ ॥
 जात्यन्धोऽपि महारक्षः कुष्ठरोगमवाप सः ।
 बभूव कीटैः संपूर्णः पूयशोणितसम्भवैः ॥ ५ ॥
 करपादविहीनोऽभूत् स पापो राक्षसोत्तमः ।
 ततः कालेन महता पितरौ जातुनायकौ ॥ ६ ॥
 कृतान्तवशगौ तस्य जरया संबभूवतुः ।
 ततस्तु बान्धवैः सर्वैस्त्यक्तोऽभूत् स कुलाधमः ॥ ७ ॥
 कृमिभिः पूर्णदेहो वै पूयशोणितसंभवैः ।
 करे यष्टिं समालम्ब्य ततश्चाण्डालकाधमः ॥ ८ ॥
 ययाच ग्रामनगरानशनं रक्षनायकः ।
 ततोच्छिष्टेन पिण्डेन शुनापूतेन वापि हि ॥ ९ ॥
 पुपोष देहं देहिघ्न दैवोद्दिष्टेन कर्मणा ।
 ततः कालेन महता यात्रां भद्रवटस्य हि ॥ १० ॥

१. -d) ने₁ नास° (→नाश°). २. -d) ने₁ °धम (→°धमः).
 ३. -d) ने₁ पुपोषतु (→पुपोषतुः). ४. -d) ने₂ कर्मण (→कर्मणा).
 ५. -a) ने₂ जत्यन्धो° (→जात्यन्धो°). ६. -d) ने_{1,2} °नायकः (→°नायकौ).
 ७. -c) ने₁ सर्वे, ने₂ सर्वे (→सर्वेस्). ८. -c) ने₃ यष्टीं (→यष्टिं).
 ९. -a) ने₁ ययाचे (→ययाच).

ययुर्जानपदाः सर्वे ससैन्यबलवाहनाः ।
 राजानो राजमुख्याश्च राजपत्निभिरन्विताः ॥ ११ ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्चैवैतरे जनाः ।
 वाहनैर्विविधैर्युक्ताः कलत्रैश्च समन्विताः ॥ १२ ॥
 ययुर्भद्रवटं पुण्यं पुण्याश्रमनिषेवितम् ।
 ततो भेरिमृदङ्गानां श्रुत्वा दुन्दुभिनिःस्वनम् ॥ १३ ॥
 चाण्डालोऽपि तदा यात्रां ययौ भद्रवटस्य हि ।
 नागरीयैर्जनैः सार्द्धं वसनाशनतृष्णया ॥ १४ ॥
 तत्र गत्वा जनान् सर्वान् याचयामास चाशनम् ।
 तेनाशनेन वै रक्षः शरीरं स पुपोष ह ॥ १५ ॥
 ततः कालेन महता मानसाख्यकथां शुभाम् ।
 श्रुत्वा ऋषिमुख्याणामग्रतो राक्षसोत्तमः ॥ १६ ॥
 सरोवरस्य माहात्म्यं श्रुत्वा राक्षसनायकः ।
 दधार सरनामं वै मानसेति तदानघ ॥ १७ ॥
 ततः कालेन महता पुरी मगधपालिताम् ।
 जपन् मानसनामं वै स जगाम जनैः सह ॥ १८ ॥
 ततः कालेन महता दैवात् पञ्चत्वमेयिवान् ।
 पीडितश्चात्मसम्भूतै रोगै राक्षसनायक ॥ १९ ॥
 ततस्तं ब्रह्मभुवनात् समागत्यार्थं(थ?)किङ्कराः ।
 समारोप्य विमानाग्ने कृमिभिः सह राक्षसः ॥ २० ॥
 यावद् ब्रह्मभुवं पुण्यं नेतुं ते समुपस्थिताः ।
 तावत् तान् यमदूता वै समागत्य यमालयात् ॥ २१ ॥
 तानूचुस्ते महाभागा वचनं यमकिङ्कराः ।
 शक्तिशूलगदायुक्ताः पाशमुद्गरपाणयः ॥ २२ ॥

यमदूता ऊचुः ।

त्यजन्तु ऋषिशार्दूलाः पापात्मानं नराधमम् ।
 धर्माध्ववर्जितं पापं चाण्डालाधमसंज्ञकम् ॥ २३ ॥

११. -a) ने२ °पादाः (→°पदाः). -c) ने१ °मुण्याश्च (→°मुख्याश्च). -d) ने२ °पक्षि° (→°पत्नि°); ने१ °रावृता(→°रन्विताः). १२. -b) ने१ जना (जनाः).
 १७. -d) ने१ मनसेति (→मानसेति). १८. -c) ने२ मानस° (→मानस°).
 २०. -a) ने२.३ °भवनां (→°भुवनात्). २३. -c) ने२.३ पापश् (→पापं).

न चानेन तपस्तप्तं न हुतं यज्ञकर्मणि ।
 नानेन तर्पिता विप्रा नहि संपूजितः शिवः ॥ २४ ॥
 न चायं पुण्यतीर्थे वै मृतोऽस्ति ऋषिसत्तमाः ।
 कथमेनं दुराचारं विमानमधिरोप्य वै ॥ २५ ॥
 पूयशोणितदिग्धाङ्गं कृमिभिः परिपूरितम् ।
 भवद्भिर्ब्रह्मभुवनं कथं दर्शयत द्विजाः ॥ २६ ॥
 देवर्षिगणगन्धर्वैः दुःप्राप्यं मानुषैरपि ।
 नैतस्यान्येषु जन्मेषु वर्तते समुपाजितम् ।
 पुण्यं पुण्यजलस्नानं यज्ञं वापि द्विजोत्तम ॥ २७ ॥

ऋषय ऊचुः ।

शृण्वन्त्वेतस्य पुण्यं वै जन्मान्तरकृतं महत् ।
 यं श्रुत्वा पापनिरतो जनो मुक्तिपथं ब्रजेत् ।
 एष जन्मान्तरे दूता ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ २८ ॥
 पराशरकुलोत्पन्नो नाम्ना वेदनिधिः स्मृतः ।
 बभूव कोङ्कणे देशे सर्वदा रतिलालसः ॥ २९ ॥
 तत्रानेन महाभागाः सेविता वारनायिकाः ।
 दिने दिने दश दश पापेनानेन कामिना ॥ ३० ॥
 तत्रानेन महाभागा वारस्त्रीपरिचारिणा ।
 कृतं मांसाशनं चापि मदिरा च निषेविता ॥ ३१ ॥
 बभूव पापनिरतो वेदमार्गविलोपकः ।
 द्विजाचरणविभ्रष्टो लोकद्वेषकरस्तथा ॥ ३२ ॥
 तत्याज्य पुत्रदारादीन् तथैव स्वजनान् शुभान् ।
 तथैव पोषणं तेषां त्यक्तं चानेन पापिना ॥ ३३ ॥
 ततः कालेन महता त्यक्त्वा स्वजनवान्धवान् ।
 जगाम स वने दूता नीत्वा धाराङ्गनात्रयम् ॥ ३४ ॥
 विजहार वने रम्ये नायकाभिस्तदा रहः ।
 चकार गीतविद्यां वै त्यक्त्वा वेदपथं महत् ॥ ३५ ॥

२५. -d) ने३ ते (→वै). २६. -c) ने२ °भवनं (→°भुवनं). -d) ने१ दर्शयते (→दर्शयत). २७. -c) ने२ नैतस्यान्तेषु जन्मेषु. -f) ने१ द्विजोत्तमा (→द्विजोत्तम) २८. -f) ने१.२ °पारगाः (→°पारगः). ३१. -c) ने१ मांसाशनं (→मांसाशनं). ३२. -d) ने२ *क° (→लोक°). ३३. -d) ने१ पापिना (→पापिना). ३५. -b) ने१ नाचकाभि सहस्तदा.

ततः कालेन महता स द्विजो यमकिङ्कराः ।
 शुश्राव सरनामं वै मानसेति न संशयः ॥ ३६ ॥
 तत्रैव सरनामं वै धारयामास किङ्कराः ।
 पापान्तकारकं पुण्यं गणगन्धर्वपूजितम् ॥ ३७ ॥
 ततस्तद् वारणा दूतास्तस्य पातककोटयः ।
 प्रनष्टा चाभवन् नूनं वेश्यासेवनसंभवाः ॥ ३८ ॥
 कालेन सरनामं वै तत्याज्य यमकिङ्कराः ।
 बभूवासौ पुनरपि वेश्यासङ्गरतो द्विजः ॥ ३९ ॥
 चकार मदिरापानं पलायनपरायणः ।
 तथैवानेन संत्यक्ताः पुत्राः कालवशां ययुः ॥ ४० ॥
 पोष्यहीनाः पयोहीनाः बान्धवैश्च विसर्जिताः ।
 दाराश्चानेन संत्यक्ताः पतिहीनाश्च किङ्कराः ॥ ४१ ॥
 भेजे चान्यं हि भर्तारं कामतप्ता न संशयः ।
 अयमप्यमृतप्रायं त्यक्त्वा धर्मपथं शुभम् ॥ ४२ ॥
 तथा मानसनामं वै वेदाध्ययनकं शुभम् ।
 त्यक्त्वा पञ्चत्वमापन्नो बभूव यमकिङ्कराः ॥ ४३ ॥
 मृतोऽपि प्राक्तनेनैव पातकेन न संशयः ।
 बभूव चैव चाण्डालो जात्यन्धो यमकिङ्कराः ॥ ४४ ॥
 यदनेन महाभाग त्यक्त्वा वेदपथं महत् ।
 क्रीडिता वारवनिता जात्यन्धोऽनेन चाभवत् ॥ ४५ ॥
 कृतं मांसाशनं चापि तत्रानेन दुरात्मना ।
 तेन पापेन चाण्डालो बभूव यमचारणाः ॥ ४६ ॥
 ते मृता चाभवन् कीटा देहस्य यमकिङ्कराः ।
 दिने दिने दश दश यदनेन दुरात्मना ॥ ४७ ॥
 सेविता वारवनिता तेन कुष्ठपमाप्तवान् ।
 नानेन र्त्पिता विप्रा न स्वाध्यायः कृतं च यत् ॥ ४८ ॥

३८. -c) ने३ प्रगष्टा अभवन्नूनं. -d) ने१ वेश्यासंगमनसंभवाः. ३९. -c)
 ने२ बभूव सं, ने३ बभूव यं (→बभूवासौ). ४०. -d) ने१ ययु (→ययुः).
 ४१. -a) ने१ पोष्यहीना (→पोष्यहीनाः). ४२. -c) ने१ अयमप्यमृतप्रायं.
 ४४. -c) ने३ चैव (→चैव). ४५. -a) ने१ °भागा (→°भाग). -d) ने३
 जात्यन्धो तेन चाभवत्. ४६. -a) मांसाशनं (→मांसाशनं). ४७. cd) ने३ ○.
 ४८. -b) ने२.३ तेन कुष्ठमवाप्तवान्. -d) ने१ स्वाध्याय- (→स्वाध्यायः).

नेष्टापूर्तादिकं वापि तेनासौ क्षुधितोऽभवत् ।
 इहैव मानुषाणां हि दृश्यते नात्र संशयः ॥ ४९ ॥
 स्वर्गापवर्गमार्गं च तथा पापादिलक्षणम् ।
 शतजन्मार्जितैः पुण्यैः प्राप्यते ब्राह्मणी तनुः ॥ ५० ॥
 नास्ति पुण्यविपाको वै मानुष्याणां शुभात्मनाम् ।
 तस्मादयं महाभागाः प्राप्यते ब्रह्ममण्डले ॥ ५१ ॥
 यदनेन कृतं पापं प्राग् जन्मनि दुरात्मना ।
 फलं तस्य महाभागा भुक्तमत्र न संशयः ॥ ५२ ॥
 भुक्त्वा पापफलं चात्र प्राप्य योनिं निरर्थकाम् ।
 अस्य ब्रह्मगृहे वासो विद्यते नात्र संशयः ॥ ५३ ॥
 यदनेन महाभागा मानसाक्षरसंयुतम् ।
 नाम उच्चारितं पुण्यं तेन प्राप्नोति शास्वतम् ॥ ५४ ॥
 मानसोच्चारणादस्य नष्टाः पातककोटयः ।
 दुःसंसर्गात्समारब्धा धर्मकामार्थनाशकाः ॥ ५५ ॥
 यन्नामोच्चारणात्सर्वे यान्ति ब्रह्मपदं महत् ।
 तन्नामोच्चारणादेव मृतो मगधमण्डले ॥ ५६ ॥
 मानसाक्षरयुक्तानां मनुष्याणां दुरात्मनाम् ।
 यत्र तत्र मृतिभूत्वा वासो ब्रह्मपदे शुभे ॥ ५७ ॥
 तथानेन महाभागाः प्राग्जन्मनि सरोवरम् ।
 संस्मृतं तेन पुण्येन श्रुत्वा सरकथामिह ॥ ५८ ॥
 प्राप्य भद्रवटं पुण्यं यदेषः श्रुतवान् कथाम् ।
 यदत्र ब्रह्मभुवने नीयतेऽस्माभिः किङ्कराः ॥ ५९ ॥
 मानसाख्यं समुच्चर्य पशुघ्नापि यमालयम् ।
 न पश्यन्ति यमं दूता किमुतान्ये यतव्रताः ॥ ६० ॥
 मानसोच्चारणात् सद्यः कुलकोटिसमन्विताः ।
 व्रजन्ति ब्रह्मभुवनं मानवा द्रवसेवितम् ॥ ६१ ॥

५०. -d) ने१ तनु (→तनुः). ५१. -b) ने१ दुरा° (→शुभा)°. -d) ने३
 ब्राह्म° (→ब्रह्म°). ५२. -a) ने१.३ प्राक् (→प्राग्). -d) ने१ प्राप्यते ब्रह्ममण्डले,
 + भुक्तमत्र न संशयः. ५४. -c) ने१ नाममुच्चारितं पुण्यं. ५६. -c) ने३
 °देष (→°देव). ५८. -a) ने१.२ °भागा (→°भागा). -c) ने२ तदत्र
 (→यदत्र). -d) ने१ नीयते स्माभिकिराः. ६०. ने२ नान्ये (→तान्ये).

ब्रह्महत्याशतं वापि कृत्वा मानसरोवरम् ।
स्नात्वा संक्षालयन्ति स्म मानवा नात्र संशयः ॥ ६२ ॥

संपर्कादपि लोकानां मानसाख्यसरोवरः ।
ददात्यभीष्टं स्मर्तृणां संस्मृतो यमकिङ्कराः ॥ ६३ ॥

तद्ध्यानेन मृतानां वै भनुष्याणां महात्मनाम् ।
विद्यते ब्रह्मभवने वासो वासान्तकारकाः ॥ ६४ ॥

एतस्य देहसंलग्नाः कीटकापि महात्मनः ।
व्रजन्ति ब्रह्मभुवनं संपर्कादस्य शोभनम् ॥ ६५ ॥

कथं न ज्ञायते पुण्यं मानसस्मरणोद्भवम् ।
भवद्भिर्धर्ममार्गज्ञा दुःप्राप्यं दैवतैरपि ॥ ६६ ॥

गम्यतां भवनं क्षिप्रं धर्मराजस्य किङ्कराः ।
त्यज्यतां चात्र सन्देहं क्रियन्तां यमशासनम् ॥ ६७ ॥

ऋषिरुवाच ।

इति ब्रह्मर्षिभिः प्रोक्तं वचनं यमकिङ्कराः ।
निःसंशया सुमनसा ययुर्यमगृहं प्रति ॥ ६८ ॥

तेऽपि चाण्डालजं नीत्वा विमानमधिरोप्य वै ।
सह तैः कीटकै रक्ष दिव्यदेहधरैः शुभैः ॥ ६९ ॥

प्रजग्मुर्ब्रह्मभवनं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
पूजितं देवगन्धर्वैर्वशिष्ठाद्या महर्षयः ॥ ७० ॥

संप्राप्य ब्रह्मभवनं देवर्षिगणसेवितम् ।
मेने सरप्रभावं वै पूर्णेन मनसापि ह ॥ ७१ ॥

इत्येतत्कथितं रक्ष माहात्म्यमनुवर्णितम् ।
सरोवराख्यानयुतं समस्ताश्चप्रणाशनम् ॥ ७२ ॥

६२. -c) ने१ °लयाति (→°लयन्ति). ६३. -c) ने१ स्म नृणां (→स्मर्तृणां). ६४. -c) ने१ °भुवने (→°भवने). ६५. -a) ने२ देव° (→देह°). ६६. -b) ने२ मानसः (→मानस-). ६७. -c) ने१ संदेहः (→सन्देहं. -d) ने३ क्रियतां (→कृयन्तां). ७०. -a) ने१ जजग्मुर् (→प्रजग्मुर्); ने२ °भुवनं (→°भुवनं). -d) ने३ वशिष्ठाद्यैर् (→वशिष्ठाद्या [:]); ने२ महर्षिभिः (→महर्षयः). ७१. -a) ने१ भुवनं, ने२ °भवने (→°भवन्).

त्वमपि श्रद्धया युक्तो ब्रज मानसरोवरम् ।
 देवर्षिगणगन्धर्वैः पूजितं सुमनोहरम् ॥ ७३ ॥
 तत्र त्वं ब्रह्महत्याया दर्शनान्निकृतिं पराम् ।
 गमिष्यसि महाभाग सत्यं ते व्याहृतं मया ॥ ७४ ॥
 आख्यानमेतत्सरनायकस्य
 ब्रह्मर्षिणा राक्षसनायकाय ।
 प्रकाशितं मानसनामयुक्तं
 शृण्वन्ति ये ब्रह्मपदं प्रयान्ति ॥ ७५ ॥

॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे चाण्डालाख्यानं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

७३. -c) ने१ °गुण° (→°गण°).

पुष्पिकाः—अध्यायनाम—ने२ चां* लाख्यायनं नाम.

दत्त उवाच ।

ततः स राक्षसो घोरः सह तै राक्षसैर्नृप ।
श्रुत्वा तस्य ऋषेर्वाणीं जगाम सरनायकम् ॥ १ ॥

वनादुपवनं राजन् गच्छन् स ब्रह्मराक्षसः ।
सह तै राक्षसगणैर्ददर्श हिमपर्वतम् ॥ २ ॥

तत्र संपूजयामास धिरांसि हिमपर्वते ।
शङ्करस्य महाराज शोभितानि हिमैः शुभैः ॥ ३ ॥

स तदा राक्षसो घोरो घोररक्षोगणैः सह ।
अवाप देवसदृशं देहं राजर्षिसत्तम ॥ ४ ॥

ततो दिव्येन देहेन दिव्यैः सहचरैः सह ।
जगाम मानसक्षेत्रं कैलासाधिविराजितम् ॥ ५ ॥

स तत्र मज्जयामास रक्षोभिर्नृपसत्तम ।
सह दिव्यैर्देवकान्तैः स्नर्नद्यां सुरराडिव ॥ ६ ॥

त्रिभिर्वर्षैर्महाराज सह यातुगणैः शुभैः ।
स तत्र तपयामास तपः परमदुःकरम् ॥ ७ ॥

पूजयन् शङ्करं शान्तं पार्वत्या सह संस्थितम् ।
निनाय कालं धर्मात्मा साक्षादिव शतक्रतुः ॥ ८ ॥

ततः कालेन महता तुषितः पार्वतीपतिः ।
दर्शनं दर्शयामास सह नन्दादिपार्षदैः ॥ ९ ॥

तमाद्यं तोषयामास स तदा राक्षसोत्तमः ।
गोभिः प्रणयपूर्वाभिर्वाष्पपूर्णाभिः शङ्करम् ॥ १० ॥

राक्षस उवाच ।

नमो नमस्ते सरमध्यगाय
 सुवर्णहंसाय महाप्रभाय ।
 नन्दादिभिः पार्षदपूजिताय
 रविप्रभायामितविक्रमाय ॥ ११ ॥
 नमो नमस्ते हरिपूजिताय
 देवीकलत्राय सदाशिवाय ।
 कपालमालासुविराजिताय
 ब्रह्मर्षिवृन्दैरभिपूजिताय ॥ १२ ॥
 नमो नमस्ते हरिवल्लभाय
 करालवक्त्राय शिवप्रदाय ।
 सुघोरसंसारभयपहाय
 देवैर्महेन्द्रादिभिः पूजिताय ॥ १३ ॥
 नमो नमस्ते ज्वलनप्रभाय
 जटाभिरामण्डितमस्तकाय ।
 नागेन्द्रहारेण विराजिताय
 त्रिशूलखट्वाङ्गधराय तुभ्यम् ॥ १४ ॥
 नमो नमस्ते शशिसेविताय
 सकृच्चिताभस्मविलेपनाय ।
 वृषध्वजाय त्रिपुरान्तकाय
 गङ्गाधरायान्धकनाशकाय ॥ १५ ॥
 नमो नमः पिङ्गजटाधराय
 चर्माङ्गवासाय कलाधराय ।
 कालान्तकायाचलवासिताय
 लिङ्गस्वरूपाय सरस्थिताय ॥ १६ ॥
 दत्त उवाच ।
 वचनं तस्य संश्रुत्य स्तुतिः प्रणयपूर्वकम् ।
 तुषितः पार्वतीनाथो वचनं समुवाच ह ॥ १७ ॥

११. c-१२ b C). -a) ने१ शर° (→सर°). -b) ने० हंताय (→हंसाय).

१२. -d) ने१ ब्रह्मादि ब्रह्मर्षिभिः पूजिताय.

१५. -a) ने१ शशिशेविताया (→शशिसेविताय). १६. -c) ने३ कलान्त° (→कालान्त°). १७. -b) ने३ स्तुति-(→स्तुतिः).

शिव उवाच ।

वरं वरय वै रक्ष त्वया सन्तोषितोऽस्म्यहम् ।
मयि त्रातरि भक्तानां न भयं विद्यते क्वचित् ॥ १८ ॥

राक्षस उवाच ।

नाहं स्वर्गं शून्यसंज्ञं वृणोमि
पदं महेन्द्रस्य तथा समस्तम् ।
त्वत्पादकञ्जं त्रिदिवेन्द्रपूज्यं
वृणोमि रक्षैः सह शङ्कर प्रभो ॥ १९ ॥
कालत्रये ते पदपङ्कजं प्रभो
त्यक्तुं न शक्नोमि सुरैः सुपूजितम् ।
पुराणशास्त्रैरखिलैः प्रकाशितं
ब्रह्मादिभिर्ब्रह्मसुतैरभिष्टुतम् ॥ २० ॥

दत्त उवाच ।

तथेत्युक्त्वा स भगवान् सह तेन नराधिप ।
जगाम कैलासगृहं सुरगन्धर्वपूजितम् ॥ २१ ॥
स तदा राजशादूर्ल रुद्रकन्यानिषेवितम् ।
प्राप्य शिवगृहं कान्तं बभूव गणनायकः ॥ २२ ॥
घण्टाकर्णोति विख्यातः सेवितो यातुनायकैः ।
संस्तुतः सिद्धगन्धर्वैर्बभूव नृपसत्तम ॥ २३ ॥
यत्र यत्र महादेवः पूज्यते मानवोत्तमैः ।
तत्र तत्र महाराज घण्टाकर्णोपि पूज्यते ॥ २४ ॥
शासकः सैव राजर्षे मनुष्याणां दुरात्मनाम् ।
सह तै राक्षसगणैर्बभूव शिवमण्डले ॥ २५ ॥
इत्येतत् सरराजस्य माहात्म्यं कथितं मया ।
धर्मार्थमोक्षदं पुण्यं पुण्याख्यानसमन्वितम् ॥ २६ ॥
विस्तरेणानुपूर्व्या च महिमा कथिता मया ।
सरराजस्य राजर्षे किमन्यत् प्रष्टुमिच्छसि ॥ २७ ॥

१९. -c) ने२.३ शंकर (→शंकरं).

२०. -a) ने१* भो (→प्रभो). -d) ने३ °भिस्तुतम् (→°भिष्टुतम्).

२२. -c) ने१ प्राप्यारीव (→प्राप्य शिव-). २५. -a) ने१ से च (→सैव).

ब्रह्महा राक्षसो घोरो घोरैर्यातुगणैः सह ।
 स यत्र नृपशार्दूल गणत्वमुपलब्धवान् ॥ २८ ॥
 तस्याख्यानं मया प्रोक्तं सरराजस्य भूपते ।
 यस्य संस्मरणात् सद्यश्चाण्डालोपि दिवङ्गतः ॥ २९ ॥
 यश्चेदं शृणुयान् नित्यं वाचयेद् वा समाहितः ।
 श्रियं च लभते नित्यं स स्वर्गान्नातिवर्तते ॥ ३० ॥

॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे सरमाहात्म्ये दत्तधन्वन्तरिसंवादे
 राक्षसाख्यायनो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

व्यास उवाच ।

मानसाख्यायनं श्रुत्वा काशिराजो महामतिः ।
माहात्म्यं सरतीर्थानां प्रष्टुमारेभिरे(?) ततः ॥ १ ॥

धन्वन्तरिस्वाच ।

त्वत्प्रसादान् महाभाग सरोवरकथां शुभाम् ।
श्रुत्वा मे जायते श्रद्धा पातकानां विनाशिनी ॥ २ ॥

माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि तीर्थानामृषिसत्तम ।
सरोवरजले पुण्ये संभवानां विशेषतः ॥ ३ ॥

तथा गङ्गाप्रवाहानां श्रोतसां चापि वर्णनम् ।
तथैव शिवलिङ्गानां संस्थितानां सरोवरे ॥ ४ ॥

गुहानां चापि माहात्म्यमाकराणां तथैव च ।
गुहासु शिवलिङ्गानां पूजितानां द्विजोत्तमैः ॥ ५ ॥

ऋषिपुण्याश्रमाणां च सङ्गमानांस्तथैव च ।
माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि तथा ब्रह्मशिरस्य च ॥ ६ ॥

विष्णुपादाङ्कितानां च स्थलानां ऋषिसत्तम ।
माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि ततः स्नानफलं शुभम् ॥ ७ ॥

व्यास उवाच ।

इति पृष्ठः स धर्मात्मा काशीराजेन धीमता ।
दत्तः संयमिनां श्रेष्ठो वचनं समुवाच ह ॥ ८ ॥

दत्त उवाच ।

धन्योऽसि नृपशादूल यस्य ते ईदृशी मतिः ।
कथायाः सरराजस्य विद्यते भुवि पूजिता ॥ ९ ॥

मानसाख्यस्य तीर्थानां माहात्म्यं कथयामि ते ।
यदुक्तं देवदेवेन पार्वत्यै कृपया पुरा ॥ १० ॥

१. -a) ने¹⁻³ महामति (→महामतिः). ६. b) चरणात्परं ने² पुस्तके
३a-६b यावद् द्विरावृत्तः. ७. -b) ने¹ सत्तमः (→^०सत्तम). ८. -a) ने¹
पृष्ठ, ने³ पृष्ठः (→पृष्ठः). -c) ने¹ संयामिनां, ने² संयमिनां (→संयमिनां).
९. -c) ने¹ कथायां (→कथाया [:]). १०. -d) ने^{1.2} पुरः (→पुरा).

कैलासशिखरासीनं देवदेवं जगत्पतिम् ।
प्रणम्य परया भक्त्या पप्रच्छ गिरिकन्यका ॥ ११ ॥

पार्वत्युवाच ।

देवदेव महादेव प्रपन्नार्त्तिहर प्रभो ।
भवता मानसजले वासो वै केन हेतुना ॥ १२ ॥

क्रियते हंसरूपेण तन्मां कथय वै प्रभो ।
कथं पुण्यजलं तत्र लोकैः सममुदाहृतम् ॥ १३ ॥

स्नात्वा तत्र महाभाग किं फलं लभ्यते ध्रुवम् ।
कानि तीर्थानि पुण्यानि पवित्राणि शुभानि च ॥ १४ ॥

के देवा मानसजले सन्ति देवेश शंस मे ।
कानि वै तव लिङ्गानि पूजितानि मनीषिभिः ॥ १५ ॥

गुहाः काः शैलराजस्य पूजिता दैवतैरपि ।
कथं चापोमयं देहं त्यक्त्वा स्वर्णमयं प्रभो ॥ १६ ॥

ध्रियते मानसजले भवता धातुरूपिणा ।
कथं तत्र प्रवाहश्च नदीनां समुपस्थितः ॥ १७ ॥

किं पुष्पं मनुजैस्तत्र प्राप्यते स्नानकारिभिः ।
किं तत्र शिवलिङ्गानां पूजनैर्लभ्यते फलम् ॥ १८ ॥

तीर्थानां नामधेयानि सन्ति कानि वदस्व वै ।
यदि कान्ताऽस्मि देवेश यद्यनुग्राह्यसि प्रभो ।

तद्द्वार्यापय चार्वङ्गीं सुगुह्यमपि तत्त्वतः ॥ १९ ॥

दत्त उवाच ।

देव्याः समुदितां वाणीमाकर्ण्य नृपसत्तम ॥
आलिङ्ग्य स तदा देवो वचनं समुवाच ह ॥ २० ॥

शिव उवाच ।

साधु साधु महाभागे शोभनं पृच्छसि प्रिये ।
लोकानां हितकर्त्तारं वचनं साधु भाषितम् ।

अवाच्यमपि वक्ष्यामि हिताय तव भामिनि ॥ २१ ॥

११. -a) ने₁ °शिखरासीनं (→°शिखरासीनं). -c) ने₂ परमा (→परया).

१३. -b) ने_{2.3} पुण्यं जलं (→पुण्यजलं). -d) ने_{1.3} समनु° (→सममु°).

१४. -c) ने₁ मुष्याति, ने₂ पुष्पानि (→पुण्यानि). १७. -a) ने₁ ध्रियते

(→ध्रियते). १८. -a) ने₁ पुन्य- (→पुण्यं). १९. -e) ने₁ चार्वङ्गी, ने₂

चार्वङ्गी (→चार्वङ्गी).

महिम्ना मानसाख्यस्य तीर्थस्य च समन्वितम् ।
 हंसैश्चाराधितः सोऽहं कृतादौ वरवर्णिनि ॥ २२ ॥
 तपस्विभिः श्रुतयुतैर्मानसाख्यनिवासिभिः ।
 तेषां प्रत्यक्षतां जातो वरदोऽहं वरेश्वरि ॥ २३ ॥
 समारुह्य वृषं भद्रं नन्दिकेन सहास्मि वै ।
 मया संभाषिता भद्रे शृण्वन्ति नियतव्रताः ॥ २४ ॥
 ऊचुस्ते स्वर्णहंसस्य रूपेणास्मान् ररक्ष वै ।
 मयूराणां सुरूपेण भीतान् योगपथागतान् ॥ २५ ॥
 ररक्ष चारुरूपेण तैर्हि विज्ञापितोऽस्म्यहम् ।
 तेषां संरक्षणार्थाय ततो धातुमयं वपुः ॥ २६ ॥
 कृत्वा हंसस्वरूपेण मानसे क्रीडयाम्यहम् ।
 तस्मादहं महाभागे भक्तानुग्रहकारकः ॥ २७ ॥
 वसामि मानसक्षेत्रे त्वया सह न संशयः ।
 शृणुष्व स्वर्णहंसस्य दर्शनान्मे फलं हि यत् ॥ २८ ॥
 प्राप्नुवन्ति जनाः पुण्या देवपूज्या यतव्रताः ।
 ये मां सुवर्णहंसस्य रूपेण शुभभाषिणि ॥ २९ ॥
 पश्यन्ति देवसदृशा मानुषा मानुषोत्तमः (माः ?) ।
 ते च पुण्या मम गृहे कुलकोटिसमन्विताः ॥ ३० ॥
 वसन्ति दिननाथाभा यावदाहृतसंप्लवम् ।
 स्वर्णहंसस्वरूपेण ये मां संभावयन्ति हि ॥ ३१ ॥
 ते मया सह सायुज्यं प्राप्नुवन्ति न संशयः ।
 स्वर्णहंसेति मे पूजां सरोवरजले शुभे ॥ ३२ ॥
 ये कुर्वन्ति महाभागे ते मे सायुज्यमश्नुते ।
 नाहं प्रत्यक्षतां भद्रे जनानां पापकारिणाम् ॥ ३३ ॥

२२. -a) ने१ महिम्नं, ने२.३ महिम्नां (→महिम्ना). -d) ने१.३ वर्णिनी (→°वर्णिनि).
 २४. -c) ने१.२ संभाषिता (→संभाषिता). २५. -b) ने२ *रक्ष (→ररक्ष).
 २६. -a) ने२ *रक्ष (→ररक्ष). -b) ने२ तैर्विज्ञातोऽस्म्यहं यदि. २७. -b) ने३
 मानस (→मानसे); -d) ने२ °कारक (→°कारकः). ने३. २८-२९c) ⊙.
 २९. -d) ने१ भूपेण (→रूपेण); ने२ °मायिणि, ने३ °मानीणी (→°भाषिणि).
 ३१. -a) ने१ वदन्ति (→वसन्ति). ३२. -a) ने१ सायोज्ये, ने२ सायोज्यं
 (→सायुज्यं). -c) ने३ मां (→मे). ३३. -b) ने१ मया, ने२ तेन (→ते मे); ने२
 सायोज्य° (→सायुज्य°).

चौराणां च शठानां च ब्रजामि कुलघातिनाम् ।
 तैरहं मानसजले पूजनीयो न संशयः ॥ ३४ ॥
 पुनः प्रत्यक्षतां तेषां ब्रजामि मम वल्लभे ।
 तावत्पापानि लोकानां सन्ति देहगतानि वै ॥ ३५ ॥
 यावन् मां मानसजले पूजयन्ति न मानिनि ।
 यस्य मे मानसक्षेत्रे पूजनाद् वरवर्णिनि ॥ ३६ ॥
 वाजिमेषसहस्रस्य प्राप्नुवन्ति महत्फलम् ।
 यत्र वै हंसरूपेण जलरूपधरां प्रियाम् ॥ ३७ ॥
 आलिङ्गयामि सततं त्वामहं वरवर्णिनि ।
 तस्मान्नान्यं प्रपश्यामि स्थलं भूमण्डले क्वचित् ॥ ३८ ॥
 यथा भूमण्डले देवि हरिरेव प्रपूज्यते ।
 तथेदं मानसक्षेत्रे जलमेव प्रपूज्यते ।
 यस्मिन् क्षेत्रे सुमनसा ब्रह्मणा चोपदेशिताः (?) ॥ ३९ ॥
 मच्छिखामध्यगा गङ्गा विष्णुपादसमुद्भवा ।
 मृणालतन्तुसदृशी सप्तब्रह्माण्डमध्यगा ॥ ४० ॥
 अवतीर्णा महाभागे तस्मान्नान्यं वदामि ते ।
 यत्राष्टधातवः पुण्या दृश्यन्ते वरवर्णिनि ॥ ४१ ॥
 मदंशसंभवाः शुद्धास्तस्मान् नान्यं वदामि ते ।
 यत्र ब्रह्मा च विष्णुश्च तथैवाहं त्वया सह ॥ ४२ ॥
 वसाम मानसक्षेत्रे तस्मात् कोन्यतमोऽधिकः ।
 यत्र तीर्थान्यनेकानि लिङ्गानि विविधानि च ॥ ४३ ॥
 सरित्सरांसि स्थानानि दृश्यन्ते हि पदे पदे ।
 महिमानं महाभागे तस्य वर्षशतैरपि ॥ ४४ ॥
 विस्तरेण महाभागे न वक्तुं शक्यते मया ।
 तथाऽप्यहं महाभागे तीर्थानां पुण्यदायिनाम् ।
 माहात्म्यं कथयिष्यामि विस्तरेण न संशयः ॥ ४५ ॥

३४. -c) ने२ सा महाराज (→मानसजले). ने१ शंशयः (→संसयः).

३६. -b) ने१.२ मानिनी (→मानिनि).

ने३. ३७-३८ b) ○. ३७. -d) ने१ प्रिया (→प्रियाम्); ३८. -c)

ने१ प्रपश्यामि (→प्रपश्यामि). ३९. -a) ने२ देवी (→देवि).

३९. ने१. cd) ○.

४०. -d) ने१ °मध्यगाः (→°मध्यगा); ४१. -d) ने१ दृश्येते (→दृश्यन्ते).

अथातः संप्रवक्ष्यामि तीर्थानां देवपूजितम् ।
 माहात्म्यं लोकपापघ्नं मुक्तिमार्गप्रदं शुभम् ॥ ४६ ॥
 देवतीर्थं समारभ्य यावद्धंससरोवरम् ।
 तावत्त्वां कथयिष्यामि शृणुष्व सुसमाहिता ॥ ४७ ॥
 मानसाद् दक्षिणे भागे नाम्ना शम्भुगिरिः स्मृतः ।
 तत्र लिङ्गान्यनेकानि सन्ति मे गिरिकन्यके ॥ ४८ ॥
 तं दृष्ट्वा चातिशोभाढ्यं शम्भुलिङ्गसमन्वितम् ।
 नराः शिवगृहं पुण्यं प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥ ४९ ॥
 ततः शेषेश्वरो देवो विद्यते वरवर्णिनि ।
 तथा शेषी गुहा पुण्या नागमूर्तिसमन्विता ।
 कपिलाद्यैर्मुनीन्द्रैश्च सेविता सुमनोहरा ॥ ५० ॥
 त्रयस्त्रिंशत्समाख्यानि लिङ्गानि मम शोभने ।
 पूजितानि भुजङ्गाद्यैर्धृतराष्ट्रमुत्तरैरपि ॥ ५१ ॥
 तत्रैव शेषचरणाच्छेषी नाम्ना सरिद्धरा ।
 आविर्भूता सरिच्छ्रेष्ठा गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥ ५२ ॥
 कक्कोटकादिभिर्नागैः सेविता सुमनोहरा ।
 आविर्बभूव वै देवी उत्तरद्वारगामिनी ॥ ५३ ॥
 रजताकरसंपूर्णा तथा सीसाकरान्विता ।
 सेविता गणगन्धर्वैर्मूलत्रयसमन्विता ।
 सङ्गमे मानसाख्यस्य सङ्गताः सा सरिद्धरा ॥ ५४ ॥
 बभूव सा सरिच्छ्रेष्ठा पातकानां प्रणाशिनी ।
 शेषीमूले महाभागे शेषतीर्थमिति स्मृतम् ।
 तत्र स्नात्वा च मनुजो विष्णोः सायुज्यमश्नुते ॥ ५५ ॥
 ततः परं महाभागे तीर्थं वरुणसंज्ञकम् ।
 तथा मूर्तिमयो देवो वरुणस्तत्र दृश्यते ॥ ५६ ॥
 संपूज्य वरुणं देवं तत्र स्नात्वा महेश्वरि ।
 प्राप्नुवन्ति नराः पुण्यं पुरन्दरगृहं शुभम् ॥ ५७ ॥
 शेष्यास्तु दक्षिणे तीरे कामेशाख्यं शुभत्रते ।
 संपूज्य कामदं तीर्थं स्नात्वा ब्रह्मपदं व्रजेत् ॥ ५८ ॥

४९. ने२ चापि (→चाति-). ५०. -b) ने१.३ °वर्णिनी (→°वर्णिनि).

५२. -b) ने१ नाम्ना (→नाम्ना).

५४. ने१. cd. ○.

५७b-५८c. ने२.३. ○.

ततस्तु सरितां श्रेष्ठा शेषी मोक्षप्रदा शुभा ।
सङ्गता मानसे क्षेत्रे मान्धातुः पथगामिनी ॥ ५९ ॥
देवतीर्थेति विख्यातं प्रयोगेनाप्यलङ्कृतम् ।
सर्वपापप्रशमनं देवगन्धर्वपूजितम् ॥ ६० ॥
शेषीमानसयोः सङ्गे देवतीर्थेति विश्रुतः ।
यः स्नाति तत्र मनुजो महेन्द्रपदमश्नुते ॥ ६१ ॥
येन स्नातं महादेवि देवतीर्थे विमुक्तिदे ।
तस्य देवाः शरीरस्था ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ ६२ ॥
जलमध्ये महादेवो महेन्द्रेशेति विश्रुतम् ।
तस्य संपूजानादेव माहेन्द्रं पदमाप्नुयात् ॥ ६३ ॥
तत्र वै दृश्यते देवि शर्करा ताम्रसम्मिता ।
मुक्ताफलसमं तोयं तथैव ख्यायते भुवि ॥ ६४ ॥
सृष्टेरनन्तरं तत्र त्रयस्त्रिंशत्समन्वितैः ।
तपस्तप्तं महाभागे दैवतैर्वीतकल्मषैः ॥ ६५ ॥
पिण्डं दत्त्वा महाभागे त्रयस्त्रिंशत्कुलान्वितः ।
मानवो देवदेहो वै जायते नात्र संशयः ॥ ६६ ॥
तर्पयित्वा पितृंस्तत्र यमशासनसङ्गताम् ।
तारयेन् मानवश्रेष्ठः कुलकोटिसमन्वितान् ॥ ६७ ॥
तत्र वै स्नानमात्रेण नरो नारायणप्रियः ।
ऋणत्रयविनिर्मुक्तो जायते नात्र संशयः ॥ ६८ ॥
श्रृणुष्व मेनकातीर्थं ततो हस्तचतुष्टयम् ।
शिवमार्गप्रदं साक्षात् तीर्थद्वादशवेष्टितम् ॥ ६९ ॥

६०. -d) ने२.३ °सेवितम् (→°पूजितम्).

६१. -b) ने२ विश्रुतम् (→विश्रुतः). -d) ने१ °पथ° (→°पद°).

६२. -a) ने२ °देवीं (→°देवि). -d) ने१.२ ब्रह्मा (→ब्रह्मा-). ६३. -b)

ने१ विश्रुतः (→विश्रुतम्). -c) ने१ °तत्र (→°देव). -d) ने१ महेन्द्रपदमश्नुते.

६३. श्लोकात्परं ने१ अधिकम्—

‘येन स्नानं महादेवि देवतीर्थे विमुक्तिदे ।’ = ६२ ab

६४. -a) ने२ देवी (→देवि). -b) ने२ शक्तिरा (→शर्करा). ६७. -c)

ने१ °श्रेष्ठः (→°श्रेष्ठाः). -d) ने१ °समन्विताम् (→°समन्वितान्).

६८. -b) ने३ °प्रिये (→°प्रियः). ६९. -b) ने२.३ °चतुःशतम् (→°चतुष्टयम्)

यत्र देवाप्सरा देवि मेनका चारुभाषिणी ।
 स्नाति शुद्धे सरजले नायिकाभिः समन्विता ॥ ७० ॥
 तत्र स्नात्वा नरो देवि मातुर्गर्भं न पश्यति ।
 योगिभिरुच्चापि निस्तीर्णं योगमार्गनिषेविभिः ॥ ७१ ॥
 यमतीर्थेति विख्यातं ततो हस्तशतान्तरे ।
 सेवितं चित्रगुप्तेन तथान्यैर्यमनायकैः ॥ ७२ ॥
 तत्र स्नानं महाभागे कर्त्तव्यं फलकाङ्क्षिभिः ।
 मानुषैः पितृभक्तैश्च यममार्गनिराशिभिः ॥ ७३ ॥
 कृत्वा श्राद्धं यमसरे पितृणां दत्तमक्षयम् ।
 याति तावन्महाभागे यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ ७४ ॥
 ततस्तस्योत्तरे भागे नाम्ना नलगिरिः स्मृतः ।
 तस्योद्भवानां तीर्थानां माहात्म्यं शृणु पार्वति ॥ ७५ ॥
 तस्मान् मानसरे देवि कपिला सरितां वरा ।
 समागता सिद्धगणैः सेविता पापतारिणी ॥ ७६ ॥
 नलपर्वतसंभूता निःसृता कपिलाश्रमात् ।
 विधात्रा चोपदिष्टा सा स्वर्णपीतजला शुभा ॥ ७७ ॥
 मान्धातुर्धनुषा देवि दर्शिताध्वा सरिद्वरा ।
 आजगाम सरं शुद्धं जामदग्न्यनिषेवितम् ॥ ७८ ॥
 मूले तस्याः स्थितो विष्णुनारदाद्यैर्महर्षिभिः ।
 तथा देवगणैर्देवि गुहायां जगदीश्वरः ॥ ७९ ॥
 उपास्यते महादेवि कृष्णं योगेश्वरं हरिम् ।
 संपूजयति यो मर्त्यः स यास्य परमां गतिम् ॥ ८० ॥
 ततः परं महाभागे कपिलस्याश्रमं शुभम् ।
 वरुणाद्यैर्देवगणैः पूजितं सुमनोहरैः ॥ ८१ ॥

७०. -d) ने१.३ समन्विताः (ने३ °ता) (→समन्वितः). ७१. -a) ने१
 यत्र (→तत्र). -d) ने२ °मार्गं (→°मार्ग-).
 ७२. -c) ने१ सेवितुं (→सेवितं).
 ७५. -d) ने२.३ पार्वती (→पार्वति). ७८. -b) ने१ सरोवरा (→सरिद्वरा).
 ८०. -a) ने२ उपास्योस्तेन, ने३ तस्योपास्ते (→उपास्यते). -b) ने१ कृष्णं, ने२
 कृष्णे (→कृष्णं); ने२.३ योगीश्वरं (→योगेश्वरं). ८१. -d) ने२.३ सुमनोहरम्
 (→सुमनोहरैः).

कपिलाख्यं महत्तीर्थं तत्रैव वरवर्णिनि ।
 शिलापञ्चकरसंयुक्तं द्वात्रिंशत्क्रोशसंयुतम् ॥ ८२ ॥
 विद्यते मृगशावाक्षि नलपर्वतमध्यगम् ।
 इन्द्रादिभिर्देवगणैः पूजितं सुमनोहरैः ॥ ८३ ॥
 स्नात्वा कपिलतीर्थे वै नरो ब्रह्मपदं शुभम् ।
 समारुह्यति शक्राभः कुलकोटिसमन्वितः ॥ ८४ ॥
 महर्षिकपिलं देवि संपूज्य विष्णुमन्दिरम् ।
 प्रयाति पातकान् हित्वा कुलकोटिसमन्वितः ॥ ८५ ॥
 ततस्तु दक्षिणे तीरे कपिलायाः शुभव्रते ।
 काञ्चनस्याकरैर्युक्ता स्मराख्या गिरिकन्दरा ॥ ८६ ॥
 पातालसदृशा पुण्या शिवलिङ्गसमन्विता ।
 विद्यते मृगशावाक्षि वाणेन परिसेविता ॥ ८७ ॥
 तत्र वाणेश्वरो देवो पूज्यते दितिस्सूनुभिः ।
 तथैव दानवेशाद्यैर्दितिजैश्चोपदेशितैः ॥ ८८ ॥
 संपूज्य तत्र वाणेशं मानवः शाङ्करं पदम् ।
 प्रयाति नात्र सन्देहः शिवकन्यानिषेवितः ॥ ८९ ॥
 वाणतीर्थं महादेवि कपिलाया ततः परम् ।
 विद्यते मृगशावाक्षि तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ॥ ९० ॥
 पदे पदे सुतीर्थानि कपिलाया शिवप्रिये ।
 सन्ति देवर्षिपूज्यानि मानवैः प्रार्थितानि च ॥ ९१ ॥
 ततस्तु कपिला देवि शुभं मानसरोवरम् ।
 संमिलद् ऋषिपूज्यं वै जामदग्न्याश्रमे शुभम् ॥ ९२ ॥
 जामदग्न्यं महत्तीर्थं तत्र मानसरे शुभे ।
 यः स्नाति मानवः सम्यक् स याति हरिमन्दिरम् ॥ ९३ ॥
 जामदग्न्यसमं तीर्थं नास्ति मानसरे क्वचित् ।
 यत्र रामो जामदग्न्यरवाप(?) चिरजीविताम् ॥ ९४ ॥

८२ ने२.३. ab ○. ८५. -a) ने१.३ महर्षी- (→महर्षि). -d) ने२ °शतान्विते (→°समन्वितः).

८६. -c) ने१ युक्तां (→युक्ता). ८७. -b) ने१.२ °समन्वितां(ने२ °तः) (→°समन्विता). -d) ने१ °सेविताः, ने३ सेवितः (→°सेविता). ८८. -b) ने१ पूज्यन्ते (→पूज्यते). ९२. -b) ने३ शुभे (→शुभम्). ९४. -a) ने२ °महत् (→°समं).

श्रीदेव्युवाच ।

कथं स देवदेवेश जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
अवाप चिरजीवित्वं प्राप्य भूमण्डलं शुभम् ॥ ९५ ॥

ईश्वर उवाच ।

शृणुष्व त्वं महाभागे जामदग्न्यो यथाऽभवत् ।
यथानेन सुपुण्येन संप्राप्तं चिरजीवनम् ॥ ९६ ॥
तथा त्वां कथयिष्यामि चरितं विस्मयापहम् ।
मोक्षमार्गप्रदं पुण्यं विष्णुभक्तिप्रदायकम् ॥ ९७ ॥
कृतान्तरे महादेवि जामदग्निस्तोपनिधिः ।
विष्णुमाराधयामास खेदितो हैहयैतृपैः ॥ ९८ ॥
कालेन तं तदा देवो दर्शयामास स्वं वपुः ।
कलिकल्मषहन्तारं दुर्दर्शं दैवतैरपि ॥ ९९ ॥
ततस्तं कथयामास वरयेति वरं शुभम् ।
दुःप्राप्यं देवगन्धर्वैः शिवाद्यैर्मानवैः किल ॥ १०० ॥
सोवाच तं तदा देवि वरेण्यं वरदं प्रभुम् ।
वृणोम्यहं त्वत्सदृशं सुतं क्षत्रान्तकारकम् ॥ १०१ ॥
तथेत्युक्त्वा स भगवान् तत्रैवान्तरधीयत ।
ततः स ऋषिमुख्यो वै बभूव स्वस्थमानसः ॥ १०२ ॥
ततः कालेन महता सुतं क्षत्रान्तकारकम् ।
पारगं वेदविद्यानां प्राप विष्णोरनुग्रहात् ॥ १०३ ॥
ततस्तं लक्ष्मणोपेतं बालं राजीवलोचनम् ।
आख्यया रामनामं वै चकार स शुभव्रते ॥ १०४ ॥
स रामो मृगशावाक्षि वर्द्धमानो दिने दिने ।
चकार विविधं पुण्यं तपोभिः कायशोषिभिः ॥ १०५ ॥
ततः क्षत्रियभूपालान् जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
जघान स परान् वाणैर्जमदग्निनियोजितः ॥ १०६ ॥

९५. -c) ने२.३ °जीवित्वं (→°जीवित्वं). -d) ने२ °मण्डले (→°मण्डलं).

९६. -c) ने२ यथा तेन (→यथानेन). -d) ने२ °जीवतम् (→°जोवनम्).

९७. ने२. ९७c-९८a ⊙. -b) चरितं विस्मयावहम्. ९८. ने२ a ⊙.

-b) ने२.३ तपस्तेपे (→तपोनिधिः). ९९. -a) ने२ देशे (→देवो). १०३. -b)

ने३ क्षेत्रान्त° (→क्षत्रान्त°). १०४. -c) ने१ सागैव (?) (→नामं वै) १०६.

-d) ने१ जमदग्निनियोजितैः.

स हत्वा सर्वभूपालान् क्षत्रहीनां वसुन्धराम् ।
चकार निजबाणौघै रधिरोघपरिप्लुतान् ॥ १०७ ॥

एवं त्रिसप्तकं कृत्वा स रामो शिववल्लभे ।
उत्ससर्ज धरां शुद्धां सशैलवनकाननाम् ।
ब्राह्मणेषु महाभागे नदीभिः समलङ्कृताम् ॥ १०८ ॥

ब्रह्मयत्तां धरां कृत्वा स रामो गिरिकन्यके ।
समुद्रं याचयामास वासमात्रं नदीपतिम् ॥ १०९ ॥

रामं न जानयामास समुद्रः सरितां पतिः ।
अवतीर्णं महाबाहुं जमदग्निगृहे प्रभुम् ॥ ११० ॥

मरुं कर्तुं सरिन्नाथं स रामस्तदनन्तरम् ।
नदीभिः पूरितं क्षारं चकार मतिमुत्तमाम् ॥ १११ ॥

समुद्रस्तं तदा देवि कृताञ्जलिपुटः स्वयम् ।
प्रार्थयामास क्षत्रारिं कार्यार्थं भुवि संस्थितम् ॥ ११२ ॥

सोवाच तं महादेवि गिरा सूनृतया हरिम् ।
प्रार्थितं देवगन्धर्वै ऋषिभिश्चापि संस्तुतम् ॥ ११३ ॥

वयं हि मन्दमतयो न जानीम खलाः प्रभुम् ।
अनुग्रहोऽयं भवता कृतं चात्र न संशयः ॥ ११४ ॥

त्वामहं कथयिष्यामि खलनिग्रहकारकम् ।
उपायं चिन्त्यतामाशु स्ववासार्थं जगत्पते ॥ ११५ ॥

शरमेकं समाधाय चापे स्वर्लोकपूजिते ।
तेन मां कुरु वै राम षष्टियोजनदूरगम् ॥ ११६ ॥

१०७. -b) ने२ वसुन्धरान् (→वसुन्धराम्).

१०९. -a) ने३ क्षणमात्रं (→वासमात्रं). ११०. ने१,२ ⊙. १११. -a)

ने१ भरुं (→मरुं). -d) ने१ उत्तमम् (→उत्तमान्). १०९-१११ श्लोकानां स्थाने
ने२ पाठः

ब्रह्मयत्तां धरां कृत्वा स रामो गिरिकन्यके ।

समुद्रं याचयामास [स] रामस्तदनन्तरं ।

नदीभिः पूरितं क्षारं चकार मतिमुत्तमाम् ॥

११२. -b) ने१ °पुरः (→°पुटः). -c) ने२ छत्राणि (→क्षत्रारि). ११४. -b)

ने१ जानाम (→जानीम). ११५. -d) ने३ स्ववासार्थं (→स्ववासार्थं).

तमिङ्गलझषाकीर्णं जलजन्तुविराजितम् ।
 तेनोपायेन वासाय दास्यामि वसुधां प्रभो ।
 यावच्छरेण संस्पृष्टं स्थलं तावत् त्यजाम्यहम् ॥ ११७ ॥
 समुद्रस्य च तां वाणीं श्रुत्वा रामः प्रतापवान् ।
 चापे शरं समाधाय क्षत्रशोणितपारगः ॥ ११८ ॥
 चकार सरितां नाथं षष्टियोजनदूरगम् ।
 तिमिङ्गलझषाकीर्णं वरुणालयशोभितम् ॥ ११९ ॥
 प्राप्य दिव्यं स्थलं देवि स रामः सरितां पतेः ।
 चकार वासं धर्मात्मा गोत्रजैर्ब्राह्मणैः सह ॥ १२० ॥
 तत्रारोप्य तदा देवि यज्ञस्तम्भान् सुशोभितान् ।
 उत्सृज्य कौङ्कणं देशं ब्राह्मणेभ्यो महामते ॥ १२१ ॥
 तपसे कृतसङ्कल्पः पूतं मत्वा भुवस्तलम् ।
 तदुत्तरेण मार्गेण जगाम हिमपर्वतम् ॥ १२२ ॥
 तत्र शिरांसि मे देवि पूजयित्वा सरोवरम् ।
 आजगाम पूतजले कपिलासङ्गमे शुभे ॥ १२३ ॥
 स मामाराधयामास प्राप्य मानसरोवरम् ।
 द्वादशाब्दानि वै देवि पूजयन् मां वरप्रदम् ॥ १२४ ॥
 तुष्टश्चाहं ततो देवि दर्शयामास दर्शनम् ।
 जामदग्न्याय रामाय त्वया सह न संशयः ॥ १२५ ॥
 तुष्टाव मां तदा देवि जामदग्न्यो महातपाः ।
 गिरा सूनृतया चापि वाष्पगद्गदपूर्णया ॥ १२६ ॥
 तुष्टस्तस्मै सुयोग्याय दास्यामीति विचिन्त्य च ।
 वरं देवमनुष्याणां दुःप्राप्यं मम वल्लभे ॥ १२७ ॥
 वरयेति मया प्रोक्तो वरं वरद पूजिते ।
 अजरामरतां लोके ददस्वेति उवाच ह ॥ १२८ ॥
 अंशं वैकुण्ठदेहे वै संन्यस्याऽवनिमण्डले ।
 तपामि न हि सन्देहो ददस्वामरतां प्रभो ॥ १२९ ॥

१२०. -b) ने1.2 पते (→पतेः). -c) ने1 चरवासं (→चकार). -d) ने1 सहः
 (→सह) १२१. -b) ने2 सुशोभनान् (→सुशोभितान्). -c) ने1.3 उत्सर्ज्य
 (→उत्सृज्य) -d) ने1.3 महात्मनाः (→महासते).

१२३. -c) ने1 °जलं (→°जले). १२४. -c) ने1 देवेशि (→वै देवि).
 १२७. -d) ने3 शिव (→मम).

इत्युक्तस्तेन रामेण तथेत्युक्त्वाऽप्यहं तदा ।
 प्रत्याजगाम कैलासं रुद्रकन्यानिषेवितम् ॥ १३० ॥
 मत्तः प्राप्य वरं सौम्यं रामोऽपि स्वगृहं शुभम् ।
 जगाम द्वजमुख्यैश्च सेवितं सुमनोहरम् ॥ १३१ ॥
 ततः कालेन महता पुण्ये रघुकुले हरिः ।
 अवतारांशभागेन रक्षःकुलविनाशकृत् ॥ १३२ ॥
 श्रुत्वा रामं तदा देवि संभूतं राघवे कुले ।
 सोऽगमद् राजशार्दूलं हन्तुं दाशरथिं प्रभुम् ॥ १३३ ॥
 सोऽवदन् मृगशावाक्षि रामं दाशरथि ततः ।
 रामोऽहं भूतले ख्यातो न हि रामा अनेकशः ॥ १३४ ॥
 त्वामहं निहनिष्यामि तस्माच्छब्दविलोपकम् ।
 किन्तु मे छत्रहन्तारं चापं समधिरोपय ॥ १३५ ॥
 न त्वहं वै शरोरत्नं भूमौ निःपातयामि वै ।
 इत्युक्त्वा तं तदा देवि ददौ रत्नविराजितम् ॥ १३६ ॥
 स्वं धनुः श्वाससंयोगैर्मिश्रितं वीरभूषणम् ।
 समारोप्य तदा रामो जामदग्न्यमुवाच ह ॥ १३७ ॥
 त्वदंशसंयुतं चापं मयि सम्यगुपस्थितम् ।
 मया चारोपितं चापि पश्यस्व ससमाहितः ॥ १३८ ॥
 इत्युक्त्वा तं तदा रामो वाणं चापि ना(नि ?)धाय च ।
 पुनरेतान्तरगतं वचनं समुवाच ह ॥ १३९ ॥
 मया सोदाहृतं चापि तथ्यं कर्तुं वचो हरिः ।
 रघूणां न शरा ब्रह्मन् यान्ति चात्र निरर्थकाः ॥ १४० ॥
 तस्मादेकां गतिं तेऽद्य नाशयामि न संशयः ।
 तमुवाच तदा दीनो जामदग्न्यो महेश्वरि ॥ १४१ ॥
 नाहं स्वर्गगतिं पुण्यां व्रजामि रघुनन्दन ।
 तपामि भूतले पुण्ये गिरिकाननशोभिते ॥ १४२ ॥

१३४. -d) ने2.3 न हि रामादनेकशः.

१३५. -a) ने2 तुहनिष्यामि (→निहनिष्यामि). -c) ने2.3 छत्रनिहन्तारं
 (→छत्रहन्तारं). १३६. -a) ने3 हि (→वै). ने3. १३८-१३९. ०.
 १४२. -c) ने1 नयामि (→तपामि). १४२. -e) ने1 तीर्थेऽचापि च (→सुती-
 र्थेऽचापि).

सुतीर्थैश्चापि संकीर्णे वृक्षराजविराजिते ।
 जामदग्न्यवचः श्रुत्वा स रामो दीनवल्लभः ।
 चिच्छेद स्वर्गं तस्य प्रार्थितं मानवोत्तमैः ॥ १४३ ॥
 तस्य चापस्य मार्गेण तद्देहाद्वैष्णवं ततः ।
 तेजो रामशरीरे वै प्रविवेश महेश्वरि ॥ १४४ ॥
 विसृज्य वैष्णवं तेजो जामदग्न्यो यतव्रतः ।
 चचार वसुधां सर्वां सशैलवनकाननाम् ॥ १४५ ॥
 इत्येतत् कथितं भद्रे रामाख्यानं सुविस्तरम् ।
 तेन वै चिरजीवित्वं यथा प्राप्तं तथा मया ॥ १४६ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे रामाख्याने मानसतीर्थमाहात्म्यं
 नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१४५. -a) ने१ विसृज्य (→विसृज्य). -cd) ने२ सर्वैः*शैल° (→सर्वां सशैल°).

१४६. -d) ने१ तेन सुचिरजीवित्वं.

पुष्पिका—अध्यायनाम—ने१ नाम स तीर्थमाहात्म्यं नाम.

दत्त उवाच ।

इत्युक्त्वा तां प्रियां राजन् देवदेवो महेश्वरः ।
माहात्म्यं कथयामास तीर्थानां पुण्यदायिनाम् ॥ १ ॥

शिव उवाच ।

पुरा कृतयुगे देवि जामदग्न्यसरोवरे ।
मृता गृध्रा वडाश्चैव गता ब्रह्मपुरं प्रति ॥ २ ॥
तत्रैव जामदग्न्येशं हरं ये पूजयन्ति हि ।
ते व्रजन्ति महादेवि गृहं मे देवसेवितम् ॥ ३ ॥
ततः परं महातीर्थं काकतीर्थमिति स्मृतम् ।
यत्र स्नात्वा चतुस्त्रिंशत्काका ब्रह्मपदं गताः ॥ ४ ॥
परं श्रुगालतीर्थं वै संस्मृतं गिरिकन्यके ।
यत्र सर्वे फेरवकाः स्नात्वा शिवपुरं गताः ॥ ५ ॥
भगवक्षुःकरं तीर्थं परं ते व्याहृतं मया ।
यत्रेन्द्रो गौतमीशापाद्विमुक्तो निजमन्दिरम् ॥ ६ ॥
समागतः सिद्धगणैस्त्रिदशैश्चापि मोदितः ।
संप्राप्य शतनेत्राणि बृहस्पतिरनुग्रहात् ॥ ७ ॥
ततः पुलोमजातीर्थं विद्यते वरवर्णिनि ।
यत्र स्नात्वा महेन्द्रं वै पतिं प्राप पुलोमजा ॥ ८ ॥
परं हि पुष्पभद्रायाः सङ्गमोऽस्ति वरेश्वरि ।
यत्र वै रघुनाथस्य तीर्थमस्ति न संशयः ॥ ९ ॥
पुष्पभद्रा सरिच्छ्रेष्ठा नलपर्वतसम्भवा ।
जगाम मानससरं ब्रह्मणा चोपदेशिता ॥ १० ॥
गौतमस्य ऋषेर्यज्ञे समाहूता महर्षिभिः ।
पूर्ववाहा सरिच्छ्रेष्ठा भद्रेशपदसम्भवा ॥ ११ ॥

१. -d) ने३ °दायिनाम् (→°दायिनाम्). २. -a) ने२ देवी (→देवि). -c) ने२.३ मृतां (→मृता); ने२ वाडविडशि, ने३ वाद्रा विडाश् (→गृध्रा वडाश्).
४. -b) ने१ स्फुटम् (→स्मृतम्). ८. -d) ने१ प्राप्य (→प्राप). ९. -a) ने२ °भद्रायां (→°भद्रायाः). -c) ने२.३ तत्र (→यत्र). ११. -c) ने२.३ °वाहो (→°वाहा).

मान्धातुर्दशिताध्वा सा जगाम मानसं सरम् ।
मूले तस्या स्थितो विष्णुर्भद्राया सह वल्लभे ।
प्लक्षादिभिर्नगैश्चैव सेवितो वरदो विभुः ॥ १२ ॥

भद्रया सहितं विष्णुं ये पश्यन्ति यतव्रताः ।
ते देवि मानुषे लोके भद्राहीनां भवन्ति हि ॥ १३ ॥

ततस्तु पुष्पभद्राया वामभागे महेश्वरि ।
देवभद्रा सरिच्छ्रेष्ठा पातकानां विनाशिनी ॥ १४ ॥

जगाम मानसं क्षेत्रं देवगन्धर्वपूजितम् ।
महेन्द्रस्याश्वमेधे वै समाहृता सरिद्वरा ।
गुरुणा देवकार्यार्थे तत्रैव नलपर्वते ॥ १६ ॥

सेविता सिद्धगन्धर्वैः विष्णवङ्गुष्ठसमुद्भवा ।
मान्धातुर्दशितपथा यथौ मानसरोवरम् ॥ १६ ॥

तस्या मूले त्रयस्त्रिंशद् देवाः सन्ति महेश्वरि ।
लिङ्गरूपधराः सर्वे महेन्द्रेण समन्विताः ॥ १७ ॥

पूजनाद् देवलिङ्गानां नराः स्वर्गगतिं प्रति ।
व्रजन्ति त्रिकुलैः सार्द्धं देवकन्यानिषेविताः ॥ १८ ॥

ततस्तु देवभद्रायां तीर्थानि शृणु पार्वती ।
यानि श्रुत्वा महाभागा व्रजन्ति मम मन्दिरम् ॥ १९ ॥

तीर्थं त्रिभुवनख्यातं सौरभं नाम विद्यते ।
यत्र सा सुरभी देवी दृश्यते वरवर्णिनि ॥ २० ॥

तावद्धि पितरः सर्वे मानवानां दुरात्मनाम् ।
वसन्ति नरके घोरे यावत् पिण्डं न सौरभे ॥ २१ ॥

तीर्थे ददन्ति कुलजा गोत्राख्यापनसंयुतम् ।
ततः परं न पश्यन्ति घोरं यमगृहं शुभे ॥ २२ ॥

परं तु देवभद्रायां तुङ्गतीर्थमिति स्मृतम् ।
स्वमातुर्गमनात् यत्र मुक्तिं तुङ्गप्रजापतिः ॥ २३ ॥

तत्र स्नात्वा महाभागे मानवाः पापकारकाः ।
अगम्यागमनात् पापान् मुक्ता मुक्तिं व्रजन्ति हि ॥ २४ ॥

ततस्तु देवभद्रायां मध्ये मानसरोवरे ।
 तथैव पुष्पसरितोर्मध्ये शिवगणप्रिये ॥ २५ ॥
 रामतीर्थमिति ख्यातं प्रयागेनाप्यलङ्कृतम् ।
 शतजन्मार्जितानां हि पातकानां प्रणाशनम् ॥ २६ ॥
 सेवितं पुष्पभद्रायाः जलैः पुण्यैः सुशोभनैः ।
 तथाकारं द्रवद्विजैर्हसैश्चापि निषेवितम् ॥ २७ ॥
 प्रयागाल्लक्षगुणितं फलं तत्र हि विद्यते ।
 तस्मान् नान्यं प्रपश्यामि स्थलं भूमण्डले क्वचित् ॥ २८ ॥
 रथाश्चा यत्र रामेण त्यक्त्वा दिवि गतेन हि ।
 दृश्यतेऽत्र न सन्देहः पुण्ये मानसरोवरे ॥ २९ ॥
 तस्मान् नान्यतमं तीर्थं नास्ति मानसरोवरे ।
 यत्र विष्णुमहेशाद्याः स्थापिता राघवेन हि ॥ ३० ॥
 पिण्डं दत्त्वा च मतिमान् रामतीर्थे महेश्वरि ।
 तारयित्वा पितृगणान् तथा मातामहान् नरः ॥ ३१ ॥
 स याति विष्णुभवनं कुलकोटिशतान्वितः ।
 वसित्वा कल्पमेकं वै तत्र भूमण्डलेश्वरी ।
 पुनर्भूमण्डलं सर्वं प्राप्य राजा भवेदिह ॥ ३२ ॥
 तत्र रामेश्वरं देवि संपूज्य मनुजोत्तमाः ।
 प्रयान्ति ते विष्णुगृहं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ३३ ॥
 रामतीर्थादधो भागे बलितीर्थमिति स्मृतम् ।
 मोक्षदं स्थिरचित्तानां धर्ममार्गप्रदायकम् ॥ ३४ ॥
 तत्रैव बलिना देवि वाजिमधत्रयं शुभम् ।
 कृत्वा संपूर्णतां नीतं समाप्तं सरत्नदक्षिणैः ॥ ३५ ॥
 तत्र स्नात्वा नरो देवि वाजिमधफलं महत् ।
 प्राप्नोति देवगन्धर्वैर्दुःप्राप्यं मानवैरपि ॥ ३६ ॥
 बलिना पूजितं तत्र सन्ति विष्णोः पदत्रयम् ।
 पद्माङ्कुशादिरेखाढ्यं सेवितं नारदादिभिः ॥ ३७ ॥

२५. -c ने ३ पुष्पा (→पुष्प-). २७. -b) ने १ सुशोभितैः (→सुशोभनैः)

३२. -b) ने १ °समन्वितः (→°शतान्वितः). -c) ने ३ हि (→वै).

३५. -c) ने १ संपूर्णता (→संपूर्णतां). -d) ने २.३ समाप्तं रत्नदक्षिणैः.

३७. -b) ने ३ विष्णुः (→विष्णोः).

तान् संपूज्य नराः सर्वे तद्विष्णोः परमं पदम् ।
 प्राप्नुवन्ति महाभागे कुलकोटिसमन्विताः ॥ ३८ ॥
 ततः परं महाभागे कपितीर्थमिति स्मृतम् ।
 गान्धर्वपददं पुण्यं सेवितं सिद्धनायकैः ॥ ३९ ॥
 यत्र तीर्थे महाभाग हनुमान् नाम वानरः ।
 प्राप्य नागायुतबलं कमाराध्य यतत्रते ॥ ४० ॥
 तत्र स्नात्वा नरो देवि बलं प्राप्नोति दुर्जयम् ।
 तथैव चाक्षयं वासो मम लोके न संशयः ॥ ४१ ॥
 ततः परं महातीर्थं बालितीर्थेति विश्रुतम् ।
 मनःशिलाकरैः युक्तं ताम्रशर्करशोभितम् ॥ ४२ ॥
 तत्र वालीश्वरं देवं संपूज्य मनुजाधमाः ।
 प्राप्नुवन्ति सुशोभाढ्यं गृहं मे वरवर्णिनि ॥ ४३ ॥
 परं तीर्थशतैर्युक्तं ध्रुवतीर्थमिति स्मृतम् ।
 सप्तर्षिसेवितं पुण्यं मोक्षमार्गप्रदर्शकम् ॥ ४४ ॥
 तत्र स्नात्वा ध्रुवो देवि जगाम हरिमन्दिरम् ।
 दुःप्राप्यं देवगन्धर्वैः किमुतान्यैर्जनैः शुभैः ॥ ४५ ॥
 तत्र स्नात्वा नरो देवि ध्रुवस्य पदवीं शुभाम् ।
 प्राप्नोति पितृभिः साद्धं त्यक्त्वा पापान् सरोवरे ॥ ४६ ॥
 ततः परं महातीर्थं वागीशाख्यं महेश्वरि ।
 षोडशाख्याभिः पुण्याभिर्मातृकाभिः सुसेवितम् ॥ ४७ ॥
 तथा षोडशमातृणां तीर्थैश्चापि समन्वितम् ।
 अणिमाद्याभिः पुण्याभिरष्टसिद्धिभिः] सेवितम् ॥ ४८ ॥
 पिण्डं दत्त्वा महाभागे तीर्थे वागीश्वराह्वये ।
 नरः पितृन् समुत्तीर्णान् करोति शिववल्लभे ॥ ४९ ॥
 वासमात्रेण वै देवि तीर्थे वागीश्वराह्वये ।
 मया सह नरो देवि सायोज्यमिह चाश्नुते ॥ ५० ॥
 तत्र वागीश्वरं देवं मातृकाभिर्निषेवितम् ।
 संपूज्य मानवो लोके पूज्यते मम लिङ्गवत् ॥ ५१ ॥

३९. -d) ने१ °नायकैः (→°नायकैः).

४०. -d) ने१ मामा° (→कमा°). ४५. -c) ने२ दुःप्राप्य (→दुःप्राप्यं).

परं भूतान्तकं नाम तीर्थमस्ति वरेश्वरि ।
 तत्र स्नात्वा च मनुजः कुलानां तारयेच्छतम् ॥ ५२ ॥
 परं गोशतदं नाम तीर्थमस्ति न संशयः ।
 देवर्षिमानवानां च सेवितं सुमनोहरम् ॥ ५३ ॥
 गोसहस्रप्रदानेन तत्र राजा विदूरथः ।
 मुक्तः पापान् महाभागे दुहितृगमनोद्भवात् ॥ ५४ ॥
 ततस्तु पश्चिमे भागे नाम्ना गौरिगिरिः स्मृतः ।
 सिद्धाश्रमैर्बहुविधैर्महौषधिसमन्वितः ॥ ५५ ॥
 तस्योत्तरे महाभागाश्च(च?)न्द्रभागा सरिद्वरा ।
 बभूव राजहंसैः सा सेविता सुमनोहरा ॥ ५६ ॥
 ययौ सा सरितां श्रेष्ठा मानसाख्यं सरोवरम् ।
 मान्धात्रा दर्शितपथा विधात्रा चोपदेशिता ॥ ५७ ॥
 पुरा चन्द्रमसो यज्ञे समाहूता महर्षिभिः ।
 सनकाद्यैर्महाभागे ऋत्विजैश्चापि दीक्षितैः ॥ ५८ ॥
 आविभूर्ता सरिच्छ्रेष्ठा मत्कपर्दविनिःसृता ।
 जगाम मानसक्षेत्रं यत्र सा वसुधा हता ॥ ५९ ॥
 तस्या मूले स्वयं ब्रह्मा ध्याति विश्वं चराचरम् ।
 गौतमाद्यै ऋषिश्रेष्ठैः पूजितो विश्वकृद् विभुः ॥ ६० ॥
 तत्र संतपितेनैव पितृणां दत्तमक्षयम् ।
 याति यावद् दिनकरो तपति स्वर्गमण्डले ॥ ६१ ॥
 ब्रह्मणः पूजनात् सद्यो नरो ब्रह्मपदं शुभम् ।
 आरुह्यति महाभागे कुलकोटिसमन्वितः ॥ ६२ ॥
 दक्षिणे चन्द्रभागाया गुहा चन्द्रवती स्मृता ।
 तत्र चन्द्रमसो मूर्तिर्दृश्यते ऋषिभिः सह ॥ ६३ ॥
 तस्य सम्पूजनाद् सद्यो विमानमधिरुह्य वै ।
 प्राप्नोति चन्द्रभुवनं नरस्त्रिशत्कुलान्वितः ॥ ६४ ॥
 ततस्तु चन्द्रभागायां शशतीर्थमिति स्मृतम् ।
 यत्र स्नात्वा शशः सम्यक् शशिसायोज्यतां गतः ॥ ६५ ॥
 परं वै चन्द्रभागायां बिन्दुमाधवसंज्ञकम् ।
 तीर्थमस्ति महाभागे मुक्तिद्वारमिवापरम् ॥ ६६ ॥

५५. -b) ने१ नाम्ना (→नाम्ना) ५७. -c) ने२ माधाता (→मान्धात्रा).

५९. -b) ने२ मत्कपर्दी^० (→मत्कपर्द^०).

६४. -c) ने३ ^०भवनं (→^०भुवनं). ६६. -c) ने२.३ महाभागा (→महाभागे).

विन्दुमाधवतीर्थे वै स्नात्वा वैकुण्ठमन्दिरम् ।
 प्राप्नोति मानवः सम्यग् यावदाहूतसंप्लवम् ॥ ६७ ॥
 विन्दुमाधवसंज्ञं वै सम्पूज्य शिववत्लभे ।
 हरेः सायुज्यतां याति पुत्रदारान्वितो नरः ॥ ६८ ॥
 परं चापि कुबेराख्यं तीर्थमस्ति वरेश्वरि ।
 तत्र स्नात्वा च मनुजो धनवान् जायते भुवि ॥ ६९ ॥
 ततः पुण्या[ः] सरिच्छ्रेष्ठा मानसाख्यं सरोवरम् ।
 सम्मिलन्ति मुखैः पुण्यैः सेविता शशकैर्मृगैः ॥ ७० ॥
 तत्र वै मृगशावाक्षि लिङ्गं चण्डेश्वराह्वयम् ।
 पूजयित्वा मम पुरे वसन्ति मनुजोत्तमाः ॥ ७१ ॥
 ततस्तु चन्द्रभागायाः सङ्गमे त्रिदशेश्वरि ।
 सितातीर्थेति विख्यातं तीर्थसप्तकशोभितम् ॥ ७२ ॥
 यत्र वै वसुधा देवि सितारूपेण शोभना ।
 प्रविष्टा मानसक्षेत्रं मान्धात्रा परिखेदिता ॥ ७३ ॥
 तस्मान्नान्यतमं तीर्थं त्रिषु लोकेषु भामिनि ।
 न पश्यामि मनुष्याणां पातकान्तकरं शुभम् ॥ ७४ ॥
 तत्र पिण्डप्रदानेन मनुष्याणां शुभात्मनाम् ।
 यमालयगता वापि तथाऽसद्योनिःसङ्गताः ॥ ७५ ॥
 आब्रह्मस्तम्भ (स्तम्ब?)पर्यन्ता देशर्षिपितृमानवाः ।
 तृप्यन्ति पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥ ७६ ॥
 सितातीर्थे महादेवि सितेशाख्यो महेश्वरः ।
 विद्यते देवगन्धर्वैः पूजितः सुमनोहरः ॥ ७७ ॥
 तस्य सम्पूजनात् सद्यो मानुषा मे गृहं शुभम् ।
 प्राप्नुवन्ति न सन्देहो रुद्रकन्यानिषेविताः ॥ ७८ ॥
 ततः परं तु वाणाख्यं तीर्थं त्रिदशसेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो देवि महेन्द्रभवनं व्रजेत् ॥ ७९ ॥
 ततः सारसतीर्थं वै वाग्भूतं नरकान्तकम् ।
 शीतपीतजलैः पुण्यैः शोभितं सुमनोहरम् ॥ ८० ॥

६९. -c) ने१ तु (→च). ७२. -b) ने२ संगमं (→सङ्गमे).

७९. -a) ने२ ३ चाणक्यं (→वाणाख्यं). -b) ने१ °सेविताम् (→°सेवितम्).

यत्र वै सारसाः सर्वे श्रुत्वा सरकथां शुभाम् ।
 स्नात्वा गन्धर्वभुवनं गता गान्धर्वसेविताम्(?) ॥ ८१ ॥
 तत्र स्नात्वा नरो देवि संतर्प्यः च पितॄन् स्वकान् ।
 याति गन्धर्वभुवनं गन्धर्वजनसेवितम् ॥ ८२ ॥
 परं चण्डेश्वरं नाम तीर्थमस्ति सुपुण्यदम् ।
 तत्र स्नात्वा द्विजवधात् पातकाद् वै प्रमुच्यते ॥ ८३ ॥
 तथा चण्डेश्वरं देवं तत्र सम्पूज्य वै प्रिये ।
 नरा मम पुरं रम्यं प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥ ८४ ॥
 ततो गौरिगिरेः पुण्यात् परभागा यतव्रते ।
 सम्भवा सरितां श्रेष्ठा ब्रह्मणा चोपदेशिता ॥ ८५ ॥
 सप्तब्रह्माण्डमध्येत्था पतिता गौरिपर्वते ।
 वरुणस्य महायज्ञे समाहूता गिरा सुतैः ॥ ८६ ॥
 सूर्यवंशप्रदीपेन दर्शिताध्वा सरिद्वरा ।
 जगाम मानसं क्षेत्रं विश्वनाथशिवप्रिये ।
 हिमज(जैस्)तोयविभवैर्वाहिता मन्दवाहिनी ॥ ८७ ॥
 मूले तस्याः सुशोभाढ्या विश्वनाथशिला स्मृता ।
 स्वर्णादिधातुखचिता हिमसीकरपूरिता ॥ ८८ ॥
 उपपातकसंयुक्ता महापापान्वितापि हि ।
 तां दृष्ट्वा मानवा देवि शिलां वर्णविचित्रताम् ।
 प्राप्नुवन्ति हि सायोज्यं मया सह न संशयः ॥ ८९ ॥
 ततस्तु विश्वनाथायां श्येनतीर्थमिति स्मृतम् ।
 यत्रेन्द्रः श्येनरूपं च शिविजेतु(तुं?) चकार ह ॥ ९० ॥
 तत्र श्येनस्वरूपेण मघवान् दृश्यते स्वयम् ।
 तथाग्निना कपोतेन दीनरूपकृतेन च ॥ ९१ ॥
 तत्र सम्पूज्य देवेन्द्रमग्निना सह मानवः ।
 प्राप्नोति देवभुवनं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ ९२ ॥
 परं तु विश्वनाथायां तीर्थं नारदसंज्ञकम् ।
 पर्वताद्यैर्ऋषिवरैः सेवितं सुमनोहरम् ॥ ९३ ॥

८१. -a) ने१ तत्र (→यत्र). -c) ने३ °भवनं (→भुवनं). -d) ने१ °सेवितम्
 (→°सेविताम्). ८२. -c) ने२ °भुवने (→°भुवनं). ८३. -a) ने१ चण्डेश्वरं
 (→चण्डेश्वरं). ८४. -a) ने१ देवि (→देवं). -b) ने३ प्रभो (→प्रिये).
 ८९. -a) ने२.३ उपपातकथं युक्ता. ९१. -d) ने३ दीप° (→दीन°).

नारदीयहृदे स्नात्वा दृष्ट्वा स्वर्णमयं हरम् ।
 प्राप्नोति मम सायोज्यं नरः शिवगणप्रिये ॥ ९४ ॥
 ज्वालाख्यं वटकाख्यं च देवाख्यं च ततः परम् ।
 तीर्थेष्वेतेषु संस्नात्वा नरो मम पदं व्रजेत् ॥ ९५ ॥
 पश्चिमे विश्वनाथाया गुहा काञ्चनशोभिता ।
 विद्यते मृगशावाक्षि दशद्वारैर्विराजिता ॥ ९६ ॥
 तत्राहं मृगरूपेण त्वया सह वरेश्वरि ।
 वसामि नात्र सन्देहः सत्यं ते व्याहृतं मया ॥ ९७ ॥
 तस्मान् नान्यतमं स्थानं प्रियं मे विद्यते क्वचित् ।
 यत्र देवास्त्रयस्त्रिशन् मामुपासन्ति संयताः ॥
 तत्र मां प्राप्य गिरिजे पूजयन्ति नरा हि मे ।
 कुलकोटिशतैर्युक्ता व्रजन्ति मम मन्दिरे ॥ ९९ ॥
 परं हि विश्वनाथाया दक्षिणे वरवर्णिनि ।
 वैद्यनाथेति विख्यातो दिवोदासेन सेवितः ॥ १०० ॥
 तस्य संपूजनात् सद्यः क्लेशहीना भवन्ति हि ।
 पुत्रदारान्विताः सर्वे जनाः सत्यं मयेरितम् ॥ १०१ ॥
 विश्वनाथा सरिच्छ्रेष्ठा मानसाख्यं सरोवरम् ।
 सम्मिलन् मृगशावाक्षि श्वानतीर्थे न संशयः ।
 श्वानतीर्थं समासाद्य तिलोदैर्यः प्रतर्पयेत् ॥ १०२ ॥
 पितृन् वै पितरस्तस्य ब्रह्मलोकमवाप्नुयुः ।
 यत्र श्वानं पुरस्कृत्य सिंहाद्या मे गृहं शुभम् ।
 स्नात्वा वै दिव्यदेहेन प्राप्ताः पार्षदसेविमम् ॥ १०३ ॥
 तत्रैव विश्वनाथस्य पूजां कृत्वा यतव्रते ।
 व्रजन्ति मानवाः शुद्धं गृहं त्रैलोक्यपूजितम् ॥ १०४ ॥
 घण्टाकर्णेन तत्रैव पूजितोऽहं न संशयः ।
 ततो मे पूजनाद् देवि गणत्वमुपलब्धवान् ॥ १०५ ॥
 ततः परं महातीर्थं घण्टाकर्णाह्वयं स्मृतम् ।
 तत्र स्नात्वा द्विजवधान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ १०६ ॥

९४. -c) ने। सायोज्य (→सायोज्यं). ९५ -a) ने३ ज्वालाख्यां वटकाख्यां च.

९६. -a) ने३ °नाथाय (→°नाथाया).

१००. -a) ने३ °नाथाय (→°नाथाया).

परं वै गणनाथाख्यं तीर्थमस्ति यतत्रते ।
 गणेशं तत्र संपूज्य स्नात्वा सरजले शुचौ ।
 सान्निध्यं मम वै नित्यं प्राप्नुवन्ति नराः शुभाः ॥ १०७ ॥
 ततस्तु सरितां श्रेष्ठा शारदा पापनाशिनी ।
 वामाङ्गे संस्थिता देवि ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ १०८ ॥
 एकांशेन सरिद्भूता मुनीनां हितकारणात् ।
 ब्रह्मणा चोपदिष्टा सा प्रार्थिता गौतमादिभिः ।
 अवतीर्णा सरिच्छ्रेष्ठा सुपुण्ये गौरिपर्वते ॥ १०९ ॥
 सूर्यान्वयप्रदीपेन दर्शिताध्वा सरिद्वरा ।
 जगाम मानसक्षेत्रे ऋषीणामाश्रमे शुभे ॥ ११० ॥
 शारदाया महन्मूले ब्रह्मा सप्सर्षिभिः सह ।
 राजते मृगशावाक्षि तथान्यैर्देवतागणैः ॥ १११ ॥
 तत्र संपूज्य धातारमृषिभिः सह वै प्रिये ।
 नरो ब्रह्मपदं पुण्यमधिरुह्यति सत्वरम् ॥ ११२ ॥
 दृश्यते यत्र वै ब्रह्मा ऋषिभिः सह सुवते ।
 तत्रैव मानसक्षेत्रे पिण्डं दातुं प्रभुर्महान् ॥ ११३ ॥
 मोहाद् गयायां दद्याद्यः स पितृन् पातयेत् स्वकान् ।
 लभते च ततः शापं पितृणां नात्र संशयः ॥ ११४ ॥
 ततः परं महाभागे शारदायां सुशोभनम् ।
 वसिष्ठाख्यं महातीर्थं अरुन्धत्या निषेवितम् ॥ ११५ ॥
 तत्र स्नात्वा महातीर्थे वसिष्ठं मुनिसत्तमम् ।
 सम्पूज्य सह पत्न्या वै नरो ब्रह्मपदं शुभम् ।
 प्राप्नोति देवगन्धर्वैः प्रार्थितं सुमनोहरम् ॥ ११६ ॥
 तत्रैव दक्षिणे भागे गुहा सुबहुशोभिता ।
 वसिष्ठाश्रमसंयुक्ता ताम्रधातुविराजिता ॥ ११७ ॥
 तपति तत्र वै देवि वसिष्ठः सह भार्यया ।
 ऋषिभिश्चोपकर्माभिस्तथा शिष्यैः समन्वितः ॥ ११८ ॥

१०७. -a) ने२ °नाथाख्ये(→°नाथाख्यं).

११३. -d) ने२ दानं (→दातुं); ने१ प्रभुः पुमान् (→प्रभुर्महान्).

११५ -c) ने२ ३ विशिष्टाख्यं (→वसिष्ठाख्यं).

तस्य संदर्शनात् सद्यो मानवो मानवेश्वरि ।
 प्राप्नोति मम सायुज्यं यावदाहृतसंप्लवम् ॥ ११९ ॥
 ततः परं महाभागे शारदायां कलापकम् ।
 तीर्थमस्ति सुशोभाढ्यं हृदपञ्चकसंयुतम् ॥ १२० ॥
 मज्जनात् तत्र वै सम्यक् नरो ब्रह्मापदं शुभम् ।
 प्राप्नोति देवगन्धर्वैः पूजितं सुमनोहरम् ॥ १२१ ॥
 ततस्तु शारदामध्ये तीर्थमस्ति महेश्वरि ।
 वक्रतीर्थेति विख्यातं षष्टिक्रोशसमन्वितम् ॥ १२२ ॥
 तत्र स्नात्वा पितृणां च श्राद्धं कृत्वा महेश्वरि ।
 त्रिसप्तकुलमुद्धृत्य विष्णुलोके महीयते ॥ १२३ ॥
 ततस्तु शारदा पुण्या तरङ्गैर्व्याकुलीकृता ।
 जगाम सा सरिच्छ्रेष्ठा पुण्यं मानसरोवरम् ॥ १२४ ॥
 फेनिला फेनबहुला हंसैः कारण्डवैर्वकैः ।
 सेविता सरितां श्रेष्ठा मुखैर्बहुभिः संयुता ॥
 सम्मिलन् मानसक्षेत्रं सेविता अप्सरोगणैः ॥ १२५ ॥
 सङ्गमे शारदायास्तु शृणुष्व परमेश्वरि ।
 स्नात्वा नरो विष्णुगृहं प्राप्नोति कुलकोटिभिः ॥ १२६ ॥
 शारदेशं हरं तत्र सम्पूज्य मनुजेश्वरि ।
 मानवो मम सायुज्यमायाति नहि संशयः ॥ १२७ ॥
 ततस्तु मानसक्षेत्रे प्रभातीर्थमिति स्मृतम् ।
 सेवितं देवगन्धर्वैर्भानुभक्तैस्तथैव च ॥ १२८ ॥
 यत्र भानोः प्रभा देवि पतिता पत्निहेतवे ।
 तत्र स्नात्वा च मनुजो भानुना सह मोदते ॥ १२९ ॥
 परं पुण्यतमं तीर्थं संज्ञाख्यं वरवर्णिनि ।
 यत्र संज्ञा भानुभयादश्विनोरूपमास्थिता ॥ १३० ॥
 तत्र स्नात्वा महादेवि नरो याति शुभां गतिम् ।
 ततो मानसरे पुण्ये गणगन्धर्वसेविते ॥ १३१ ॥

११९. -c) ने1.2 सायोज्यं (→सायुज्यं). -d) ने3 °भूत° (→°हृत°).
 १२२. -d) ने1 °समन्वितम् (→°समन्वितः). १२७. -c) ने1 सायोज्य° (→सायु-
 ज्य). १२९. -b) ने3 पति° (→पत्नि°). -c) ने3 स (→च).

धर्मार्थकाममोक्षाणां हेतुभूतं महेश्वरि ।
 बलतीर्थेति विख्यातं पूजितं द्विजपुङ्गवैः ॥ १३२ ॥
 यत्र स्नात्वा बलो देवि मुक्तो द्विजवधात् किल ।
 तत्र स्नात्वा महाभागे कुलकोटिसमन्वितः ।
 गोस्त्रीद्विजवधान् मुक्तः प्राप्नोति हरिमन्दिरम् ॥ १३३ ॥
 ततस्त्वावर्तविपुलैः संक्षोभितजलाशये ।
 पुष्करीभूतकल्लोलैः सेविते सुमनोहरे ॥ १३४ ॥
 सुगम्भीरजले पुण्ये घनगम्भीरनिःस्वने ।
 कैलासगृहउत्तीर्णैः सेवितं सिद्धनायकैः ॥ १३५ ॥
 तथा मारीचप्रमुखैः सेवितं ऋषिनायकैः ।
 सुपुण्ये मानसक्षेत्रे तीर्थं वामनसंज्ञकम् ॥ १३६ ॥
 अदितीन्द्रादिभिर्देवैः पूजितं मनुजेश्वरि ।
 यत्र वै वामनो भूत्वा कृत्वोपेन्द्रत्वतां पुरा ॥ १३७ ॥
 समुत्तार लोकेशो भासाभासितभूतलः ।
 चिकीर्षन् देवताकार्यं जगाम मधुसूदनः ॥ १३८ ॥
 तत्र विष्णोर्महादेवि पद्भिश्चैवाङ्किता मही ।
 पद्माङ्कुशादिरेखाभिरङ्कितैर्देवपूजितैः ॥ १३९ ॥
 शिलाया बाहुविस्तीर्णा तत्र मह्यां महेश्वरि ।
 विराजन्ते सुपुण्याख्या विष्णोः पादैः सुपूजिताः ॥ १४० ॥
 तान् वै सम्पूज्य मनुजाः कुलकोटिसमन्विताः ।
 व्रजन्ति विष्णुभवनं पूजिताः फाल्गुनादिभिः ॥ १४१ ॥
 नान्योपायं प्रपश्यामि मनुष्याणां दुरात्मनाम् ।
 विष्णुपादं विना देवि पातके मज्जितात्मनाम् ॥ १४२ ॥
 सरोवरतटस्थायां शिलायां मनुजेश्वरि ।
 यावन्न मानवः सम्यक् पदं विष्णोः प्रपश्यति ॥ १४३ ॥

१३२ -b) ने३ हेतुभूते (→हेतुभूतं); ने३ महेश्वरं (→महेश्वरि). १३५.
 -d) ने१ सेविते (→सेवितं). १३७. -a) ने१ अस्तीन्द्राद्यादिभिर्देवैः. -d) ने१
 कृष्णो (→कृत्वो). १३८. -c) ने१ विकीर्षं देवताकार्यं. १३९. -d) ने१
 °पूजिते (→°पूजितैः) १४०. -a) ने१ शिलायां (→शिलाया); ने१ बहु°
 (→बाहु°). १४१. -b) ने३ °शतान्विताः (→°समन्विताः).

तावद् भ्रमति संसारे दारुणे दुःखसङ्कुले ।
 यावन्न मानसक्षेत्रे दृष्टं विष्णुपदत्रयम् ॥ १४४ ॥
 संसारे भ्राम्यमाणानां बद्धानां कर्मरज्जुभिः ।
 मोचनं मानसक्षेत्रे विद्यते तत्पदत्रयम् ॥ १४५ ॥
 विष्णुपदाङ्कितां भूमिं स्पृष्ट्वापि मनुजाधमाः ।
 आरुह्यन्ति दिवं देवि किमु तान् पूजनादतः ॥ १४६ ॥
 स्नात्वा तत्र महादेवि तीर्थे वामनसंज्ञके ।
 त्रिसप्तकुलमुद्धृत्य विष्णुलोके महीयते ॥ १४७ ॥
 तत्र पिण्डप्रदानेन यावज्जलकणा दिवि ।
 तावद् वर्षाणि पितरो मोदन्ते देववद् दिवि ॥ १४८ ॥
 ये पुण्या दक्षिणाशायां सन्ति तीर्थाण्यनेकशः ।
 वारुण्यां दिशि तीर्थानि तथैव परमेश्वरि ॥ १४९ ॥
 प्राधान्येन सुपुण्यानि मयाख्यातानि साम्प्रतम् ।
 मानसाख्यस्य सरसो नदीभिः सह सुव्रते ॥ १५० ॥
 प्राधान्यनामयुक्तानि मम लिङ्गान्वितानि च ।
 किमन्यत् पुण्यमाख्यानं प्रष्टुमिच्छसि सुव्रते ॥ १५१ ॥

॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे तीर्थमाहात्म्यो नाम
 सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१४४. -d) ने२ दृष्टां, ने३ दृष्टा (→दृष्टं). १४५. -c) ने२.३ °क्षेत्रे
 (→°क्षेत्रं). १४६. -a) ने२ भूमिं, ने३ भूमी (→भूमिं). १४८. -d) ने२ दिति
 (→दिवि). १५१. -a) ने१ प्रधान्य° (→प्राधान्य°). -b) ने१.२ लिङ्गानि तानि
 (→लिङ्गान्वितानि).

दत्त उवाच ।

इति शिववचः श्रुत्वा गौरी गौरेन्दुसन्निभा ।
पुनः पप्रच्छ देवेशं प्रफुल्लमुखपङ्कजा ॥ १ ॥

देव्युवाच ।

धन्याऽस्म्यनुगृहीताऽस्मि यत्त्वया भाषिताऽस्म्यहम् ।
लोकनाथेन देवेश धर्ममार्गप्रदायिना ॥ २ ॥
अथान्यदपि पृच्छामि माहात्म्यं धर्मदर्शकम् ।
मानसोत्तरभागे वै तीर्थानां परमेश्वर ॥ ३ ॥
तथैव पूर्वभागे वै तीर्थानां वर्णनं प्रभो ।
नदीनां चैव माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ४ ॥

ईश्वर उवाच ।

शृणुष्वेकमना देवि कथयामि न संशयः ।
यथा तीर्थं यथा लिङ्गं यथा ज्ञानतमं शुभम् ॥ ५ ॥
मानसस्योत्तरे भागे कैलासाख्यो महागिरिः ।
यत्र मे विद्यते वासस्त्वया सह महेश्वरि ॥ ६ ॥
अधित्यकासु पुण्यासु तस्याद्वैर्वर्णिति ।
सेविता बहवः पुण्या मानसाख्यस्य वीचिभिः ॥ ७ ॥
त्रयस्त्रिंशच्छताख्याता पातालसदृशा गुहाः ।
तासु मे विद्यते वासस्त्वया सह न संशयः ॥ ८ ॥
तासां मध्ये महाभागा निर्झरैर्बहुभिर्युता ।
सेविता सिद्धगन्धर्वैस्तथा विद्याधरोरगैः ॥ ९ ॥

१. -b) ने₁ गौरीन्दु° (→गौरेन्दु°). -d) ने₁ °पङ्कजः (→°पङ्कजा).
२. -d) ने₁ °प्रदायिनी (→°प्रदायिना). ३. -d) ने₂ परमेश्वरो (→परमेश्वर).
६. -b) ने₁ कैलाशाख्यो (→कैलासाख्यो). -d) ने₁ महेश्वरी (→महेश्वरि).
७. -a) ने₁ अधित्यकासु (→अधित्यकासु). -b) ने_{1.2} वरवर्णिनी (→वरवर्णिति).
-d) ने₂ वीचिभिः (→वीचिभिः). ८. -b) ने_{2.3} पातल° (→पाताल°).

सप्तब्रह्माण्डनिर्भेद्यसंगूढा मम मस्तके ।
 स्वधाभासा स्वधापूर्णा शिवदा च स्वधाशिनाम् ॥ १० ॥
 पीनकुङ्कुमलिप्ताभिः सुस्तनीभिः सुसेविता ।
 विद्याधराणां पुण्याभिमृगनेत्राभिर्नारिभिः ॥ ११ ॥
 तथैरावणमातङ्गकपोलान्निःसृतैर्मदैः ।
 विमिश्रितजला पुण्या विधात्रा चोपदेशिता ॥ १२ ॥
 सूर्यवंशप्रदीपेन धनुषाग्रेण वै शुभे ।
 दर्शिताध्वा सरिच्छ्रेष्ठा नाम्ना मन्दाकिनी सरित् ॥ १३ ॥
 जगाम सा सरिच्छ्रेष्ठा पुण्यं मानसरोवरम् ।
 सा भद्रे मानवे लोके भद्रेति ख्यायते सदा ॥ १४ ॥
 जगाम मानसं क्षेत्रं दक्षिणाभिमुखी सरित् ।
 निर्झरैर्बहुलैर्युक्ता ये पश्यन्ति यतत्रताः ।
 ते यान्ति ब्रह्मभवनं पुत्रपौत्रसमन्विताः । १५ ॥
 भद्रामानसयोर्मध्ये ये मज्जन्ति महेश्वरि ।
 तेषां मे भवने वासो विद्यते परमेश्वरि ॥ १६ ॥
 तत्र भद्रेश्वरं नाम मम लिङ्गं महेश्वरि ।
 सम्पूज्य मानवः सम्यङ् मम लोके महीयते ॥ १७ ॥
 तत्र तीर्थे महादेवि नाम्ना राजा भगीरथः ।
 स्वर्गतिं सागराणां वै र(अ?)न्विच्छन् प्रार्थयन् हरिम् ॥ १८ ॥
 द्वादशाब्दानि वै देवि तपस्तेपे सुदुष्करम् ।
 द्वादशाब्दे व्यतीते तु ददर्श स हरिं प्रभुम् ॥ १९ ॥
 शङ्खचक्रगदाशाङ्गश्रीवत्साङ्केन शोभितम् ।
 वनमालापरीताङ्गदिव्यकुण्डलशोभितम् ॥ २० ॥
 तं दृष्ट्वा स तदा राजा वाष्पव्याकुलितेन्द्रियः ।
 तुष्टाव विभुं शान्तं दिव्यकौशेयवाससम् ॥ २१ ॥

१०. -c, ने२ ०भागा (→०भासा).

१४ ने२. ०. १५. -a) ने१ मानसक्षेत्रं (→मानसं क्षेत्रं). -d) ने१ यतत्रता (→यतत्रताः). -e) ने१ ०भुवनं (→०भवनं) १६. -b) ने१ महेश्वरी (→महेश्वरि). -c) ने३ भवनं (→भवने). -d) ने१.२ परमेश्वरी (→परमेश्वरि). १७ -b) ने१ लिङ्ग- (→लिङ्गं); ने१.२ महेश्वरी (→महेश्वरि). १८. -c) ने१ स्वर्गतिः (→स्वर्गतिं). १९. -b) ने१ सुदुस्तरं (→सुदुष्करं). २०. -a) ने२ ०शाङ्गं (→०शाङ्गं-). -d) ने२ ०दिव्यं (→०दिव्य-).

भगीरथ उवाच ।

नमस्ते देवदेवेश शङ्खचक्रगदाधर ।
शाङ्गपाणे नमस्तेऽस्तु गदाधर नमोऽस्तु ते ॥ २२ ॥

ईश्वर उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा विष्णुः प्रीतमना भवत् ।
वरं वरय प्रोवाच भगवान् केशिसूदनः ॥ २३ ॥
सोवाच तं तदा देवि सागराणां परां गतिम् ।
ततस्तं दर्शयामास गत्यर्थे सरितां वराम् ॥ २४ ॥
निजपादसमुद्भूतां गङ्गां मन्दाकिनीं शुभाम् ।
अनया सागराः सर्वे तरिष्यन्ति न संशयः ॥ २५ ॥
व्रजस्व त्वां प्रदास्यामि मार्गेणानेन वै नदीम् ।
तया वै सागराः सर्वे तरिष्यन्ति न संशयः ॥ २६ ॥
इत्युक्त्वा देवदेवेशस्तत्रैवान्तरधीयत ।
राजाऽपि तां सरिच्छ्रेष्ठां दृष्ट्वा देवेन दर्शिताम् ॥ २७ ॥
निमज्ज्य मानसक्षेत्रे परां प्रीतिमवाप्तवान् ।
जगाम न्यस्य तं प्रीतो यत्र जम्बुसरोवरः ॥ २८ ॥
सा भद्रा सरितां श्रेष्ठा विष्णुपादसमुद्भवा ।
कर्पादिमध्यसम्भूता कैलासात् पतिता भुवि ॥ २९ ॥
विमानमध्यगैर्देवैः सेविता भुवनेश्वरि ।
सम्मिलन् मानसक्षेत्रं तोयफेनैर्विर्द्धिता ॥ ३० ॥
भद्राया महिमानं हि अपि ब्रह्मा शतक्रतुः ।
वक्तुं वर्षशतैर्देवि किमन्यदितरे जनाः ॥ ३१ ॥
भद्रामूले महादेवि ब्रह्मविष्ण्वादिरर्चितम् ।
जागर्ति मम लिङ्गं वै देवगन्धर्वपूजितम् ॥ ३२ ॥

२५. -b) ने१ गङ्गा (→गङ्गा); ने१ मन्दाकिनी (→मन्दाकिनी). २६. -a) ने१ ददस्यामि (→प्रदास्यामि). २७. -b) ने२ °धीयते (→°धीयत). -d) ने१ इष्ट्वा (→दृष्ट्वा). २८. -c) ने१ जगामान्यस्य तं प्रीतो. २९. -c) ने१ कर्पादो; ने२ कचर्पादि° (→कर्पादि°). -d) ने३ पतितं (→पतिता). ३०. -b) ने१ भुवनेश्वरी (→भुवनेश्वरि). -d) ने१.२ विवर्धिताः (→विवर्धिता). ३१. -a) ने२ भद्राया महि***. ३२. -c) ने२ लिङ्गानां (→लिङ्गं वै).

दृष्ट्वा वै मानवः सम्यङ् महापुरुषलक्षणम् ।
 गणेशस्य पदं पुण्यं प्राप्नोति नहि संशयः ॥ ३३ ॥
 भद्रामध्ये ततो देवि क्रौञ्चतीर्थमिति स्मृतम् ।
 तत्र स्नातो महादेवि नरो मम पदं व्रजेत् ॥ ३४ ॥
 भद्राया निर्झरान्ते वै पुष्करी नाम वै गुहा ।
 स्थानं तत्र महादेवि पद्मनाभस्य शोभनम् ॥ ३५ ॥
 तत्र सुप्तो जगन्नाथः पुरा कृतयुगे हरिः ।
 बभूव मृगशावाक्षि शेषाङ्के नहि संशयः ॥ ३६ ॥
 मार्कण्डेयेन मुनिना नारदेन महात्मना ।
 पूजितश्च महादेवि सुष्वाप स श्रिया सह ॥ ३७ ॥
 तं दृष्ट्वा मानवा देवि अपि पातककोटिभिः ।
 विलिप्तापि जरां त्यक्त्वा भवन्ति शतजीविनः ॥ ३८ ॥
 ततः परं महाभागे भद्रायां योजनात्परे ।
 अष्टधातुमयं लिङ्गं स्वर्णविन्दुभिः शोभितम् ॥ ३९ ॥
 मदीयं देवगन्धर्वैः पूजितं सुमनोहरम् ।
 विद्यते चाति शोभाढ्यं पूजितं सिद्धनायकैः ॥ ४० ॥
 तल्लिङ्गस्य चतुर्थे वै भागे त्वमसि शोभने ।
 गौरीश्वरेति तल्लिङ्गं वदन्ति मुनिसत्तमाः ॥ ४१ ॥
 गौरीश्वरं महादेवं सम्पूज्य मनुजेश्वरि ।
 प्राप्नोति विभवं लोके प्रसादान्नात्र संशयः ॥ ४२ ॥
 ततस्तु दक्षिणे देवि भद्रायाः सुमहागुहा ।
 कलपीनाम पुण्याख्या हरिमन्दिरसन्निभा ॥ ४३ ॥
 तत्र त्रिनेत्रसंज्ञं वै लिङ्गं मे वरवर्णिनि ।
 सम्पूज्य मानवः सम्यग् अश्वमेधफलं लभेत् ॥ ४४ ॥
 ततस्तु वामभागे वै मृत्युञ्जयमहेश्वरम् ।
 सम्पूज्य मृगशावाक्षि मृत्युं जयति दुर्जयम् ॥ ४५ ॥

३५. -b) ने₁ पुष्करि (→पुष्करी).

४१. -c) ने₃ तं लिङ्गं (→तल्लिङ्गं). ४३. -c) ने₁ कलापी माम (?), ने₃ कलयी नाम (→कलपी नाम).

४४. -b) ने₁ वरवर्णिनी, ने₂ वरवर्णिभिः (→वरवर्णिनि). ४५. -d) ने₁ दुर्जय (→दुर्जयम्).

ततस्तु दक्षिणे देवि कालीनाम महागुहा ।
 तत्र कालीश्वरं देवं सम्पूज्य मम मन्दिरम् ।
 प्राप्नोति सुरगन्धर्वैः पूजितं सुमनोहरम् ॥ ४६ ॥
 ततो वामे महादेवि भवानीशं महेश्वरम् ।
 गत्वा सम्पूज्य मनुजो जायते मम वल्लभः ॥ ४७ ॥
 ततो भद्रहृदे पुण्ये कपिलेशं महेश्वरम् ।
 शिलामध्ये नाभिमयं गत्वा सम्पूज्य मानवः ।
 प्राक्तनानि हि पापानि भस्मसात्कुर्वते शुभे ॥ ४८ ॥
 ततो गत्वा महादेवि भद्रायाः पश्चिमे दिशि ।
 महेशं कालिकेशाख्यं सम्पूज्य शिवमाप्नुयात् ॥ ४९ ॥
 ततो भद्रहृदाः पञ्च ख्यायन्ते भुवि दुर्लभाः ।
 येषु स्नात्वा महामात्रो महेन्द्रस्य महात्मनः ॥ ५० ॥
 बभूव सारथिर्देवि मातलिः कमलेक्षणे ।
 तेषां हि नामधेयं वै शृणुष्व सुसमाहिता ॥ ५१ ॥
 कालीहृदं कालहृदं ततः कल्पहृदं शुभम् ।
 ततः पद्महृदं पुण्यं ततो हरिहृदं स्मृतम् ॥ ५२ ॥
 तेषु स्नात्वा नरो देवि सन्तर्प्य च पितॄन् स्वकान् ।
 प्रयाति विष्णुभुवनं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ५३ ॥
 ततस्तु सा सरिच्छ्रेष्ठा कैलासगिरिसम्भवा ।
 सम्मिलन् मानसं क्षेत्रं राजहंसनिषेवितम् ॥ ५४ ॥
 तत्र स्नात्वा नरो देवि सन्तर्प्य च पितॄन् स्वकान् ।
 कुबेरसदृशं संप्राप्नोति नहि संशयः ॥ ५५ ॥
 तत्र भद्रेश्वरं नाम लिङ्गं मे वरवर्णिनि ।
 सम्पूज्य मानवः सम्यङ् नैवाभद्रं प्रपश्यति ॥ ५६ ॥

४६. -e) ने३ प्राप्नोसि (→प्राप्नोति). ४७. -a) ने१ महादेवी (→महादेवि). ४८. -a) ने१ भद्रा° (→भद्र°). -f) ने१ शिवे (→शुभे). ५०. -a) ने१.२ भद्रा (→भद्र-). -b) ने३ वल्लभाः (→दुर्लभाः). -c) ने१ महामात्र (→महामात्रो). ५१. -a) ने२ देवी (→देवि). -b) ने३ कमलेक्षणः (→कमलेक्षणे). -d) ने१.३ सुसमाहितः (ने१ °ताः) (→सुसमाहिता). ५२. -b) ने१.३ कल्म° (→कल्प°). -d) ने१ शुभम् (→स्मृतम्). ५३. -b) ने२ समर्प्य (→संतर्प्य). -c) ने३ °भवनं (→°भुवनं). ५५. -c) ने१ °सदृशां (→°सदृशं). ५६. -b) ने१.२ °वर्णिनी (→°वर्णिनि).

ततस्तु मानसक्षेत्रे भगीरथसरं स्मृतम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो देवि विश्वनाथस्य पूजनात् ॥ ५७ ॥
 यत्फलं समवाप्नोति तत्फलं लभते ध्रुवम् ।
 स्थापितं नृपसिंहेन लिङ्गं मे वरवर्णिनि ॥ ५८ ॥
 भगीरथेशनामं वै सम्पूज्य मनुजाधमाः ।
 प्राप्नुवन्ति गृहं कान्तं नन्दिकेशनिषेवितम् ॥ ५९ ॥
 ततस्तु मानसक्षेत्रे वज्रतीर्थमिति स्मृतम् ।
 यत्र सूर्यस्य तनुजो धर्मराजो महामतिः ॥ ६० ॥
 कालदण्डं च मुद्रां च प्राप विष्णोरनुग्रहात् ।
 तत्र स्नात्वा महादेवि यमलोकं न पश्यति ॥ ६१ ॥
 ततस्तु चित्रगुप्ताख्यं तीर्थमस्ति महेश्वरि ।
 चित्रगुप्तः स्वयं यत्र धर्माधर्मस्य निर्णयम् ॥ ६२ ॥
 करोति यतवान् नित्यं सुविचार्य पुनः पुनः ।
 तत्र स्नात्वा महादेवि विद्यावाञ्छायते नरः ॥ ६३ ॥
 ततो विष्णुप्रयागाख्यं तीर्थमस्ति महेश्वरि ।
 तत्र स्नात्वा नरः सम्यक् विष्णुलोकं प्रपश्यति ॥ ६४ ॥
 परं रामप्रयागाख्यं तीर्थं त्रिदशसेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो देवि सप्तविंशत्कुलान्वितः ।
 प्रयाति विष्णुभवनं सेवितः किन्नरीगणैः ॥ ६५ ॥
 मुचुकुन्दाह्वयं तीर्थं परं त्रिदशसेवितम् ।
 योजनत्रयगम्भीरं कटूष्णजलसंनिभम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो देवि महेन्द्रपदमश्नुते ॥ ६६ ॥
 कैलासवामभागे वै कलापाख्यो महागिरिः ।
 गुहाभिर्द्वादशैर्युक्तो रजताकरशोभितः ॥ ६७ ॥
 तत्रोत्तीर्णा सरिच्छ्रेष्ठा सुनन्दा हंससेविता ।
 स्वर्णाभा हिमसम्भूता पूरिता स्वर्णधातुभिः ॥ ६८ ॥

५९. -d) ने१ नन्दिकेशं (→नन्दिकेश-).
 ६२. -b) ने१ चित्रमस्ति (→तीर्थमस्ति). ६४. -b) ने१.२ महेश्वरी (→महेश्वरि).
 ६५. -c) ने१ °भुवनं (→°भवनं). ६६. -a) ने१ मुचुकुण्डा° (→मुचुकुन्दा°).
 -b) ने१ कटुस्रजलसेवितं, ने२ कटुद्वजलसंनिभम्. -c) ने१ महेन्द्रं (→महेन्द्र-).
 ६७. -b) ने१ कालापाख्यो (→कलापाख्यो). ६८. -a) ने१ तत्रोत्तीर्णा, ने२
 तत्रातीर्णा (→तत्रोत्तीर्णा). -d) ने२ °धानभिः (→°धातुभिः).

नानाविधैः पक्षिरुतैः सेविता सरितां वरा ।
 मनसा मानसक्षेत्रे विधात्रा चोपदेशिता ॥ ६९ ॥
 धनुषाग्रेण वै राज्ञा दर्शिताध्वा सरिद्वरा ।
 जगाम मानसक्षेत्रं सुनन्दा सरितां वरा ॥ ७० ॥
 सुनन्दस्य महायज्ञे समाहूता महर्षिभिः ।
 मूले तस्याः स्थितो यज्ञे सुनन्दः सुमहातपाः ।
 तस्य संदर्शनात् सद्यः प्राप्नुवन्ति नरा हरिम् ॥ ७१ ॥
 सुनन्दायां ततो देवि कालात्मा विश्वभावनः ।
 शिलायां संस्थितः सूर्यो दृश्यते वरवर्णिनि ॥ ७२ ॥
 तं दृष्ट्वा भूतभव्येशं सम्पूज्य विधिपूर्वकम् ।
 रमते सुचिरं कालं सूर्यलोके हि मानवः ॥ ७३ ॥
 ततो कूर्महृदं दिव्यं विद्यते वरवर्णिनि ।
 तत्र स्नात्वा नरो देवि रूपवाञ्छायते भुवि ॥ ७४ ॥
 तथैव दक्षिणे तीरे कूर्मधारां सुपुजिताम् ।
 स्नात्वा सायुज्यतां यान्ति वासुदेवस्य सुव्रते ॥ ७५ ॥
 तथा कूर्मशिलां पूज्य वामे गिरिशवल्लभे ।
 जायते दिव्यदेहो वै मानवो भुवि संस्थितः ॥ ७६ ॥
 तत्रैव वासुकीतीर्थं मीनतीर्थं ततः परम् ।
 ततो गौतमतीर्थं वै तीर्थं नारदसंज्ञकम् ।
 तेषु स्नात्वा नरो देवि सहस्राब्दं वसेद्वि ॥ ७७ ॥
 ततो वामे महाकालो गुहायां वरवर्णिनि ।
 संपूज्य मानवः सम्यक् प्रियो मे जायते भुवि ॥ ७८ ॥
 ततः सा सरितां श्रेष्ठा सुनन्दा मानसं गता ।
 सुनन्दासङ्गमे देवि सुनन्देशं महेश्वरम् ।
 संपूज्य मानवः सम्यङ् मद्भक्तिं समवाप्नुयात् ॥ ७९ ॥

६९. -a) ने१ विहग°, ने२ पति° (→पक्षि°). -b) ने२ वराः (→वरा).

-c) ने१ मानसा (→मनसा); ने२ °क्षेत्रं (→°क्षेत्रे). -d) ने२ नोपदेशिता (→चोपदेशिता). ७०. -a) ने१.२ राजा (→राज्ञा). ७२. -a) ने१ सुनन्दाया (→सुनन्दायां). -c) ने२ सूर्ये (→सूर्यो). -d) ने१ २ °वर्णिनी (→वर्णिनि).

७५. -c) ने१.२ सायुज्यतां (→सायुज्यतां). ७७. -a) ने१ ततस्तु (→तत्रैव).

-b) ने१.२ स्मृतं (→परम्). -c) ने२.३ तु (→वै). -d) ने२.३ ततो (→तीर्थं).

-f) ने१ सहस्राहं (→सहस्राब्दं).

७८. -a) ने१.३ महाकाले (→महाकालो). ७९. -c) ने२ देशि (→देवि).

ततस्तु मानसक्षेत्रे देवगन्धर्वपूजिते ।
 कुबेरतीर्थेति विख्यातं पातकान्तकरं शुभे ।
 तत्र स्नात्वा देवपूज्यो मानवो जायते शुभे ॥ ८० ॥
 ततो दिलीपतीर्थं वै विद्यते वरवर्णिनि ।
 यत्र साङ्गाश्वमेधस्य स राजा फलमाप्तवान् ।
 तत्र स्नात्वा नरो देवि कुबेरपदवीं व्रजेत् ॥ ८१ ॥
 शाकुन्तलेयो भरतो यत्तमजितवान् पुरा ।
 भरतेशं हरं तत्र गुहायां लिङ्गरूपिणे ॥ ८२ ॥
 संपूज्य मृगशावाक्षि भारतश्रवणं फलम् ।
 प्राप्नोति मानवः सम्यक् प्रसादान् मम वल्लभे ॥ ८३ ॥
 ततो मेरुरिति ख्यातः पर्वतप्रवरः शुभे ।
 महामरकतप्रख्यो देवगन्धर्वसेवितः ॥ ८४ ॥
 तत्रोत्तीर्णा सरिच्छ्रेष्ठा पुण्या गुप्तसरस्वती ।
 वसिष्ठस्य महाज्ञेय आहूता च महर्षिभिः ॥ ८५ ॥
 मनसा मानसक्षेत्रे विधात्रा सा नियोजिता ।
 सूर्यवंशप्रदीपेन गुप्तमार्गे प्रदर्शिता ॥ ८६ ॥
 ययौ सा मानसक्षेत्रे सुशीतविमले जले ।
 तस्या मूले स्थितो ब्रह्मा मध्ये देवर्षयस्तथा ॥ ८७ ॥
 कट्यां वै पद्मनाभस्तु पादौ चाहं प्रतिष्ठितः ।
 तस्यां स्नात्वा नरो देवि दिव्यदेहो हि जायते ॥ ८८ ॥
 सरस्वत्या महादेवि सङ्गमे स्नाति यो नरः ।
 स याति विष्णुभवनं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ८९ ॥
 ततो मेरुसमुद्भूता सेविता हिमसीकरैः ।
 स्वर्णधारासरिच्छ्रेष्ठा सुतोया स्वर्णसन्निभा ॥ ९० ॥
 मनसा मानसक्षेत्रे विधात्रा चोपदेशिता ।
 नृपेण दर्शिताध्वा सा ययौ मानसरोवरम् ॥ ९१ ॥

८०. ने२. cd ॐ. ८२. -d) ने२ गुहाया (→गुहायां). ८४. -b) ने३ पर्वतः
 (→पर्वत-). -c) ने१.३ °मरकतः (→°मरकत-). ८५. -a) ने३ तत्रोत्तीर्ण-
 (→तत्रोत्तीर्णा). ८८. -a) ने२ भग्न° (→पद्म°). -d) ने१ दिव्यं (→दिव्य-);
 ने३ °देहे (→°देहो); ने३ तापते (→जायते).
 ९०. -b) ने३ °शीकरैः (→°सीकरैः). -d) ने२ मृतोया (→सुतोया).
 ९१. -b) ने२ विधाता (→विधात्रा).

स्वर्णधारेति विख्याता पतिता मेरुमूर्द्धनि ।
 पूजिता देवगन्धर्वैर्महर्षिभिरभिष्टुता ॥ ९२ ॥
 देवदुन्दुभिनिर्घोषा जातीकुसुमसन्निभा ।
 तच्छिरोपरि राजर्षे कमला नाम वै गुहा ॥ ९३ ॥
 तत्र त्वं मृगशावाक्षि महर्षिभिरभिष्टुता ।
 राजसे बालचरितैर्महामायेति विश्रुता ॥ ९४ ॥
 संपूज्य तां महाभागे गुहायां संस्थितां शिवाम् ।
 ऋषिभिर्बहुभियुक्ता विराजन्ते नरा भुवि ॥ ९५ ॥
 ततस्तु स्वर्णधाराया दक्षिणे वरवर्णिनि ।
 वराहाख्यां शिलां पूज्य नरो शिवपुरं व्रजेत् ॥ ९६ ॥
 ततस्तु स्वर्णधारायां नरसिंहहृदं शुभम् ।
 तत्र स्नात्वा च मनुजो हरिभक्तिमवाप्नुयात् ॥ ९७ ॥
 परं तु कमलातीर्थं दृश्यते यवरूपिणी(?) ।
 देवि विष्णोः प्रिया लक्ष्मी भुक्तिभुक्तिप्रदायिनी ।
 तत्र संपूज्य कमलामतुलां श्रियमवाप्नुयात् ॥ ९८ ॥
 सङ्गमे स्वर्णधारायाः सरराजस्य वै शुभे ।
 स्वर्णधातुमयं लिङ्गं मदीयं ये भजन्ति हि ।
 तेषां मम गृहे वासो विद्यते वरवर्णिनि ॥ ९९ ॥
 सङ्गमे स्वर्णधारायाः शृणुष्व परमेश्वरि ।
 श्राद्धं कृत्वा च मतिमान् कुलानां तारयेच्छतम् ॥ १०० ॥
 ततस्तु मानसक्षेत्रे तीर्थं त्रिदशसेवितम् ।
 पुण्यं ब्रह्मकपालाख्यं शिलायां चाति शोभितम् ॥ १०१ ॥
 तत्र श्राद्धं गयाश्राद्धादनन्तगुणितं स्मृतम् ।
 तत्रैव मुण्डनं कृत्वा चोपवासं विशेषतः ॥ १०२ ॥
 निमज्ज्य मानसक्षेत्रे विधिवदृष्टेन कर्मणा ।
 संतप्यं च पितॄन् सर्वान् ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ १०३ ॥

९२. -d) ने1.2 अभिष्टुताः (ने2 °तः) (→अभिष्टुता).

९५. -a) ने1 तं (→तां). -c) ने2 ऋद्धिभिर् (→ऋषिभिर्).

९७. ने1. °. -b) ने2 नाद° (→नर°).

९९. -f) ने1-3 °वर्णिनी (→°वर्णिनि).

१००. -c) ने1 मनुजो (→मतिमान्).

१०२. -b) ने3 शुभं (→स्मृतं).

सनत्कुमारनामे वै तीर्थे स्नात्वा यतव्रते ।
 तत्रैव मानसक्षेत्रे नरो हरिपुरं व्रजेत् ॥ १०४ ॥
 अश्विनाख्यं महातीर्थं ततो मानसरोवरे ।
 यत्र वै चाश्विनीपुत्रौ कुमारौ ब्रह्मवादिनौ ॥ १०५ ॥
 स्नात्वा महेन्द्रभवने संप्राप्तौ कविपूजितौ ।
 तत्र स्नात्वा नरो देवि महेन्द्रभवनं व्रजेत् ॥ १०६ ॥
 ततस्तु मानसक्षेत्रे देवर्षिगणसेविते ।
 धर्माधर्माह्वयं तीर्थमावर्तैर्बहुभिर्युतम् ।
 तत्र स्नात्वा च मनुजो मोदते देववददिवि ॥ १०७ ॥
 ततो महेन्द्रनामा वै पर्वतः पर्वतेन्द्रजे ।
 सप्तमो गिरिराट् पुण्यो मया ख्यातो न संशयः ॥ १०८ ॥
 तस्माद् विनिःसृता देवि माहेन्द्री सरितां वरा ।
 जयन्तस्य स्वसा भूता या भूता सरितां वरा ॥ १०९ ॥
 महेन्द्रपर्वतोद्देशे पतिता सा सरिद्वरा ।
 मनसा मानसक्षेत्रे ब्रह्मणा चोपदेशिता ॥ ११० ॥
 सूर्यवंशप्रदीपेन दर्शिताध्वा सरिद्वरा ।
 देवेन्द्रेण समाज्ञाता प्रार्थिता सिद्धनायकैः ॥ १११ ॥
 जगाम मानसक्षेत्रं देवर्षिगणसेवितम् ।
 नाम्ना पाशुपतं नाम शिवकिङ्करसेवितम् ॥ ११२ ॥
 तस्या मूले महादेवः सेवितः किन्नरोरगैः ।
 विद्यते मृगशावाक्षि पूजितः सुरनायकैः ॥ ११३ ॥
 तं दृष्ट्वा मानवः सम्यक् प्रयाति शिवमन्दिरम् ।
 कुलैर्द्वादशभिर्युक्तो विहाय पातकान् स्वकान् ॥ ११४ ॥
 ततो माहेन्द्रिमध्यस्थं तीर्थं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा महादेवि मम सायुज्यमश्नुते ॥ ११५ ॥
 ततो माहेन्द्रिमध्ये वै तीर्थं मकरसंज्ञकम् ।
 तत्र स्नात्वा च मनुजो मातुर्गर्भं न पश्यति ॥ ११६ ॥

१०४. -d) ने१ हरिपुरं (→हरिपुरं).

१०६. -b) ने१ लोक° (→कवि°). १०७. -d) ने२ मतम् (→युतम्).

१०९. -d) ने२ माहेन्द्रि-, ने३ माहेन्द्र- (→या भूता).

११२. ने१. cd. ⊙.

ने३. ११३-११५ b. ⊙. ११५. -a) ने२ ततो माहेन्द्रिमध्यं वै.

११६. -a) ने३ माहेन्द्र° (→माहेन्द्रि°). -b) ने१ तीर्थ- (→तीर्थं).

ततः सा सरितां श्रेष्ठा माहेन्द्री मानसं सरम् ।
जगाम तीर्थबहुला स्वधाफेनमिवापरा ॥ ११७ ॥
माहेन्द्रीसङ्गमे देवि महेन्द्रेण महेश्वरम् ।
संपूज्य मानवः सम्यक् शिवलोके महीयते ॥ ११८ ॥
ततस्तु मानसक्षेत्रं वारुणी सरितां वरा ।
जगाम मानसक्षेत्रं द्वितीयमिव सागरम् ॥ ११९ ॥
ब्रह्मणा चोपदिष्टा सा सरितां प्रवरा सरित् ।
सूर्यवंशप्रदीपेन दर्शिताध्वा महानदी ।
प्रविष्टा मानसक्षेत्रं शीतपीतजलं शुभम् ॥ १२० ॥
तस्या मूले च वरुणो वसति त्रिविधेश्वरि ।
संपूज्य वरुणं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १२१ ॥
ततस्तु वारुणीमध्ये ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
नाम्ना पाशुपतं नाम शिवकिङ्करसेवितम् ।
तत्र स्नात्वा नरो देवि मम सायुज्यमश्नुते ॥ १२२ ॥
ततस्तु वारुणीमध्ये सूर्यकुण्डमिति स्मृतम् ।
तत्र स्नात्वा च मनुजो रवेर्मण्डलमध्यगः ।
जायते मृगशावाक्षि सत्यं ते व्याहृतं मया ॥ १२३ ॥
ततस्तु वारुणीमध्ये चक्रतीर्थमिति स्मृतम् ।
तत्र स्नात्वा च मनुजो विष्णुलोके महीयते ॥ १२४ ॥
वारुण्या वामभागे वै क्रौञ्चाख्या हि महागुहा ।
तत्र धूर्जटिनामानं संपूज्य मनुजेश्वरि ।
मम लोकमवाप्नोति प्रसादान् नात्र संशयः ॥ १२५ ॥
ततः सरोवरं पुण्यं वारुणी सरितां वरा ।
संमिलन् मृगशावाक्षि तोयावर्तसमाकुला ॥ १२६ ॥
तत्र संपूज्य मनुजा वरुणेशं महेश्वरम् ।
मम सायोज्यतां यान्ति महेन्द्रेण प्रपूजिताः ॥ १२७ ॥

११७. -b) ने२ माहेन्द्री (→माहेन्द्री). -d) ने२.३ °पर (→°परा).

११९. -b) ने१ सरिता (→सरितां).

१२१. -b) ने२ वसति (→वसति). १२२. ने१. ☉.

१२७. -d) ने३ प्रपूजितः (→प्रपूजिता).

ततो मानसरे देवि ब्रह्मतीर्थमिति स्मृतम् ।
 पावनं स्थिरचित्तानां मानवानां दुरात्मनाम् ॥ १२८ ॥
 तत्र स्नात्वा च मनुजो वह्नितीर्थे महेश्वरि ।
 सप्तजन्मार्जितान् पापान् निमज्य क्षालितं जनः ।
 करोति मृगशावाक्षि सत्यं सत्यं न संशयः ॥ १२९ ॥
 ततो मानसरे देवि महेन्द्रगिरिसंभवा ।
 स्वातिनामा सरिच्छ्रेष्ठा देवर्षिगणसेविता ॥ १३० ॥
 मनसा मानसक्षेत्रे ब्रह्मणा चोपदेशिता ।
 सूर्यवंशप्रदीपेन दृष्टमार्गा सरिद्वरा ॥ १३१ ॥
 पुलस्त्यस्य महायज्ञे समाहृता महर्षिभिः ।
 ययौ मानसरं देवि यत्र हंससरोवरः ॥ १३२ ॥
 तस्यां निमज्य मनुजो दुःकृतानां शतं महत् ।
 विहाय देवलोके वै सुचिरं वसति ध्रुवम् ॥ १३३ ॥
 तस्या मूले महादेवि त्वमेव पूजिता ह्यसि ।
 तां दृष्ट्वा मानवः सम्यग्कृद्धिं विन्दति भूतले ॥ १३४ ॥
 स्वात्यां तीर्थाण्यनेकानि सन्ति वै शिववल्लभे ।
 तेषां हि नाम संख्यानं न शक्नोमि यतत्रते ॥ १३५ ॥
 स्वातिमानसयोः सङ्गं (ङ्गे ?) पुण्यं हंससरोवरम् ।
 निमज्य मानवः सम्यक् पूज्यते देववद् भुवि ॥ १३६ ॥
 यत्र हंसः कलत्रेण सह पुत्रान्वितोऽपि हि ।
 स्मृत्वा वसिष्ठगीतं वै निर्ममो निरहङ्कृतः ।
 संन्यस्य विधिवद् देवि जगाम ब्रह्मणः पदम् ॥ १३७ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

कथं सरोवरे पुण्ये हंसो वै परमेश्वर ।
 संन्यस्य स कथं धन्यो प्राप ब्रह्मपदं शुभम् ॥ १३८ ॥

ईश्वर उवाच ।

द्वापरादौ महादेवि बभूव द्विजनायकः ।
 वेगवान् नाम वै हंसो धर्मात्मा धातृवल्लभः ॥ १३९ ॥

१२८. १२८ cd-१२९b ने। ०. -b) ने। वह्नितीर्थे महेश्वरी.

१३८. -b) ने२ परमेश्वरी (→परमेश्वर). १३९. -d) ने२.३ धातु° (→धातु°).

स कदाचिन् महाभागे पुत्रकलत्रपोषकः ।
 जगाम मानसक्षेत्रे पुत्रदारान्वितो हि सः ॥ १४० ॥
 तत्र वृद्धमृषिं श्रेष्ठं वसिष्ठं शुभलक्षणम् ।
 ददर्श स महाभागं साक्षाद् द्विजकलाधरम् ॥ १४१ ॥
 तं नत्वा स तदा पक्षी वाष्पव्याकुलितेन्द्रियः ।
 पप्रच्छ स ऋषिं देवि कथं मुक्तो भवामि वै ॥ १४२ ॥
 तमुवाच तदा विप्रः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 असारभूते संसारे नास्ति सारमयं क्वचित् ॥ १४३ ॥
 धर्ममार्गं विना हंस नान्यमार्गं निषेवय ।
 तेन मुक्तिमवाप्नोति तं वाञ्छन्ति यतत्रताः ॥ १४४ ॥
 कलत्रपुत्रादिभिरन्विता जनाः
 कथं हि सद्धर्मपथं व्रजन्ति वै ।
 तस्मात् कुटुम्बं सुविहाय वै खग
 व्रजस्व धर्मस्य पथं सुनिर्मलम् ॥ १४५ ॥
 पुत्रदारादिभिर्भूतं सागरं ये त्यजन्ति हि ।
 ते यान्ति विष्णुभवनं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ १४६ ॥
 इति गीतं वसिष्ठस्य श्रुत्वा हंसो महामनाः ।
 विहाय पुत्रदारादीन् तपस्तेपे सुदुष्करम् ।
 ब्रह्माणं स तदा देवि पूजयामास वै तदा ॥ १४७ ॥
 ततो ब्रह्मर्षिभिः सार्द्धं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 तस्मै प्रदर्शयामास दर्शनं लोकनायकः ॥ १४८ ॥
 तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय वाष्पव्याकुलितेन्द्रियः ।
 तुष्टाव प्रणतो भूत्वा ब्रह्माणं देवपूजितम् ॥ १४९ ॥
 हंस उवाच ।
 नमो नमस्ते हरिवल्लभाय
 हरिप्रपूज्याय महाभुजाय ।
 चतुर्मुखाय सुमुखष्टुताय
 तस्मै विधात्रे कमलासनाय ॥ १५० ॥

१४०. -c) ने२ °क्षेत्रं (→°क्षेत्रे).

१४६. -c) ने१ °भुवनं (→°भवनं). १४७. -b) ने२ महात्मनः (→महा-मनाः). १४८. -b) ने२ °पितामहा (→°पितामहः). -d) ने३ °नायकं (→°नायकः). १४९. -c) ने३ प्रयती (→प्रणतो). १५०. -c) ने१ सुमुखस्तु-ताय (→सुमुखष्टुताय).

प्रजापतीनां पतये नमस्ते
 वेदान्तवेद्याय नमो नमस्ते ।
 महेन्द्रसूर्यादिभिः संस्तुताय,
 तस्मै विधात्रे प्रणमामि तुभ्यम् ॥ १५१ ॥
 ईश्वर उवाच ।

इति हंसेरितं पुण्यं स्तवं श्रुत्वा पितामहः ।
 उवाच वदतां श्रेष्ठश्चातिगम्भीरया गिरा ॥ १५२ ॥
 ब्रह्मा उवाच ।*

सुप्रीतोऽस्म्यद्य ते वत्सतपसा च स्तवेन च ।
 वरं वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते ॥ १५३ ॥
 ईश्वर उवाच ।

ततो वब्रे विधातारं स हंसस्तुष्टमानसः ।
 निवासं ब्रह्मलोके वै पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥ १५४ ॥
 पुनरेव विधातारं स हंसः शिववल्लभे ।
 मानुषाणामदृश्यत्वं कलौ हंसा भवन्त्विति ॥ १५५ ॥
 तथेत्युक्त्वा तदा ब्रह्मा ब्रह्मर्षिगणसेवितः ।
 जगाम ब्रह्मभवनं सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ १५६ ॥
 स कलत्रान्वितो हंसो विमानमधिरुह्य वै ।
 ब्रह्मलोकं जगामाशु पूजितः सिद्धनायकैः ॥ १५७ ॥
 ततः प्रभृति वै देवि हंसान् वै पापकारिणः ।
 न पश्यन्ति महादेवि जना भूमण्डले क्वचित् ॥ १५८ ॥
 इत्येतत् कथितं देवि हंसाख्यानं सुविस्तरम् ।
 स कलत्रान्वितो हंसो यथा ब्रह्मभुवं गतः ॥ १५९ ॥
 तस्मिन् हंससरे स्नात्वा सन्तर्प्य च पितृन् स्वकान् ।
 त्रिसप्तकुलमुद्धृत्य ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६० ॥
 ततो ब्रह्मकपालाख्ये तीर्थे पिण्डप्रदानतः ।
 समुद्धरन्ति वै मर्त्याः कुलमेकोत्तरं शतम् ॥ १६१ ॥
 अपि पातकसाहस्रैः संप्लुतोऽपि महेश्वरि ।
 निमज्ज्य हंसतीर्थे वै शुद्धो भवति मानवः ॥ १६२ ॥

१५२. -b) ने२ °महाः (→°महः). -c) ने३ श्रेष्ठो (→श्रेष्ठश्).

* ने१ ब्रह्मोवाच.

१५५. -c) ने१ अदृश्यत्व (→अदृश्यत्वं). -d) ने१ भवन्त्विति (→भवन्त्विति).

१५६. -c) ने१ °भुवनं (→°भवनं). १६२. -b) ने१ महेश्वरी (→महेश्वरि).

तस्मिन् हंससरे स्नात्वा ककुत्स्थो नाम वै नृपः ।
 ममैव पदवीं पुण्यां प्राप्तवान् संशितव्रते ॥ १६३ ॥
 हंसतीर्थात् परं तीर्थं न पश्यामि महेश्वरि ।
 चत्वारिंशत् सहस्राणि सन्ति तीर्थानि मानसे ॥ १६४ ॥
 प्राधान्येन महादेवि व्याख्यातानि न संशयः ।
 चतुर्दश महानद्यो याभिः संपूरितं सरः ॥ १६५ ॥
 पुण्यतीर्थान्विताः सर्वाः सर्वाः पुण्यजलाशयाः ।
 कथिता मृगशावाक्षि मूलैर्बहुभिरन्विताः ॥ १६६ ॥
 तथैव गिरयः पुण्याः सप्तसप्तर्षयो यथा ।
 गुहाभिर्बहुभिर्युक्ता येः पुण्यैः परिवेष्टितः ।
 सरोवरस्य तीर्थानां माहात्म्यं कथितं मया ॥ १६७ ॥
 स्वर्णहंसस्य व्याख्यानं तथा मानसरस्य च ।
 कथितं मृगशावाक्षि किमन्यत् प्रष्टुमिच्छसि ॥ १६८ ॥
 येनेदं मानसो नाम खण्डो वै समुदाहृतः ।
 यस्माद्धि सरितः सर्वाः संभूताः शिववल्लभे ॥ १६९ ॥
 पुण्ये मानसखण्डे वै सुरगन्धर्वसेविते ।
 मर्यादालङ्घनं यस्य नास्ति कालत्रयेऽपि हि ।
 तस्य माहात्म्यकथने कः समर्थोऽस्ति मानिनि ॥ १७० ॥
 येनेयं सादिता भूमि(मिः ?) शतयोजनविस्तृता ।
 येन कैलासशिखरः सेव्यतेऽर्हन्नशं शुभे ॥ १७१ ॥
 प्राप्ते कलियुगे घोरे पुण्यो मानसरोवरः ।
 पर्वतैः सादितो भूत्वा क्षीणत्वमुपयास्यति ॥ १७२ ॥
 इत्येतत् सरमाहात्म्यं मया ते व्याहृतं सति ।
 तीर्थैरनेकसाहस्रै रन्वितं पातकान्तकम् ॥ १७३ ॥
 यः श्रृणोति महाभागे वाचयेद्वा समाहितः ।
 त्रिसप्तकुलमुद्धृत्य विष्णुलोके महीयते ॥ १७४ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे सरोवरमाहात्म्यं
 नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१६३. -c) ने२.३ पुण्यं (→पुण्यां). १६४. -b) ने१ महेश्वरी (→महेश्वरि).
 १६५. -b) ने१ *ख्याताति (→व्याख्यातानि). १६९. -b) ने२ वै (→वै).
 १७०. -b) ने२ °सेवित (→°सेविते).

दत्त उवाच ।

विकसद्दवदनाम्भोजा गौरी गौरीश्वरं प्रभुम् ।
पुनरेव महाभागा प्रपच्छातिकुतूहलात् ॥ १ ॥
देव्युवाच ।

सरोवरस्य माहात्म्यं त्वत्प्रसादान् मया श्रुतम् ।
कुत्र ते देवदेवेश वासः समनुवर्णय ।
एतद्वै श्रोतुमिच्छामि त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥ २ ॥

ईश्वर उवाच ।

शृणुष्व मम चार्वाङ्गि वचनं समुदाहृतम् ।
स्थानेषु च सुपुण्येषु वसामि वसुधातले ॥ ३ ॥
तथाप्येकं महाभागे कथयामि स्थलं महत् ।
यत्र मे विद्यते वासस्त्वया सह न संशयः ॥ ४ ॥
लङ्कामानसयोर्मध्ये गुहा याः समुदाहृताः ।
तासां मध्ये महाभागे वरिष्ठैका महागुहा ॥ ५ ॥
शूलप्रियेति विख्याता सचान्द्रेव कुमुद्वती ।
तस्यां वसामि वै भद्रे त्वया सह न संशयः ॥ ६ ॥
वह्नितेजोपमं मां वै तत्र पश्यन्ति किन्नराः ।
तस्मान् नान्यस्थले देवि वासो मे विद्यते क्वचित् ॥ ७ ॥
तत्र ये मां प्रपश्यन्ति दिव्यशूलधरं हरम् ।
तेषां मृत्युभयं घोरं नास्ति नास्ति भुवःस्थले ॥ ८ ॥
दर्शनाद् यत्र मे देवि वाजिमेधसहस्रजम् ।
प्राप्नुवन्ति फलं पुण्यं तस्मात् कोऽन्यतमः स्थलः ॥ ९ ॥
यस्या द्वारं महाभागे एकं कैलासमूर्द्धनि ।
संप्राप्य कौतुकाविष्टः पुष्पदन्तो महामतिः ॥ १० ॥

१. -a) ने२ °म्भोगो (→°म्भोजा). -b) ने१ गौरीश्वरं (→गौरीश्वरं). -c) ने३ °भाग (→°भागा). -d) ने२ पप्रच्छामि (→पप्रच्छाति-) २. -d) ने१ सम-नुवर्णितः (→समनुवर्णय). -f) ने१ महेश्वरः (→महेश्वर). ३. -a) ने१ चार्वाङ्गि, ने२ चार्वाङ्गी (→चार्वाङ्ग). ६. -b) ने१ कुमुद्वति (→कुमुद्वती). ७ -c) ने२ देवी (→देवि). १०. -d) ने३ पुष्पदन्तो (→पुष्पदन्तो).

प्रविश्य तां गुहां पुण्यां ममाग्रे स ययौ पुरा ।
स दृष्ट्वा महिमानं मे प्राप भक्तिमनुत्तमाम् ॥ ११ ॥

देव्युवाच ।

स कथं पुष्पदन्तो वै प्राप पुण्यं महागुहाम् ।
कथं ते महिमानं वै दृष्ट्वा भक्तिमवाप्तवान् ॥ १२ ॥
कथं कैलासमध्ये वै गुहाद्वारमभूत् प्रभो ।
लङ्कामानसयोर्मध्ये कथं सा वर्ण्यते गुहा ॥ १३ ॥

ईश्वर उवाच ।

शृणुष्व तां गुहां देवि ब्रह्मा लोकपितामहः ।
विरच्य विविधद्वारैः संवृतां स्फाटिकीं यथा ॥ १४ ॥
लङ्कामानसयोर्मध्ये द्वारमेकं विरच्य वै ।
एकं कैलासमध्ये वै विरच्य स प्रजापतिः ।
मां वै विज्ञापयामास निवासाय महामतिः ॥ १५ ॥
सोऽहं तद्वचनाद् देवि त्वया सह गुहां तदा ।
प्राप्तवानस्मि वै सद्यो नन्दिकेन समन्वितः ॥ १६ ॥
दृष्ट्वा पुण्यां महाभीमां गुहां चन्द्रनिभां तदा ।
निवासं रुरुचे तत्र त्वया सह महेश्वरि ॥ १७ ॥
ततः कालेन महता पुष्पदन्तो महामनाः ।
विजहार तटे रम्ये मन्दाकिन्या महेश्वरि ॥ १८ ॥
ततः कैलासशिखरे विहरन् स महामतिः ।
ददर्श स गुहाद्वारं रचितं पद्मयोनिना ॥ १९ ॥
द्वारे तस्मिन् महादेवि गन्धर्वाधिपतिस्तदा ।
प्रविवेश महाभागः कौतुकाविष्टमानसः ॥ २० ॥
परित्यज्य गुहाः सर्वा गुहाद्वारान् विलङ्घ्य सः ।
विहायान्यान् शिवगणान् मामेव शरणं गतः ॥ २१ ॥
ततो ददर्श मां देवि ज्वलदग्निशिखोपमम् ।
सहस्रादित्यसंकाशं तुष्टाव प्रणताञ्जलिः ॥ २२ ॥

१४. -a) ने१ गुहा (→गुहां). १६. -a) ने३ त्वद्वचनाद् (→तद्वचनाद्).
१७. -d) ने२ सम (→सह). १९. -b) ने२ निहरेत् (→विहरन्). २०. -c)
ने२ महाभागः (→महाभाग). २१. -c) ने१ सुर° (→शिव°). २२. -b) ने२
°शिवो° (→°शिवो°).

पुष्पदन्त उवाच ।

नमो देवाधिदेवाय विरूपाक्षाय ते नमः ।
 कर्पादिने नमस्तुभ्यं शितिकण्ठाय ते नमः ॥ २३ ॥
 भवाय भवबीजाय सृष्टिस्थित्यन्तकारिणे ।
 भूताय भूतनाथाय नागहाराय ते नमः ॥ २४ ॥
 भस्मोद्भूलितसर्वाङ्गमौलिमालाधराय च ।
 कालाय कालकल्पाय नमः कालान्तकाय च ॥ २५ ॥
 महाभैरवरूपाय भैरवान्तकराय च ।
 महादेवाय देवाय देवदेवाय ते नमः ॥ २६ ॥
 पृथिवी वायुराकाश महिम्ना येन व्यापितम् ।
 तस्मै शिवाय शान्ताय हराय च नमो नमः ॥ २७ ॥
 इति तेन महादेवि संस्तुतस्तुषितोऽस्म्यहम् ।
 मया तस्मै महापुण्या दर्शिताश्चाष्टसिद्धयः ॥ २८ ॥
 वरेण ते तदा देवि भक्तिः समुपदेशिता ।
 बभूव मन्त्रियुक्तेन पुष्पदन्तस्य सत्कृता ॥ २९ ॥
 पुष्पदन्तोऽपि तत्रैव प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 विनिवद्धस्य(?) तां पुण्यां ययौ मानसरं शुभम् ॥ ३० ॥
 लङ्कामानसयोर्मध्ये दृष्ट्वा द्वारं सुर्यन्वितम् ।
 तस्मिन् द्वारे स्वनाम्ना वै लिङ्गं संस्थाप्य मे शुभम् ॥ ३१ ॥
 निमज्य मानसक्षेत्रे ययौ निजगृहं प्रति ।
 मत्तः सिद्धिमनुप्राप्य मोदते सुचिरं सति ॥ ३२ ॥
 पुष्पदन्तस्य चाख्यानं मया ते कथितं सति ।
 यथा सिद्धिमनुप्राप्य मोदते निजमन्दिरे ॥ ३३ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे शूलगुहामाहात्म्ये पुष्पदन्ताख्यानं
 नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२८. -b) ने१ तुषितोऽस्महम् (→तुषितोऽस्म्यहम्). -d) ने१ दर्शिता (→दर्शिताश्). ३०. -c) ने१ चिरं निवद्धतां (→विनिवद्धस्य तां). ३१. -b) ने१ दृष्ट्वा (→दृष्ट्वा). ३३. -a) ने१ चाख्यातं (→चाख्यानं).

ईश्वर उवाच ।

अथान्यदपि माहात्म्यं शृणुष्व मम वल्लभे ।
यं श्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥ १ ॥
तादृशं हि स्थलं देवि न पश्यामि भुवःस्थले ।
यत्र मच्छिरसि पुण्या सुरभी कामरूपिणी ।
अभिषिञ्चति स्वस्तन्यैः कृत्वा धारां सहस्रशः ॥ २ ॥
तत्र तां सुरभीं देवीं संपूज्य गिरिकन्यके ।
मनोभिलाषितां सिद्धिं प्राप्नुवन्ति जना भुवि ॥ ३ ॥
तत्र मे विद्यते वासो नान्यस्थाने महेश्वरि ।
तत्र देवास्त्रयशित्रशन्मामेव न हि संशयः ॥
मन्दवारप्रदोषे वै सेवन्ते त्रिदशेश्वरि ॥ ४ ॥
संपूज्य विधिवत् तत्र त्वया सह महेश्वरि ।
निःक्रम्य च गुहाद्वारे पुष्पदन्तेश्वरं व्रजेत् ॥ ५ ॥
पुष्पदन्तेश्वरं तत्र संपूज्य परमेश्वरि ।
वाजपेयस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः ॥ ६ ॥
ततो गच्छेन्महादेवि देवीं लोकेश्वरीं शुभाम् ।
पूजितां देवगन्धर्वैर्मानवैश्च महेश्वरीम् ।
संपूज्य मृगशावाक्षि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७ ॥
ततो गच्छेन्महादेवि शूलपाणिं हरं व्रजेत् ।
शूलपाणिं हरं तत्र पूज्य पापैः प्रमुच्यते ॥ ८ ॥
इत्येतत् कथितं देवि गुहाया वर्णनं शुभम् ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यसुखसम्पद्विबुद्धनम् ॥ ९ ॥

ने१. ईश्वर उवाच । ०.

२. -d) ने१ सुपत्नी (→सुरभी). -f) ने१ अभिसिञ्च्य निजस्तन्यैः ३. -c) ने१ मनोभिलाषितां सिद्धिं. ४. -f) ने१.२ त्रिदशेश्वरी (→त्रिदिवेश्वरि). ५. -c) ने१ त्रिःक्रम्य (→निःक्रम्य). -d) ने१ पूज्य (→पुष्प-). ६. -a) ने१ पूज्य (→पुष्प-). -b) ने१ परमेश्वरी (→परमेश्वरि). ७ -b) ने२ देवी- (→देवी). -d) ने१.२ महेश्वरी (→महेश्वरी). ९. -c) ने२ ऐश्वर्यं (→ऐश्वर्य-).

दत्त उवाच ।

इति श्रुत्वा महादेवी प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 निश्वासा चाभवद् देवी मेने पूर्णमनोरथाम् ।
 तूष्णीं बभूव प्रणता शिवभक्तिपरायणा ॥ १० ॥
 शिवेन कथितं पुण्यं मया ते समुदाहृतम् ।
 यथावत् कथितं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ११ ॥
 यस्माद्धि सुमहापुण्या सरितः संभवा किल ।
 येनेदं मानसं नाम खण्डं तत् समुदाहृतम् ॥ १२ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे सरोवरमाहात्म्यं नाम
 विशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

१०. -a) ने₁ महादेवि (→महादेवी). -c) ने_{1.2} निश्वासा (→निश्वासा).
 -d) ने_{2.3} °मनोरथं (→°मनोरथाम्). -e) ने_{1.2} तूष्णीं (→तूष्णीं).
 १२. -a) ने₃ सुमहापुण्याः (→सुमहापुण्या). -b) ने_{1.3} संभवाः (→संभवा).

THE BOARD OF TRUSTEES

OF

THE ALL-INDIA KASHIRAJ TRUST

1. His Highness Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh, M.A., D.Litt.;
Fort, Ramnagar, Varanasi.—(Chairman).

Trustee nominated by the Govt. of India:—

2. Dr. Raghunath Singh, M.A., Ph.D., D.Litt., LL.B.; Varanasi.

Trustees nominated by the Govt. of Uttar Pradesh :—

3. Pt. Kamalapati Tripathi, Member of Parliament; New Delhi.
4. Vacant.

Trustees nominated by His Highness the Maharaja of Banaras.

5. Maharaj-Kumar Dr. Raghbir Singh, M. A., D. Litt.;
Raghbir Niwas, Sitamau (Malwa).
6. Pt. Giridhari Lal Mehta, Varanasi; Managing Director :
Jardine Handerson Ltd.; Scindia Steam Navigation Ltd.
Trustee : Vallabhram-Saligram Trust, Calcutta.
7. Padmabhushan, Pt. Baladeva Upadhyaya, M. A., Sahityacharya,
Vachaspati; Formerly Director, Sampurnananda Sanskrit
University; Ravindrapuri, Varanasi.

Donation made to All-India Kashi Raj Trust, Fort Ramnagar, Varanasi, will qualify for exemption under Sec. 80G of the Income Tax Act, 1961 in the hands of donors.

Statement of ownership and other particulars about

पुराणम्—PURĀṆA

1. Place of Publication Fort Ramnagar, Varanasi
2. Periodicity of Publication ... Half-yearly
3. Printer's Name Vinaya Shankar
Nationality Indian
Address Ratna Printing Works,
 B21/42 A, Kamachha, Varanasi
4. Publisher's Name Yogendra Narain Thakur
 General Secretary, All-India
 Kashiraj Trust
Nationality Indian
Address All-India Kashiraj Trust, Fort
 Ramnagar, Varanasi.
5. Editors' Name R. K. Sharma (New Delhi),
with Address Dr. R. N Dandekar (Pune),
 R. S. Bhattacharya (*Editor*)
 (Purāṇa Deptt., Fort Ramnagar
 Varanasi).
Nationality Indian.
6. Name of the owner All-India Kashiraj Trust, Fort
 Ramnagar, Varanasi.

I, Yogendra Narain Thakur, hereby declare that the particulars given above are true, to the best of my knowledge.

Yogendra Narain Thakur
Publisher.